ГЕОРГИ КАРАСЛАВОВ

СНАХА

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

ГЕОРГИ КАРАСЛАВОВ
СНАХА

Превод:

1

Мека, къдрава здрачевина се свлече леко по накъсаните огнени нишки на първите звезди. Неуловим полъх разклати върховете на потъмнелите дървета, провря се надолу из клоните и отвя задухата на догорелия летен ден. Прашното село се сгуши и притихна в сладка дрямка под медния звън на далечни развърнати стада и глухия тропот на закъснели коли.

Този тропот следеше Юрталана, излегнат в малката градинка пред къщи.

— Идат! — сепваше се той навремени и ловеше жадно всеки звук и всеки шум по пътя. Но колите отминаваха и Юрталана се отпущаше пак, смучеше цигара след цигара и гледаше как белите кълба на тютюневия дим попиват в ситната паяжина на здрача.

Чакаше сина си. Чакаше Стойка с надничарките. Пак повикаха Цървенакова Добра с трите й дъщери — от всички, които ходеха по чужда кърска работа, те работеха най-чевръсто и най-съвестно. Днес излязоха рано-рано със заръки да орежат вършите на двете царевици в Кози дол. Ако са ги орязали — харно, но ако не са — само дето се бавят още. Юрталана знаеше — Стойко е припърт момък и ако зависеше само от него, той щеше да сколаса, но на чужди хора не можеш да се облегнеш, както трябва. Лъщят се по цял ден, отягат се, постоянно дигат бъкъла, та се наливат с вода и току се шмугват из храсталаците по синорите. Трябва очите ти да са постоянно на четири, трябва да ги подканяш, да им подвикваш, като вземат много-много да се забравят, а и накриво да ги погледнеш от време на време…

Такива са, какво да ги правиш. От десетина години Юрталана комай само с изполичари и надничари си има работа, та ги е изучил наздраво и познава душите им като пръстите на ръцете си.

„Ако не са орязали и двете ниви, утре аз трябва да се трепя дотам, цял ден да губя за нищо! — косеше се той, като си помислеше колко много работа го чака. — Ето на, исках да видя дали царевицата до Еминаговото кайначе ще изтрае още някой и друг ден…“

Откъм плевнята заситниха боси стъпки. Жена му се прибираше — цял ден беше тесала прегорялата жилава трева на хармана. Отстрани, вчепкан за полата й, подтичваше Алекси, малкият им син, и хленчеше сънлив и гладен.

— Сега, мами, сега! — клатеше глава Юрталанката. — Виках да си дойде и батьо ти, та всички заедно да вечеряме…

— Дай му да яде на детето и го слагай да спи! — дочу я Юрталана и се извърна сърдито към нея.

— Ух! Много се забавиха бре, Тошо! — поспря се тя и погледна плахо към градинката.

— Ба! Няма мечки да ги изядат! — сопна се той.

— Ами кога ще вечерят онези жени, кога ще си ходят! — подметна тя плахо.

— Ти за чуждите не бери грижа! — кресна той и се приповдигна заканително на лакът. — Хайде, виж там, дай на Алекси да яде и да си ляга.

— Сърдит е! — издърпа тя детето и влезе бързо в кухнята. — И все си е такъв, Боже мой, с нищо не може да му се угоди.

Най-после тропотът на последната кола се закова пред вратата им.

— Те са! — скочи Юрталана и изтърча, та ги посрещна. — Орязахте ли ги? — дръпна той Стойка за ръкава, преди още той да беше разпрегнал воловете.

— Орязахме ги.

— Харно сте направили! — отдъхна си Юрталана.

— Долния край до чепатата круша май в тъмничко го ошмулкахме, та не знам какво е излязло…

— Каквото ще да е, нали свършихте… Закъсняхте, ама има защо…

— Добър вечер, батьо Тошо! — обади се Добра, като подбра полата си и скочи чевръсто от колата. — Толкова място орязахме, от тебе ще е черпнята…

— Добър вечер, добър вечер — поклони се той, — няма какво, ще се черпи… Ха минете насам! — подкани ги той и се извърна към кухнята: — Гино! Гино мари! Изнеси фенера!

Юрталанката се показа на вратата, ухили се, поздрави и като закачи мижавия фенер на гредата, посочи проснатата рогозка пред къщи:

— Ето минете тук. То, няма да ви гостя кой знае какво, че и аз цял ден съм се трепала на този пусти харман… Ха да го свърша, ха да го свърша, та ей досегичка!… Не съм и готвила, ще сложа каквото Господ дал…

— В това работно време, како, на яденето много-много не се придирва — пристъпи Добра и кимна на дъщерите си. Трите момичета също пристъпиха след нея.

— Слушай бре, жена! — намеси се и Юрталана. — Да кажа ли и аз една приказка? Я, ти им дай половин самун хляб и един дрън сирене, пък

те, ако щат да го хвърлят, ако щат да го ядат…

— То за хвърляне няма да го хвърлим, ами заекна жената. — Друго исках да те помоля бре, батьо Тошо, току знам ли… ти…

Юрталана се сепна и я загледа.

— Казвай де! Какво? — врътна той нетърпеливо с ръка.

— Ами събор нали иде? — усмихна се стеснително тя. — Момите трябва да се понагиздят, та ако може, да ни се наплатиш още тази вечер.

Момичетата се ококориха и запоглеждаха Юрталана със страх и надежда.

Юрталана помълча, почеса се по челото, помръщи се и дигна глава:

— Не може ли утре да я видим тая сметка, а?

— Утре… защо утре? — загледа го умолително жената. — И утре ли да губим време?

— Е, хайде, хайде! — отпусна се той. Щом е за събора… И щом е за момите… Да видим най-напред твоята сметка. Ти имаш два деня по двайсет и пет лева…

— Защо по двайсет и пет бре, батьо Тошо! — пребледня Добра. — Нали каза по трийсе?

— Казал съм! — начумери се Юрталана. — Нищо не съм казал… Че кой плаща сега по трийсе, а?

— Плащат, батьо Тошо, как да не плащат? Плащат и повече биля.

— А бе вие игра си играете! — сви той сърдито устни. — В тая криза по трийсе лева, луди ли сте… Не видите ли, парите станаха кът, пък жито тая година не се роди, няма и за данъците да изкараме.

— Иии, батьо Тошо! С пет лева ти ще осиромашееш — подхвърли угодливо Добра.

— Не е така то. Сметката си е сметка… Тук пет лева, там пет лева, аз да не ги фабрикувам тия пущини!

— Е, хайде, за рязането по двайсет и пет, ама за жетвата ще ги хванем по трийсе.

— Че аз не ги ли платих тях?

— Ивох бре, батьо Тошо! — изтръпна жената. — Ами нали аз ти ги поисках, пък ти рече — лесно де, сетне ще се оправим. Не помниш ли?

— А бе забравя се, една и две ли бели са на главата ми… Вярвам ти. Ама слушай, тях ще ти ги пиша петдесет и пет лева двете надници.

— Батьо Тошо! — погледна го отчаяно Добра. — Немой така, молим ти се… Нали ти…

— Шшшт! Няма за пет лева да се караме. Така: двайсет и пет и двайсет и пет — педесе. И педесе и пет — сто и пет. Право ли е?

— Не е право, току… хайде от мене да замине…

— Станке, и твоите ли са толкова, чичовото? — обърна се той към голямата дъщеря.

— Аз три деня съм ви женала.

— Ааа! Виж, сега сметката ни няма да излезе. Ама хайде, третата надница ще мине по трийсе лева. Та, значи: два деня като на майка ти — педесе и пет лева и трийсе — осемдесет и пет, и два дена върши по двайсе и пет, та всичко сто и трийсе и пет лева… Много пари ще вземеш ти, брей!

— И работата е много — изчерви се Станка.

— С вас се оправихме, ами с тия моми тук да видим сега как ще се разберем! — изгледа Юрталана другите две момичета и заклати присмехулно глава.

— Ще се разберем бре, чичо Тошо, защо да не се разберем! — погледна го дръзко най-малката. — Каквото плати на кака, това ще платиш и на нас.

— Няма да ми излязат сметките, Кичке! — усмихна се Юрталана. — На тебе ще дам по петнайсе лева, пък на кака ти по двайсе. Стига ли ви?

— Че аз работя като кака и като мама! — наежи се средната дъщеря.

— То, Петричке, не се плаща само за работата, ами и за годините.

— Че и за годините да е — шеснайсе ще свърша на Богородица…

— Като ги свършиш, тогава! — отсече шеговито Юрталана.

— Не ги троши така момичетата, батьо Тошо! — намеси се малко троснато майката. — Хубаво работят, какво! И не ги хваля, че са мои деца, но така си е…

— Пак деца де! — загледа я строго Юрталана. — И работата им детинска…

— Детинска ли? — наежи се майката. — Ей тая, малката, видиш ли я! Като загребе навътре, по трийсе крачки поста подкарва… Такава жетварка с пари не можеш я купи.

— Бре! Бре! — засмя се Юрталана. — Както умееш да хвалиш, ти и за праматарка ставаш.

— Ох! Жетвата, батьо Тошо, да не е по-лека от праматарлъка! То, нашата наказия нийде я няма, ами… хванали сме се, няма накъде. И който си има по малко земица да си я работи, пак харно, а я като нас такива… Все по чуждо, все по чуждо…

— Е, хайде, хайде! — махна Юрталана, като изкриви кисело уста. — Хайде, и на Петричка ще дам по двайсет и пет лева, пък на Кичка по двайсе.

— Чичо Тошо! — дусна се малката. — Ако ти стъпя на работа, на!

— Ех, работата тази година за тебе се свърши, пък ако има живот и здраве, да дочакаме догодина, тогава ще ти дам колкото и на кака ти. — И като отстъпи, Юрталана дигна глава, извърна се и подвикна към кухнята:
— Жена, цял самун им тури… Нека всички да се навечерят…

При плащането Юрталана отби още пет лева от общата сметка, изпрати ги чак до пътя, залости здраво вратата след тях и се върна вкъщи развеселен.

— Защо цял самун бре, Тошо! — сгриза го още от вратата жена му.
— Толкова ли щяха да оплюскат, ако бяха останали тук, а? Пък и едни големи самуни останали, божичко, сърцето ми се късаше, като го завивах…

— То хляба нищо, ами биваше ли цяло кило сирене да им дадеш. Тюю!

— Нали ти ми рече един дрън…

— От дрън до дрън има разлика, толкова ли не можа да ти отсече пипката… И от цяла качка най-големия дрън ли намери да избереш?… Щурава жена, брей!

— Ти рече дрън и аз дрън дадох! — оправдаваше се тя и отстъпваше назад.

— Дрън-дрън ярина се казва твоята! — нахока я той и я изгледа ядно.
— Ами че пресметни колко струва един самун хляб и колко едно кило сирене… Аз ти виках да дадеш повече хляб, та сиренето да е по-малко, пък ти… Ама нейсе. Нали са орязали и двете ниви, аз от това съм доволен. И хай слагай да ядем, че съм премалял от глад… Къде е Стойко? Викай го и него…

— Знам ли къде се е пръждосал! — Юрталанката подаде глава навън:
— Стойко! Стойко! — подвикна още два-три пъти, ослуша се и се дръпна отново в кухнята: — Трябва пак да е запрашил натам.

— Накъде?

— У Казълбашеви. Любов пуста.

— Ако е запрашил, запрашил е. Утре, като го дигна в зори, ще му дам една любов.

— Ой, хайде да ядем и да лягаме, че и аз съм се съсипала с тая никаква къщна работа, дето й няма нито края, нито намерата…

— Още малко, още малко! — усмихна се под мустак Юрталана, извърна се и я изгледа дяволито. — Още малко, па ще ти доведе една снаха, па да си отдъхнеш…

— Ох! — въздъхна престорено Юрталанката. — Каква ли ще ми се случи, божичко!

— Та нали се знае — подхвърли той. — Казълбашева Севда ли?

— Лоша ли е?

— Хубава е… току имотец си няма…

— Ама пък е мома! Такова чедо всеки ден не се ражда! — изгледа я гордо Юрталана и пристъпи важно към софрата.

2

Стойко върза воловете в широкия агъл зад къщата, потупа ги галено по вратовете и заобиколи да нагледа и другия добитък. Двете крави преживяха мижешком, биволицата беше се изпънала лениво на една страна, тормачето го погледна равнодушно, отметна тежко оптиката си, залепи глава до напречната дъска на яслата и въздъхна дълбоко, юничката скочи пъргаво още като го видя, че отива към нея, сивото даначе се сепна, напъна се и понечи да се дигне, но се отпусна пак и само го погледна някак плахо и подозрително. „Били са го днес — заклати глава Стойко, — говедарите са му правили кушия…“ В агъла всичко беше наред, нямаше отвързано говедо, какво ще се мае повече, трябва да бърза, че и без това много закъсняха тази вечер с тази пуста царевица, а Севда сигурно отдавна го чака…

Той се стаи в гъстата сянка на голямата круша пред кладенеца, почака, повъртя се, но разбра, че баща му няма да свърши приказките с Добра и дъщерите и. Ако бяха седнали да ядат в салончето пред кухнята, я в градинката пред къщи, щеше някак да се промъкне незабелязано до пътната врата и да запраши към долната махала. Но те нито седнаха да ядат, нито се помръднаха от местата си. Нещо като че се надприказваха, нещо като че се караха. А и без това време за губене нямаше.

Стойко се промъкна край хамбара, наведе се уж да вземе нещо, стигна крадешком до пътната врата, притвори я леко и защапа с широки крачки из дълбоката пепел по глухата улица. Селото спеше, съсипано от работа и жега. Само като рязко и късо бълнуване изскърцваше някъде закъсняла кола и всичко пак се спотайваше. Той кривеше зад остърганите ъгли на старите зидове и по ударите на сърцето си знаеше колко му остава до плетената вратня край реката. Той е сигурен — тя го чака, развълнувана като него, сгушена, както винаги, зад високата тръст до кладенеца.

„Ами ако си е легнала! — изтръпна той. — Кой е луд да ме чака до това време!“

И той бързаше, премалял от вълнение. Кой знае, може да се забави само една минутка. Тя не знае защо е закъснял — какво ли ще си помисли, като се прибере, без да го е видяла!…

Друга вечер, когато имаше време, Стойко не отиваше направо до плетената порта, а свиваше край реката, гмуркаше се в плътната сянка на върбалаците, оглеждаше двора им, къщата, съседите и чак когато се

увереше, че никой отникъде не се мярка и не гледа, пресичаше бързо като лалугер разровената песъчлива улица и се лепваше до високия плет. Тогава, също като изпод земята, изскачаше тя, отмяташе като перо тежката плетена вратня и все така леко и пъргаво я притваряше. Те се сгушваха под тръстта, гледаха се ненаситно, стискаха си до болка ръцете и дълго време не знаеха какво да си продумат… Но тази вечер Стойко нямаше време да мисли за хората — той не сви край върбите, а мина направо към тях, провря се, като натисна с коляно портата, и се загледа ястребово в заспалия двор. Не го беше страх нито от кучета, нито от нищо. И не я видя, че тя беше се спотаила зад колата, отмаляла от мъка и съмнение, вслушана в ясните и отмерени удари на сърцето си.

На два пъти майка й минава край нея:

— Севде, хай лягай, мами, изморена си.

— Не съм, мамо.

Старата знаеше защо не е изморена и кого чака до това никое време, тревожеше се и тя и все се извръщаше към плета да зърне Стойка, да чуе леките му и предпазливи стъпки. Но те и двете така бяха се заплеснали, така бяха се улисали в грижите си, че никоя не го видя и не усети стъпките му — толкова ненадейно, неочаквано и предпазливо влезе той в двора им и стигна чак до кладенеца. Той шътна тихичко. Севда се сепна като ужилена и пръхна към него. Фустанът й прошумоля като ветрец в прегоряла царевица и се уви около бедрото му. Тя го прихвана през кръста с едната ръка, другата пъхна в здравата му слинеста длан. Те се ръкуваха, но ръцете им останаха сключени и без да си продумат, отстъпиха към кладенеца и се скриха зад високата тръст. Тя се облегна леко на рамото му и дълбоко в душата си се укори за тежките съмнения и тревоги. Стойко я притисна силно, замижа и усети само лекия дъх на помада и на нещо друго, което го упи и му подкоси краката. Тя се впи в устните му със стръв и жажда и топлината на нейното младо и стройно тяло запали кръвта му. И когато тя се откъсна бавно от устните му, той стоеше с полуотворена уста, покорен и забравен от сладост, и очите му светеха, потънали във влага.

— Стойко!

— Севде!

И те се вкопчиха пак и се зацелуваха отново, още по-стръвно и по-ненаситно.

— Защо се забави толкова?

— Трябваше да дорежем вършите на царевицата в Кози дол. Ох, как съм бързал, да знаеш!…

— А пък аз какво ли не си помислих! — отпусна се тя на ръката му и

го погледна с мил и дълъг поглед. — Какви ли умове не ми минаха през главата…

— И среднощ да е, и след полунощ да е, пак ще дойда, да знаеш! — притисна я той до гърдите си и тя разбра, че не я лъжеше.

— Ами как се чака толкова! — свря се тя в него като коте, което са погалили, обезсилена от щастие, запалена от желание.

Стойко я прихвана здраво през кръста и опря брадата си в леките къдрици над ухото й. Той остана така и душата му преливаше само от едно желание — да я има постоянно, да бъде само негова… Замаян от целувките, от тичането, от страха и тревогите, той се поопомни и чак сега видя, че над младите върби оттатък реката трепкат звезди, и чу, че откъм воденичната вада и застоялите вирове долита монотонният крясък на жабите, разбра, че е в чужд двор, потънал в тишината и съня на късата и благословена лятна нощ… Беше спокойно, топло и тайнствено. Всичко спеше, съсипано от умора и пек.

Бдеше само старата Казълбашка. Тя се спотайваше на малкото хамбарско чардаче, дето лятно време нареждаше леглото си, и очите й горяха като на ловка, умна и опитна котка. Тя знаеше за любовта на Севда, разбра я още от първите мигове, колкото и да се спотайваше дъщеря й, следеше да не се разтури нещо и тръпнеше от страх да не изтърват най-богатия и най-личния момък в селото. Рядко се падаше такъв късмет — здраво, хубаво, хрисимо момче, работливо и примерно, и имотно, и богато — свят да ти се завие! Две момчета и една щерка имаше Юрталана — ще ги нареди като писани яйца. Разправяха — на зетя си направил и къща, и дюкян, и пари му дал, колкото трябвало. Няма какво да търси вече този зет, всичко друго ще остане на двете момчета. Пък и още ще печели старият Юрталан. Той, както думаха за него хората, и света да погълне, пак няма да се насити. „Ама нека — мислеше си Казълбашката, — то днеска не трябва да имаш милост към другите, ако искаш да се подсигуриш, па и децата си да наредиш. Да си думат, както си щат, гледа си човекът работата, и толкова! Това богатство само се мушка в ръцете ни, да гледаме само да го не изпуснем!“ — клатеше глава доволна и загрижена тя.

И Казълбашката гледаше, дебнеше всяка стъпка на влюбените, четеше мислите им, разбираше мъката им, бдеше над спокойствието им и закриляше срещите им. От едно само я беше страх: да не походи той с дъщеря й, да не я полъже, па да си накриви шапката на другаде… Всички в селото знаеха за тази любов, в цялата долна махала се приказваше за срещите им… По песните на Севда, по смеха й, по работата и закачките старата знаеше, че всичко е наред. Не знаеше какво мислят Юрталановите

и дали старият ще склони. Ако той се опре, тогава…

Казълбашката се измъкна от леглото и метна черната си тежка шамия.

— Къде? — ококори се старият.

— Лежи си ти! — врътна му тя с глава.

— Отиде ли си оня?

— Не е. До кладенеца са.

— Слушай! — изшушка той строго. — Мене тези кучешки работи не ми харесват.

— Хайде не дрънкай! — смуши го тя.

— Не ми харесват, ти казвам. Аз знам: момата и момъкът да се лъжат на хорото и по седенките… Такива работи в двора си не ща, чу ли?

— Обичат се младите, какво… Много знаеш ти…

— А бе то да е само тяхно знаене, ама… Откъде знаеш какво си е намислил оня… Виж, на цяло село ергените търчаха по щерка му, а той взе, че я даде чак в Еново.

— Там й е бил късметя — отвърна все така строго, но вече разколебана в душата си Казълбашката. — Ще склони и той, какво ще прави… Сега времената са по-други… И знам си аз работата, ти не ми се бъркай… В неделя видях сватята Юрталанка на църква, дойде до мене тя, здрависа се, за всички ме пита, и за тебе, и на Севда много здраве изпрати… — слъга старата. — Какво искаш повече? Работата е опечена, да гледаме само ние да я не изпуснем.

— Казах ти: момите и ергените да се задяват по хората… Инак, ако я забъркаш някоя, не знам…

— Спи си ти! — бутна го Казълбашката и се смъкна предпазливо долу.

Най-напред тя кривна към хармана, но все така тихичко, на пръсти, надникна към навеса на плевнята, дето спеше челядта на Андона, големия й син. Сетне мина от другата страна на къщата, видя, че челядта на Дима, малкия й син, е захъркала. Динко, средния й син, цяло лято прекарваше със семейството си на градината на Тополовата воденица, но голямото му момче тази нощ си беше тука и беше се свило в кухнята на хладно. Тя мина, та видя и него — спеше то, търкулнато върху няколко анасонови гръсти, отхвърлило настрана тънката парцалена черга.

Като излезе от кухнята, старата тръгна по-свободно и стъпките й отекнаха в дълбоката тишина. Изкашля се сухо, предупредително, измъкна от дръвника две сухи съчки, внесе ги долу, в голямата стая, дето беше огнището и дето седяха зимно време, откачи един бъкъл от гредата до

стълбата, внесе го и него, без да има защо, сетне го изнесе пак и се запъти с него към кладенеца.

— Мама! — дръпна се срамежливо Севда и смъкна ръцете си от раменете на Стойка. Те и двамата отстъпиха половин разкрач и забодоха очи в земята. Казълбашката спря пред кладенеца и като се правеше, че не ги вижда, остави бъкъла и хвана кофата.

— Севде, ти ли си? — уж случайно се вгледа тя към тръстиката.

— Аз съм, мамо.

— Ами това Стойко ли е?

— Стойко е — пламна Севда.

— Хубава работа! — престори се тя на учудена и докачена. — Такъв драг гостенин и да го държиш на двора! — И като пусна кофата, тя пристъпи към тях и си подаде ръката: — Ха добре си дошъл, Стойко, как са вашите, живо ли са, здраво ли са, тейко ти как е, майка ти, Алекси расте ли, ами сестра ти прочувате ли я, харно ли е тя, здрава ли е?… Наследник си имала тя, а? Каза ми майка ти, похвали ми се — пръв внук, да й е жив и здрав, да расте, та голям да порасте… Хайде, хайде! Минете до къщи… Грехота е да ни дойдеш веднъж на гости и да стоиш на двора… Ако не бях се сетила да заквася тоя бъкъл за утре, че е протекъл малко, тъй щеше да стоиш тук.

Стойко мънкаше смутен, оглеждаше се плахо, като че ли бяха го хванали в чуждо лозе, отговаряше кое-как на нейните приказки и не знаеше да ходи ли до къщи по това късно време, или да си върви.

— Хайде, дъще, ха идете в одаята, аз ей сегичка ще дойда да се видим на видело… Ще напълня само бъкъла…

Севда се съвзе, дръпна Стойка за ръката и се усмихна: бъкълът не беше разсъхнат, току майка й искаше да го посрещне като гостенин и бъдещ зет.

— Севде, запали лампата, кибритът е на шкафа.

— Знам, мамо, знам.

В гостната им стая беше топло и задушно, миришеше на престаряло сено, на дъски и нафталин. Севда запали бързо лампата и разтвори и двата прозореца. Стойко седна на миндера, който беше отрупан с пъстри тъкани и везани възглавници, и се огледа замаян и учуден, като човек, който е попаднал в някакъв непознат и мечтан свят. По стените имаше наредени портрети в рамки, облепени с черупки от охлювчета — работа на големия й брат през войнишките години, — един календар от миналата година и един от сегашната, картина от Балканската война, която старият грижливо пазеше, защото се припознаваше в един от войниците на задния план.

Върху масичката между двата прозореца беше захвърлен изтъркан стар албум. В югоизточния ъгъл висеше венец, майсторски изплетен от едри, тъмноосилести пшенични класове. Дали защото Севда отвори и двата прозореца, или защото свикна със задухата и миризмата на застояло, но Стойко дишаше дълбоко, ненаситно, приятно. Дори тънката миризма от престояло сено му се струваше някак си особена, сладка. Тази миризма идеше от възглавниците, а едва доловимата нафталинова миризма — от стария шкаф, в който сигурно бяха струпани вълнените дрехи на цялото семейство.

Севда затвори единия прозорец и пусна белите бродирани завеси. Пусна и жълтеникавите мрежести ивици, изработени преди две години по модел от една млада учителка. Тези мрежести ивици със засукани нежни ресни на края бяха нейната гордост. Те бяха тънко изработени, а и доста пари струваха. Баща й не даваше да се харчи за такива граждански работи, но майка й продаде скришом няколко кила вълна, продаде малко масло и стотина яйца на пазара и накупи скъпите конци и прежди. Стойко гледаше всичко това учуден и донякъде изненадан — те бяха богати, но в тяхната гостна стая нямаше такава уредба. Сестра му беше понаправила нещо, но не беше наредено така хубаво, не беше изработено така майсторски.

Севда пооправи още тук-там из стаята и всяко нещо си намери мястото, сетне пререди възглавниците в ъгъла, отиде при Стойка, хвана го за ръката и като го сложи да седне на това удобно и затулено местенце, метна ръце през раменете му и го целуна горещо и дълго.

— Щом привършим работата, ще те поискам — загледа я той в очите, предан и решителен, когато тя се откъсна за миг от устата му.

Ето, това чакаше, това искаше да чуе тя. И тя вярваше, че ще се съберат, страхуваше се само от неговите родители.

— А вашите дали ще са съгласни? — впи тя остър поглед в него.

— Защо да не са съгласни? — някак троснато отвърна той. — Каквото кажа аз, това ще бъде.

— Ох, дано да е така.

— Така ще е.

— Знаеш ли? — питаше тя, защото искаше да говори за това.

— Знам.

Навън се чуха стъпки. Казълбашката се качи горе, изкашля се леко пред вратата, помая се и влезе в другата стая. Севда скочи бързо, оправи косата си пред огледалцето над масата и разтърка с пръсти страните си, за да се разнесе нахлулата червенина. Стойко стана:

— Да си ходя вече.

— Защо? — погледна го учудено Севда. — Рано е още.

— Не е рано.

— Пък и да не е рано… ще стоиш! — заповяда му тя галено. И като го хвана за ръцете, тя го сложи пак в ъгъла между възглавниците. — Седи, седи, има време.

— Севде — подвикна предпазливо старата отвън. — Ела.

Севда излезе, но не се бави много. Тя се върна с малка кръгла паралия, отрупана със съдове. В една чиния димяха още пържени яйца със сирене, друга беше пълна със затоплена овча саздърма, в трета — печени и подлучени чушки, между чиниите бяха наредени филии хляб. След малко влезе и старата, понесла предпазливо голяма синя паница, пълна с гъсто овче кисело мляко.

— Ти може да не си вечерял — усмихваше се Казълбашката, — та рекох да стъкмя каквото Господ дал…

— Ама нямаше защо — смотолеви Стойко, като се мъчеше да откъсне погледа си от отрупаната софричка. — Защо сте си правили този труд…

— Труд! — ухили се пак старата. — Какъв труд! Всичко си е готово, току-речи… Спържила съм само няколко яйца, голяма работа… Ха, Севде, ха седни и ти и дай малките столчета, оставила съм ги вънка… Хайде, хайде, започвай. То, и вие си имате кисело мляко и сирене, ама нашето е овче, нали ние сме овчари — бъбреше старата и подреждаше софричката, без да има вече нещо за редене.

Стойко се намести полекичка пред малката паралия и подхвана пържените яйца. Той беше уморен и гладен, а и вечерята беше богата и вкусна: И както се приведе над софрата, той дори не усети кога старата се измъкна от стаята и ги остави да вечерят самички. Той се мъчеше да яде по-бавно и по-сдържано, но се отпущаше, забравяше се и се нахвърляше върху вкусните ястия със стръв. Чупеше хляба на малки залъчета, но ги изгълтваше едно след друго. Севда чоплеше отстрани и от време на време го поглеждаше с любов и дълбока радост.

— Утре вечер аз ще ти сготвя — подметна му тя хитро…

— Какво ще ми сготвиш?

— Ти само ела. Ще видиш.

— Ще дойда.

— И по-ранко гледай.

— Ще гледам.

Стойко се прибра много късно. Кое време беше, той не знаеше и не искаше да знае…

3

Юрталана не се отягаше и не оставяше работата от днес за утре. Лятно време постоянно обикаляше нивите, пресмяташе кое как и кога да се свърши, кроеше планове и даваше команди. Случваше се да охка, да се вайка от някаква тежка простуда, от някаква болка, но пак не се спираше, пак не подгъваше крак.

— Легни бре, Тошо, почини си бре! — плачеше жена му умолително.

— Има време и за лежане — в гробищата! — отвръщаше той ядовито.

Ставаше много рано, преди дори кокошките да се разшетат из двора, гледаше бледите руменини на идващия ден и се мъчеше да отгатне като какво ще бъде времето. Когато чакаше хубав ясен ден, а заваляваше дъжд, той псуваше троснато, но тихо, за да не го чуе оная небесна сила, в могъщата воля на която той вярваше като в силата и волята на богат и властвуващ човек.

Около половин час, докато да изпуши четири-пет цигари, Юрталана кашляше остро и дълбоко. Разказваха на подбив, че всяка сутрин, още при първите пристъпи на кашлицата, чичо му Атанас Юрталана, стар, мързелив и заядлив съсед, се свивал в алището и сръгвал бабичката си по ребрата:

— Хайде, хайде! Наш Тошо отколга е зацепил дърва, пък ти още спиш!

Юрталана обхождаше двора, навесите, обора и агълите, хармана и плевнята, оглеждаше внимателно навсякъде, проверяваше дали всичко е в ред и на място, носеше сам храна на воловете и ако аргатинът го усетеше и се надигнеше да става, той му махваше с ръка:

— Лежи си, лежи си. Аз ще ти обадя, когато дойде времето.

По бодрото и весело шетане на кокошките, по червените ивици на изгрева, опънати като кенари през клоните на големия чаталест бряст, по тракането на колите из селото и по глухата и откъслечна глъчка из харманите Юрталана преценяваше кога трябва да станат всички за работа. Най-напред минаваше към жена си, на която сънят никога не достигаше, защото си лягаше много късно и още по-късно заспиваше, и я поглеждаше строго:

— Гино!

— Ха! — скачаше тя като опарена, защото знаеше, че той не обича да повтаря. Сетне Юрталана минаваше край Стойка и най-после се отбиваше

към аргатина.

Сега аргатина го нямаше — от три дни той ореше на угарта при Широкия мост и за да може да поработва по хладина, нощуваше там. Но тази сутрин Юрталана не дигна най-напред жена си, не нагледа и воловете, както правеше всяка сутрин, а се отби направо при навеса на новата плевня, дето спеше Стойко. Той се изкашля веднъж, дваж, приближи се и му подвикна, но Стойко не пошавна. Уморен, отпуснат, потънал в дълбок и сладък сън, той още живееше с вълненията на миналата нощ. Духом и в съня си той още беше там, в малката гостна стаичка, дето миришеше на застоял въздух, на дъски и на нафталин и дето шеташе тя, най-хубавата от всички моми на света. Юрталана подвикна втори път, разсърди се и го смуши. Младият момък се стресна и се вгледа плахо във високата кокалеста фигура на баща си, но в първия миг не можа да се опомни. Усещаше само как клепките му се лепят сладко и как някаква неудържима сила го тегли към затопленото легло.

— Слушай! — загледа го остро Юрталана. — Да оставиш тези хойкания, че инак не знам как ще се погодим. Като се свърши работата, скитай тогава, колкото си искаш.

Стойко се изпъна в леглото, скочи и тръгна мълчешката към кладенеца. Юрталана се разсърди:

— Чу ли?

— Чух.

— А днес — додаде той меко — ще идеш на угарта да помогнеш на Димитра, ама да не се хванете на приказки там и да се забравите… Искам до довечера да я свършите…

— Ще я свършим — отговори лениво и безучастно Стойко.

— Ще видя колко ще свършите — стрелна го заканително Юрталана и тръгна към големите пшенични камари. Измери ги на око от горе до долу, провери дали няма разтурени или изкривени снопи, огледа и ечемика и се спря пред мястото, което жена му вчера цял ден беше тесала. През последните дни той реши да пренесе фия, да го овършее с вършачката и да смеси сламата му с ечемичената, за да стане по-вкусна и по-спорна. Само че вършачката беше още много далече — тракаше накъде към другия край на селото. Разправяха, че през Юрталановата махала ще мине най-сетне. Мнозина от селяните не я дочакаха — овършаха си с диканите, — едно, защото уемът им се виждаше много голям и, друго, защото трябваше да сипят по малко жито кое за ядене, кое за продан, че нуждите отдавна ги налягаха. Вършачката беше на кредитната кооперация, в работата й имаше ред, та не можеше да заобиколи толкова членове и стопани, за да овършее

на Юрталана и пак да се връща назад. Юрталана се ядосваше, но нямаше какво да стори. „А дали не мога да купя една вършачка, а? — хвана се той изведнъж за челото. — Селото е голямо, хората ще свикнат да вършеят с нея, нищо, че и кооперацията има…“ Тази мисъл го прикова на място. Той мислеше бързо, делово, предвиждаше всички пречки, пресмяташе колко пари ще му струва всичко. „Близо половин милион! — прошепна си Юрталана, като че ли искаше да запомни тая цифра. — Много! — отпусна се той. — Много!“

Но не от голямата сума се плашеше. Ако е само до парите, ще я изплати криво-ляво. Ще внесе колкото готови пари има, ще тегли малко от банката, ще подпише някоя и друга полица за почека и работата ще се нареди. Но на кого ще я остави тази вършачка, кой ще я подхване и как ще я управлява? Ето от това се страхуваше той. Да е земя, да е рало, да е вол, знае как да ги оцени и какво да прави с тях. Но машина! С машина никога през живота си не е боравил. Имаше някакъв чуден страх от машините, виждаха му се много заплетени и несигурни работи. „Дяволски направии!“ — клатеше той глава пред моторите и все пак не можеше да се откъсне от тях. Сила бяха те, голяма сила, невиждана и нечувана сила. Само да ги разбира човек. А ето че на чужди хора той не се доверяваше, а свои нямаше. Отдавна, много отдавна, още от детските години, той гледаше на механиците и машинистите като на магьосници, люде от друг, тайнствен свят, за които се разправяше в приказките. И тъй си остана — гледаше той на тях с недоверие и дори с някаква омраза. Всички му се виждаха хитреци, измамници, крадци. Струваше му се, че те лъжат простите хора, ограбват ги и им се присмиват. Ако се повреди нещо, навират се отдолу, пипат, човъркат, чукат, никой не може да им разбере наистина ли работят, или само се преструват. Плашеше се и от думите им — приказват на един неразбран език, уж български, а не е български.

Друго щеше да е, мислеше си Юрталана, ако Стойко отбираше от машини, или пък имаше някакво желание да ги изучи. Ще го изпрати да се поотрака малко, да посвикне с тях, да им се наеме. Сетне лесно — като ще хвърля пари, да знае барем за какво ще ги хвърля. Но и Стойко беше прост и див, и той не знаеше една бурмичка да завинти. „Бре, пък как се пръкна такова говедо! — ядоса се Юрталана. — Като научи да оре и да копае, с това си и остана, та му не текна да се впусне и по техниката, да разбере и друга работа!…“ Ама имаше още една надежда: Алекси. „Него ще го пратя да учи по машините — закани се Юрталана. — Там е занапред хлябът…“

Вършачката му взе ума, той не видя, че се беше разсъмнало вече, че клоните на голямия бряст бяха пламнали и щъркелите се разшаваха с

радостни шушукания и плясъци във високото гнездо. Тук-там из някои хармани бяха насадили житото и диканите стържеха монотонно и глухо. По улиците, тракаха коли, из дворовете квичаха прасета, кукуригаха петли; крякаха възторжено наперени, сити кокошки. Юрталана не виждаше, не чуваше, толкова беше се заплеснал в тази вързла вършачка, че дори забрави да пуши. Стресна го жена му: Тя свърна зад камарите с метла и мотика в ръцете.

— Ами ти тука ли си бре? — изгледа го тя зачудено и присмехулно.

— Е, че какво? — смръщи се той.

— Нищо. Рекох, че си излязъл. И Стойко питаше за тебе.

— Той още ли се шляе? Кога ще ходи, кога ще оре…

— Отиде детето, не му яж цървулите… Кога още е излязло, тъмно беше.

— Тю да се не види макар, и аз закъснях! — досети се Юрталана.

— За какво пък си закъснял и ти?

— Нали ще ходя на царевиците до Еминаговото кайначе.

— Че до довечера каква ти е работата?

— Ба, ще чакам хубавичката да ме напече слънцето! — сопна се Юрталана и забърза към двора.

Но тъкмо когато мушна комат хляб в пояса и метна на рамо салтамарката, пътната врата се открехна внимателно и през пролуката надникна голяма небръсната глава с мръсна, остъргана гугла.

— Какво има, Делчо, какво те носи толкова рано? — подвикна шеговито Юрталана.

— Лошо, Тошо, лошо! Нали е казано: дето е тънко, там се къса.

Делчо, синът на прочутия селски гайдар дядо Адам Сертлиев, тази сутрин не се шегуваше. И друга сутрин надничаше той така, но за да попита дали няма някаква работа за него и за момчетата му.

— Какво? Какво е станало? — попита с участие Юрталана.

— Една молба, Тошо: да ми дадеш хиляда лева.

— Хиляда лева ли? Какво приказваш ти?

— Хиляда лева, Тошо. Тази сутрин волът напорил Коля, момчето ми. Димо фелдшерът го превърза, каза да го закараме в града на доктор и оттам, ако докторът каже, та в Пловдив…

— Хилядо лева на тази криза! — дръпна се обидено Юрталана — Аз да не съм банка!

— Не си банка, ама ги имаш. Пък аз и банка да стана, една стотинка не ще мога да ти дам! — въртна печално глава Делчо.

— Защо не вземеш от кооперацията?

— Детето ми умира, ти ме пращаш по зори на кооперацията! — изгледа го троснато и с лек укор Делчо. — То нали е аргатче, има там малко парици да взема, ама и Балю, чорбаджията му де, и той сега го няма.

— Хай да му се не види! — сви устни Юрталана. — Чакай да видя, жената имаше едни пари, бях й ги давал, та ако си стоят, ще ти услужа, защо да не ти услужа. — И той се извърна бавно назад, като закрачи лениво, замислен дълбоко за нещо.

Делчо седна на камъка край портата, измери го в тънкия жилав гръб и се закани мълчешката:

— Ти ли нямаш, ти ли нямаш! Да ти напека врата, както аз си знам, злато ще повърнеш.

Юрталана се забави. Пък може и на Делчо да се струваше така, защото талигата с раненото момче беше заминала за града и той трябваше да я догонва.

— Найдоха се хиляда лева за твой късмет — похвали се още отдалече Юрталана. — Само че… гледай да я уредиш тази сметка още като се върнеш…

— Лесна работа…

Делчо посегна за парите, но Юрталана още стискаше здраво новичката банкнота.

— Виж какво — процеди бавно той. — Тия дни ще ми дойде вършачката. Ще искам да ми помогнеш малко… услуга за услуга, нали?

— Дума да няма! Ще ти дойда с кучетата!…

4

Над земята се сипеше вече жегата на ясния летен ден, заливаше изпомачканите стърнища и редките угари и угасваше в посърналата зеленина на царевичните полета. Тук-там режеха върши и над оголените мамули, налени със зърно и разкривени над дълбоките каръци, се мяркаха бели кърпи, блясваха сърпове, прозвучаваха откъслечни песни, монотонни и жални.

Утъпканият край пътищата чернозем беше се напукал, земята като че ли искаше да си поеме дъх, премаляла от страшните горещини, зажадняла за влага и дъжд. Над хълмовете се сплитаха първите огненосветли жички на ранната мараня и нивите падаха и се губеха, оплетени под безкрайна и неуловима мрежа, просната от синкавите върхове на Стара планина до моравите очертания на Родопите.

По кривите междуселски пътища скърцаха коли, натоварени със снопи. Тези снопи бяха от най-далечните ниви, тях пренасяха най-после. На места Юрталана кимаше на ранобудните стопани, на места махаше високо с ръка:

— Добра среща! Добра среща!

Ако се случеше някой по-близък, дето му беше по сърце, той го спираше за малко, подаваше му кутията с цигарите и кимаше с глава към натоварената кола:

— Тежи ли? Тежи ли?

— Средна хубост.

Уморен, изпотен, той се дотътри до Еминаговото кайначе и се тръшна в сянката на самотната шипка. Някога — той го помни — това кайначе беше голям бистър извор. Беше каптирано и оградено с тежки дялани камъни от някой си Емин ага. Никой вече не помнеше този благороден турчин — отдавна, още по Сръбско-българската война през 1885 година, бяха се изселили всички околни турци, — но името на този незнаен благодетел остана свързано с извора и с целия тъдявашен кър. Само че през Европейската война кайначето беше съсипано — една нощ кметът задигна камъните и сега то сълзеше като мътно, гуреливо око. Две-три жаби се гуркаха в зеленясалите му води, по плиткото дъно шаваха мъмарици, червейчета, водни буболечки.

Юрталана се наведе намръщи се, но пи. Нямаше нито канче, нито кратунка, всичко крадяха и изпочупваха проклетите му хора. Той се

изправи, проломоти една тежка псувня и пое към нивата си, която започваше от Орловия дъб и се извиваше надолу чак до Змиин дол.

Ето, от тази царевица той чакаше най-много тази година. Тя беше засята малко по-късничко от другите, по на влага ли се улучи, времето ли беше такова, не можеше да се разбере, ала стана една царевица за чудо. Вършите й още не бяха за рязане, можеха да почакат до една седмина. Аслъ тъкмо докато да пренесат фия.

Юрталана отдавна не беше минавал насам, та не беше видял с очите си, че царевицата му е избуяла така и е завързала такова едро, здраво зърно. Гледаше я той и му ставаше леко, и гърдите му се издуваха, и дишането му беше дълбоко и сладко. Двадесет и два декара — цяло поле. Очите му не се откъсваха от високата стена на плодоносните стърци; от радост не сещаше страшната горещина, не бършеше потта, която се стичаше по челото му и по дълбоките странични бръчки стигаше до очите, смъдеше го и замрежваше погледа му. Той мигаше само и в ума му се премятаха купове мамули, претъпкани коли, проснатото на хармана зърно, капладисани чували и топчета новички, още непипани банкноти. „Да има… да има… — пресмяташе той, като бършеше чело — да има най-малко пет хиляди килограма.“ Няма да продава царевицата, ще я държи чак до напролет, да поскъпне, че тогава. Ще я продаде на цена, та да й види сладостта. Ама колкото и да мине, каквато цена и да му дават, все едно двайсет и пет хиляди лева ще вземе…

Юрталана навлезе навътре. Гъста шума беше се сплела над каръците, едри мамули, обвесили ръждивокафяви ресни, се кръстосваха на всички страни и го тупаха по краката, по слабините и по кръста.

— Дее, по-полека! — гълчеше ги той галено. — Дайте път да мина.

Ето, замисля се той, спомня си как я купи тази нива и се усмихна. Късмет. Насила му я тикнаха в ръцете, дето има една приказка. Дотогава това място минаваше за слабоватичко. Току-що беше се върнал от войната, за ниви и за имот още не му се мислеше. Като всички фронтоваци и той не можеше още да се нарадва, че след тригодишни мъки и сражения е запазил душата си. Ала не щеш ли, изтърси се един ден при него Иванчо Поптодоров, на стария поп Тодора най-малкият син — продавал си дела, щял да се мести в града. Купил си там имотец, а не му достигали парите. Юрталана му даде двайсет хиляди лева — като на шега. И взе гидицкото му момче, та склони. Какви години бяха тогава — плати я наведнъж, току-речи, с две коли пшеница. Преди години, още до Балканската война, Поптодоровите бяха я работили тази нива, но я бяха изоставили и се обърна тя на целина, безплодна и загубена целина.

Като я купи, Юрталана се запретна, та я изора дълбоко, сетне събра миджии, откараха трийсетина коли тор, разхвърлиха го навсякъде, изядоха една овца на шиш и се разотидоха. Впрегна пак Юрталана воловете и я изора втори път, но сега по-плитко. Засея я с пшеница и стана една пшеница — злато. Но не свърши с това. Още щом я ожъна, спазари се с Райко Мурджев, най-големия овчар в селото, да откара стадото си на егрек срещу две коли фиева слама. Въртя Райко овцете си няколко месеца из подметнатото стърнище, съвзе се тая нива, че като рече — ти сей, пък аз ще ти раждам! — та го не излъга ни една година.

Юрталана слезе надолу, зачервен от задуха и вълнение, намести се на стръмния синор под чадърестата круша и се вгледа зад Змиин дол към корията. От срещния гол бряг до ниската дъбова горичка всичко беше засято с царевица. Белезникавите цветове на високите стръци заливаха това зелено море като някаква нежна, пухкава пяна. По-сугарните царевици се отделяха и опитното око ясно можеше да различи тънките линии на техните синори. Юрталана гледаше упорито натам и очертаваше с поглед границите на най-младата царевица. Това е неговата царевица, той и там има нива, останала от баща му. Делиха я с брат си — тъмнозеленото петно отдясно е неговият дял.

„Ще намина да видя и нея! — хрумна му изведнъж. — Не е много далече, а друг път надали ще мога да отскоча натам.“

Юрталана пое надолу и потъна като в някакво бездънно море. Беше тихо, спокойно, задушно, отникъде не се чуваше нито звук, нито шум, отникъде не идеше дори сянка от полъх. Само от време на време, когато минаваше през тревясалите синори, в краката му се стрелкаше пъргав гущер. В такова време, сред такова място, сам, далеч от хорските погледи, Юрталана беше като у дома си. Той минаваше от нива на нива и по троскота и каръците, по гъстотата на стръците можеше да познае какъв е стопанинът — работлив или мързелив, нехаен или пресметлив. Но той знаеше всяка стъпка от този кър, нали из тези ниви, сред тези корији беше израснал!

— Аа, бай Стойо — мислеше гласно Юрталана, като се поспираше на един синор, — не си натискал ралото, не си!

На друго място той прехапваше устни и гледаше завистливо:

— Я го виж ти Пъшин Гого — ще яде качамак!

Пред една малка нива той се спря слисан и дълго стоя, заковал алчен и ревнив поглед.

— Ето това е стока — рече само той и тръгна пак полекичка.

Юрталана нагази в ниска, пожълтяла царевица.

— Тази е на Диня Дръндавелов — обходи я той с ястребов поглед. — Не си натискал ралото, Диньо! — закани се той, като че ли стопанинът беше пред него. — Не пълнят хамбарите тези вретена!

Юрталана спря пред синора на своята нива, свали си гуглата, избърса бавно и внимателно потта от лицето си и въздъхна радостно. Царевицата се отделяше от всички други царевици — буйна, натежала от дълги едри мамули като бухалки.

— И на царевиците съм пръв! — отпусна се той грохнал от задухата и дългия път. — Харно направих, че наминах да я видя.

Наистина, съседите я хвалеха, но на тях той не хващаше твърде вяра. Такива са хората — чуждото им изглежда по-хубаво. Само едно — беше много сугарна. Допадна й един хубав дъжд, когато другите царевици бяха спекли вече зърното. И отпра още по-дълги листа, като че ли за втори път се засили да расте.

Юрталана се вгледа в един висок стрък и пламна:

— Кършили са за печене!

Но не беше само един стрък — мамулите бяха окършени наред и все край синора.

— Някой нехранимайко е мърсувал, ама де да видим! — закани се той. — Ще падне някой в клопката, та ще го питам сетне откъде изгрява слънцето.

Стъпките извиваха навътре. Крадецът беше обходил целия долен край и навсякъде беше направил поразия. Разбелвал мамулите на стърка и което зърно не му харесало, тъй си ги и оставял.

— А, ще викам комисия — реши Юрталана, позеленял от гняв. — Вълча работа — едно изял, сто съсипал…

Той се запъти към голямата круша по средата хем да си поседне на сянка, хем да види дали няма узрели круши. И както си вървеше, замислен и ядосан за голямата пакост, тъй си и остана прикован на място: счуха му се стъпки откъм крушата, долови някакъв шум, като че ли някой разгръщаше широките зелени листа.

— Някое добиче! — повдигна се на пръсти Юрталана и се вгледа.

Нямаше нищо, всичко се спотаи пак, само далече някъде по пътя тракаше монотонно натоварена кела.

През горещите летни дни много дръгливи овчарски кучета търсеха прохлада и спасение от мухите в кръстците из високите стърнища и под сенчестите дървета из царевиците. Някои крави бягаха от чердата и също пакостяха по къра. Из царевиците често скитаха и магарета, които най-напред си чоплеха невинно край синорите и след това хитро и бързо

хлътваха в царевицата. Но те обикновено спираха под някоя сянка и белеха лениво листата на мамулите.

— Куче трябва да беше — реши Юрталана. Кучетата изчезваха така бързо, без шум и без следа.

Но откъм крушата пак се счуха стъпки и листата пак прошумоляха.

— Добиче е! — отсече Юрталана.

Каквото и да е, той ще го залови, ще го отведе в общината, ще го предаде там и ще иска оценка на загубите. В такива случаи плаща онзи, който падне в клопката. Само трябваше да пристъпя предпазливо, за да го издебне. Ако е крава — кравите са много плашливи животни, — ще вирне рога, ще изфучи — и иди я гони. Но където и да иде, Юрталана няма да я остави. Ако е магаре, лесно ще се нареди. Хем бързо ще го хване, хем няма да бие пеша чак до селото…

Между сплетените широки листи се мярна пъстра риза. Лицето не се виждаше, защото крадецът беше, извърнат гърбом. Той беше разбелил един мамул и сега се мъчеше да го откъсне. Превиваше го горе, за да бъде без дълга дръжка, но, види се, работата не беше лека, защото пъшкаше от време на време. Юрталана прекрачи бавно два реда и се наведе в дълбокия карък. Виждаха се боси крачета и опърпани крачолчета на избелели памучни потурки. Две ръчички пипаха чевръсто. Момче! Кое ли ще да е? Да е свое, роднинско? Не, не! Между високите стръци се показа една суха глава с четинеста козина. Не се виждаше хубаво през гъстите липи, по на два-три пъти, когато то се мярна в отвора между двата реда. Юрталана можа да го зърне в лицето. Не беше ратайче-другоселче, но трябва да беше от долния край на селото, Юрталана не познаваше тамошните деца, но те все бяха му се мяркали из улиците, по хора и сватби. Юрталана прекрачи още един ред, свит като котка, но момчето долови тези леки стъпки, отпусна ръце, разгледа се и се вслуша. И двамата бяха наострени, потънали в дълбоката тишина на задушната лятна пладня, през която нямаше никакъв полъх и дори листата на дърветата бяха заковани. Стопанинът следеше жертвата си, дишаше сдържано, но дълбоко и кръвта биеше в слепите му очи. Трябваше да се бърза, защото малкият крадец можеше да го види и да хукне. Да знаеше барем от кои е, Юрталана ще го намери и в селото. Пък по-нататък комисията ще види какви поразии е направил. Но не го познаваше. По едно време момчето пак се изправи и пак се ослуша. Ала този път не разбра откъде го дебнат, защото се извърна към корията. Беше тихо, спокойно и нетърпимо горещо. Долитаха само откъслечни скърцания от натоварена кола. Понякога и те заглъхваха. Така спираха колите, когато се разместяха снопите или когато се счупеше нещо.

Голямата руса глава се наведе пак и ръчичките зацепиха върховете на зелените мамули. „Ах, разбойник! — гледаше го Юрталана и кипеше, от яд. — Как ми съсипва стоката!“ Не можеше да трае повече, да се бави и да гледа тези поразии. Той направи клечешком две стъпки, вплете се в една тиквена властуна и падна в каръка. Момчето скочи като ужилено, огледа се като заек, видя го и хукна към корията.

— Стой! — извика повелително Юрталана и се хвърли след него.

По слабините го чукаха едрите мамули, по лицето го шибаха метлестите цветове и широките остри листа. Той кривеше и чупеше стръци, спъваше се и се блъскаше от редица в редица. А момчето се провираше отдолу като лалугер, ситнеше с босите си крачета и вземаше все по-голяма и по-голяма преднина. На гърба му се премяташе широка сива торба с набраните мамули. Ей с тази торба през рамо и с тези мамули на гърдите ще го прекарат през селото, а отпред ще бие барабанът. Ще се сипне цялото село, та да го види за приказ и пример. Дете ли било? Че какво, като е дете! Нека и старите да се поучат от него. Де що има хайдути-харсъзи, да се свият в черупките, си. Ще видят кой е Юрталана и какво може да направи той. Ще го спипа, както и да тича и където и да иде. В миша дупка да се скрие, и оттам ще го измъкне.

Но момчето наближаваше корията. Ако се шмугне вътре, мъчно би го хванал. То ще се провира като гущер през храсталаците, ще се тули зад драките, най-сетне, когато му дойде сгода, ще се свие някъде и ще се спотайва като яребица. Ето на, тича като вихрушка, остава му още малко и да се гмурне в корията.

— Стой! — закани се пак Юрталана и гласът му, свиреп и страшен, като че ли още повече подплаши пръхналото момче. „Да му се не види макар! — косеше се Юрталана. — Одеве тропаше кола по пътя, а още никаква я няма… Сега да го претече някой оттам, ще го хвана!…“ По това време полето осиротяваше, хората изведнъж го изоставяха като чумаво и потъваха в селото — из харманите и по дворищата. Едни вършееха с дикани, други бяха довършали и почистваха харманите, трети още свличаха снопи от далечните ниви и чакаха вършачката. Воловари, пъдари и случайни работници по кръра се прибираха по това време на сянка край кладенци и извори. Кой беше луд да ходи сега из корията или да се шляе из запаления път?

Разгърден и задъхан, разчорлен и прашен, Юрталана се хвърляше като луд из високата царевица. Пред очите му играеха само зелените върши на корията и голямата руса глава на малкия беглец. Той не гледаше вече къде стъпя, не пазеше крехките стръци, не разгръщаше с ръце

широките островърхи листа, които го перкаха по лицето. И ето, момчето изостава, ще го настигне до пътя. Но на едно място Юрталана сплете крака, изви се и грохна по лице в дълбокия карък. „Ще го пребия!“ — побесня той и се хвърли пак напред. В този див, нечовешки скок ръката му докопа някакъв ръбат камък. Момчето пак беше взело преднина, а до корията оставаха още тридесетина разкрача.

— Стой! — ревна Юрталана и замахна с камъка.

Момчето се похлупи по очи и че мръдна. Торбата с мамулите се преметна и тупна пред главата му. Дясната му ръка беше превита, дланта опираше на челото до веждата, сякаш то още се мъчеше да се запази от някакъв удар. Лявата му ръка беше протегната напред, в стиската си беше сграбчило малко пръст.

Юрталана връхлетя върху него. „Знаем ги ние тези гяволии — ухили се злорадо той. — Сега пък ще се преструва!“ Имаше ги и такива хитри и корави деца — плачеха, та се късаха, без да си ги докоснал, правеха се на смазани от бой, без да си ги ударил, ритаха и пищяха, ако някой се опиташе да ги дигне, пъхаха пръст в носа си и цапваха лицето си с кръв, молеха се да ги пуснат и се кълняха в майчиното си мляко, че никога вече няма да помислят за лудории и пакости. И този хайдутин, и той се прави на пребит и нито пъшка, нито диша, като че ли е в безсъзнание. Мисли си, че така ще се отърве само с някое мъмрене. На село ще върви, на село. Да го видят всички — за приказ и за пример.

Юрталана го хвана за мишницата и го дръпна грубо:

— Ставай!

Но ръката на момчето беше отпусната, дланта висеше като претрощена. Пъстрата извехтяла ризка беше набрана към раменете, избелелите потурки бяха залепнали отзад, напуканите петички и ощавените почернели стъпала бяха изранени. То лежеше неподвижно и по тялото му не трепкаше нито едно мускулче. „Да се е спънало и да се е ударило лошо при падането? — погледна го озадачено Юрталана. — Къде ще се удари в тази рохка пръст!… Да е в безсъзнание? Да не съм го ударил аз с камъка?“ Смътен, смразяващ страх рязна сърцето му. „Играе си с мене!“ — окуражи се той, измери го от главата до краката и се наведе, та го хвана за ръката и крака.

— Ставай, разбойнико, да те науча аз как се бере чужда царевица! — кресна строго Юрталана и го обърна.

Голямата руса глава с четинестата коса се отметна настрани като откъсната. В левия ъгъл на устицата беше протекла слюнка и се беше полепила пръст. Очичките му бяха полуотворени, големи ръждиви клепачи

падаха върху тях и като че ли искаха да прикрият студения стъклен блясък на зениците. Юрталана отмаля и изстина, тръпки на ужас и страх пропълзяха от краката му, преминаха по гърба и изцедиха на челото му ситни капчици студена, мъчителна пот.

— Ей, момче! — опули се той и раздърпа увисналата ръка. — Стани де, не си играй!… Чуваш ли! Стани — нищо няма да ти сторя! — И като го прихвана внимателно, дигна го на ръце и го сложи в скута си. Момчето беше плещесто, набито — тежеше.

— Стани де, стани! — викаше той, задушен от вълнение, като го шляпаше лекичко по бузата. — Хайде!… Виж ме! Аз съм, чичо ти Тодор… Хайде, прибери си торбичката, ще ти дам царевица, колкото си искаш…

Момчето като че ли се помръдна. Юрталана хлъцна обнадежден. Но то се изпъна само, прозя се едва забележимо и се отпусна.

Свърши.

Юрталана го гледаше втрещен, мигаше и му се струваше, че сънува страшен, мъчителен сън. Такива сънища често му се явяваха, когато беше малък. И колкото по-мъчителни и страшни бяха те, толкова по-облекчено въздъхваше той, след като се събудеше. Не беше ли това такъв ужасен сън?

Лицето на детето бледнееше бързо, кожата като че се изпъваше по заострените скулички, очичките му съвсем изстинаха и се изцъклиха като на отровена риба. Дори нослето му изтъня и се заостри, както се изостряха носовете на всички мъртъвци, които Юрталана беше видял през живота си. Замаян, поразен, обезсилен, останал без мисъл и без воля, той положи мъртвото дете в дълбокия карък, като че ли щеше да го заравя, и коленичи до него. Очите му, закръглени и неподвижни, се забучиха и едно от копчетата на пъстрата ризка, която беше залепнала на малките гърдички. Това копче беше ясносиньо, заострено старовремско копче. Юрталана си спомни — някога, когато беше малък, и той имаше такива копчета на ризката си. Като сега я вижда тази ризка — и тя беше такава пъстра, тясна с присоска от кръста надолу. Ши я майка му, тя избра и сините копчета. Тогава те бяха на мода и той много им се радва. После тези кончета се изгубиха. Колко ли години има оттогава? И на колко ли ризи е минавало това копче? Най-напред го е носил дядо му, сетне баща му, сетне… Кой е баща му?

Юрталана разтърка челото си и се посъвзе като след ненадеен и тежък удар. Струваше му се, че всичко би се наредило някак по-лесно и по-добре, ако знаеше на кого е това момче. И по лицето не можеше да го познае. Кой имаше такава гъста остра коса? И каква едра глава с широко, ниско чело? Скулите, очите и брадата? Виждал е такива скули, такива очи

и такава брада. Само не може да си спомни къде ги е виждал. Мозъкът му е размътен, мислите му са разпръснати, той още не може да се опомни.

Тропотът на натоварената кола го свести. Той се загледа уплашен и се дигна предпазливо. На завоя на корията наистина пълзяха две коли, натоварени със снопи.

— Ще ме видят! — ужаси се Юрталана и хукна приведен към крушата. Но се закова на мястото си и едни миг стоя така, замислен и колеблив. Там, на тридесетина разкрача от пътя, остана убитото момче. То лежи в каръка и може някой от хората да погледне случайно между двете редици и да го види.

„Лошо е, ако го намерят в моята нива! — досети се Юрталана и се върна назад. — Ще пипнат най-напред мене и ще започнат разпити, огледи, следствия, съдилища, мъчения, глоби — съсипия. Иди им разправяй как е станало, оправдавай се, ако си нямаш работа. Трябва да го махна!“ — пристъпи твърдо към трупчето той, грабна го на ръце и все така приведен, хукна назад. Той измина тичешком своята нива, измина втора и трета. Грохнал, задъхан от умора, задуха и страх, той спря на един синор.

Но какво да прави сега? Да го остави и да си отиде? Ще си мълчи, никой не знае, че е бил в този край, не го е чул, не го е видял. „Ще го оставя!“ — реши Юрталана и изведнъж го обори умора, ужас и отвращение. Какви тревоги се струпаха на главата му! А само преди един час той си вървеше безгрижен и радостен из царевиците. Кой дявол го накара да се дигне чак от Еминаговото кайначе!… И защо му трябваше да гони момчето — нека си набереше царевица, нека цялата нива смъкнеше у дома си, да се не види и нивата й, и намерата й!…

Юрталана размисли. Ще го остави тук, ще го завие с треви и властуни, а като дойдат да режат тук върши, те го намерят. Ако не дойдат да режат върши, ще го открият по миризмата. Ще разпитат родителите му, съседите му, другарчетата му. И ще свърши.

Юрталана прехапа устни — най-напред тях ще хванат. Виж, за тях той хич и не помисли. Да е било самичко, не е било. Сутринта е излязло с други деца. Ето, тези деца ще разкажат къде са пасли през деня добитъка, как са се наговорили да си опекат царевица и как то се е похвалило, че ще им донесе зелени мамули. Откъде? От Юрталановата нива до корията. Знаят я те, защото, както се видя, и по-напред са брали. И оттук чорапът ще почне да се разплита.

Юрталановата нива до корията! Ще почне оттука, а докъде ще стигне, един Господ знае.

— Какво направих аз? Какво направих аз? — стисна се за слепите

очи той.

И пак погледна трупчето, разтърси се от мъка и страх, извърна се, сам пребледнял като смъртник, и процеди:

— Трябва да го скрия.

Колкото и да беше забъркан и уплашен, Юрталана съобрази какво ще трябва да прави. Никой не трябва да знае къде е отишло момчето и какво е станало с него. Родителите му ще го чакат ден, два, ще го чакат и седмица дори и все ще се надяват да се върне. И чак след това ще хукнат да го търсят. Къде ще го търсят? По бостанджийските колиби, из водениците, по овчарските егреци. Ще се лутат все из тъдявашните кърища. Сетне ще се запилеят по съседните села, та и по селата на съседните околии.

„Кои ли хорица ще тичат като луди по пътищата и кръстопътищата! — хвана се за главата Юрталана. — На кои ли сиромаси изгорих чергата?“

Колко трупове е газил през войната — защо тогава не се е потрисал така, както се потресе сега? Дали защото там няма отговорност?

Никога няма да се изтрие от главата му един страшен случай. Беше в началото на Балканската война. Техният полк настъпваше по брега на мътната пълноводна Марица. Изведнъж на близкия хълм се показаха турски конни разезди, а след малко през насрещната седловинка се прехвърли като облак гъста турска кавалерия. Всички войници замръзнаха. „Момчета! — каза с развълнуван, но твърд глас техният командир. — Трябва скъпо да продадем живота си!“ Но паниката дойде още на следния миг, когато един от войниците посочи към насрещния бряг: две батареи полска артилерия бяха обърнати към тях. Никой не можа да разпознае, но всички знаеха, че там няма български части. Войниците се събраха накуп, като стадо, безпомощни да посрещнат убийствения огън на артилерията. И каква беше изненадата им, когато артилерията откри огън със страшна точност в гъстите редици на турската кавалерия. Ескадроните свърнаха назад, но преградният огън ги пръскаше и помиташе навсякъде. Оказа се, че зад хълма имало и големи маси турска пехота. Тази пехота след един час беше превърната на леш, Юрталана видя и цяла купчинка гаджали, забучили глави във вечен сън. Дълго, ги гледа той и дори му стана страшно и жално, но че тези хора имаха бащи и майки, за това той и не помисли.

А ето, сега мисли за родителите на това дете. Какво ще кажат те, ако се научат кой е убил момчето им? Майката ще пищи до небесата и ще го кълне с всички сили. Той знае как ще плаче и ще го кълне тя — както плачат и кълнат всички майки. Бащата само ще се смръщи.

„За две стиски царевица да ми убиеш детето!“ — ще каже само той. И тези думи ще бъдат по-тежки и по-страшни от всички клетви и

проклятия. Защото бащата ще бъде прав: за две стиски царевица!

Цялото село ще се вдигне срещу Юрталана, ще ревнат срещу него, ще връхлетят като глутница и няма да го оставят на мира. И как ще се разправя той, какво ще им каже?

— Как наистина стана това? — хвана се той пак за главата. — Как ми попадна тоя проклет камък и защо го хвърлих към детето?

Много свои постъпки човек не може да си обясни изведнъж… Ето на и с него — уж не искал, а детето мъртво.

— Но наистина ли го убих аз? — стъписа се Юрталана.

Ако го е ударил с камъка, ще има рана, ще има и кръв — хич може ли такъв удар без кръв. А кръв нямаше, а и рана никъде не се виждаше.

Бледен, разтреперан, с една мъничка надежда, че този страшен грях няма да лежи на душата му, той прехвана голямата руса глава и се вторачи в нея с трескав поглед. Отзад, точно над врата, дето, както разправяха, човек можел да умре от едно бодване с игла, имаше синина и една драскотина, която повече приличаше на ожулено, отколкото на ударено. Там, на такова лошо място, е попаднал камъкът.

Нямаше време за разтакане. Трябваше да се работи бързо и предпазливо, докато родителите на детето не са се разщъкали по кърищата да го търсят.

Юрталана знаеше какво ще стане, ако цялата работа се разкрие. Всичко живо ще се дигне срещу него. И тогава този хубав имот ще остане така, да го мисли и да му се радва отдалече, от затвора. А може и да се разсипе — Стойко е още зелен, Алекси е малък, ще се проточат дела, свидетели, глоби… И не само това — как ще излезе сетне между хората, как ще продума дума?… Трябва да се изселва, да бяга далече някъде, дето никой не го познава…

Юрталана извади набраните мамули от торбата, нахлузи я върху главата на убитото момче, дигна го на ръце и все така приведен като крадец, тръгна да търси сгодно място, за да го остави до довечера. Скъта го в гъсти тиквени властуни, потънали в треволаци. Нивата беше на Дечка Голкольов — лична нива, с висок, млад дъб по средата.

Все така приведен, уплашен, бледен като прегоряла царевична шума, Юрталана пое нагоре към Еминаговото кайначе. Оттам той смяташе да мине през угарта, да каже на аргатина, че трябва още през нощта да се прехвърли на другата угар, за да я преоре и нея, а Стойко да се прибере в селото с другите волове, защото утре трябва да пренасят фий. Така ще се нареди добре: аргатинът няма да си бъде в къщи и няма да ги види кога излизат и влизат по никое време, а и Стойко ще му бъде подръка.

5

Тази вечер всички у Казълбашеви бяха се разшетали като пред Великден. Старата се въртеше улисана в кухнята и постоянно опитваше пилешкото месо и ориза, които се печеха под нажежен връшник. Тя ръсеше сол, опитваше как е с черния пипер и се чудеше дали да сложи още малко червен пипер, или да не слага. Не беше леко да се сготви за бъдещ зет.

Двете снахи месиха хляба и сега палеха фурната. Севда, помете двора и се прибра горе в гостната. Там тя отново разхвърли всичко, изтри, почисти и изми пода, полиците, миндерлъците, масичката и столовете. Всички стари съдове, наредени на северната полица, тя за втори път избърса внимателно и още по-внимателно ги нареди. Възглавниците и черджетата изтупа и стъкна като за сватба. И децата, и те бяха по-радостни и по-палави от всеки друг път. Те не знаеха и не разбираха защо е тази шетня вкъщи и из двора, но всичко това им харесваше. Те обикаляха около фурната и чакаха да им извадят топлите колачета. И когато по-късно баба им ги нареди около малката паралия за вечеря, те пак ядоха до пресищане, защото мекият топъл хляб беше и по-бял, и по-сладък, яденето — по-тлъсто и по-изобилно. Те бяха капнали от умора, но до късно тичаха като изтървани жребчета и не искаха да си лягат…

Старият седеше на хамбарското чардаче и пушеше, загледан спокойно и мечтателно към реката. Ако човек го погледнеше отстрани, би си помислил, че той не се интересува и не знае какво става в тази къща. Изглеждаше много занесен в някакви свои работи и крайно равнодушен към приготовленията, които се вършеха от залез-слънце. Всъщност той бе развълнуван, възгордян и много доволен. И малко нещо ли е да прекрачиш толкова богаташи и хора от първа ръка в селото, дето се чудеха как по да нагиздят момите си, и да се сватосаш с Юрталана, без да се промръднеш от мястото си. Чедо е изхранил той хубаво и хитро, дето и големец да го вземе, пак никъде няма да се засрами. И си мислеше той как след някое време, може би до някой и друг месец, всички в селото ще заприказват за него и как, като минава из улиците, жените ще го изглеждат със завист и ще се пукат от яд…

Цигара след цигара, замечтан за близките щастливи и радостни дни, старият не усети кога изпуши половин кутия тютюн и кога беше се стъмнило толкова. Тук-там из селото още тракаха веялки, по пътя рядко поскърцваха коли и от съседните дворове все по-рядко и по-рядко долитаха

резки викове, сдържани сръдни и смотолевени обиди. Вечер, след умората и тежката задуха, хората бяха наострени, та и за най-дребните работи се ядяха. Старият познаваше от години тези караници, които на следния ден се изпаряваха с росата на утрото.

На два пъти край него мина Севда, но той не я забеляза. Стресна се и се ококори чак когато пред чардачето застана жена му.

— Илия! — сопна му се тя. — Защо си седнал като просяк пред църква, защо се не дигнеш да помогнеш и ти нещо!…

— Е, ти да ме не видиш тъй… да си поседна… Какво да ти помогна, а?

— Ами нагледай барем добитъка, напой воловете… това е мъжка работа, нея да не вършим, че сме се разсипали…

— Кой ви кара! — дигна рамене старият.

— Приказваш като дете! — нацупи му се тя. — Кой ни кара — работата ни кара, кой!

— Като си забъркала сама тази каша, сама си я сърбай! — Той се радваше, дето Севда се имаше с Юрталановия момък, но не одобряваше това гостуване. — Разтърчали сте се, като че ли кой знае какво чудо ще става… Като ти дойде — добре дошъл, заповядай — и да яде каквото Господ дал… Че то на годеник така не се шета…

— Та то… речи го…

— Речи го, речи го, ама не можеш да го речеш още! — окуражи се той от нейното заекване. — Докато не видя Юрталана в къщата си да й закачи алтъните на шията и да ми брои агърлъка, аз тая работа не я имам за опечена.

— Сега така се пече.

— Хайде, пак ще си приказваме.

— Няма какво да приказвам с теб! — сопна му се тя. — Иди напой воловете, че цъкнаха сиромашките за водица, а в женските работи не се бъркай… Младите сега така се погаждат…

— Защо караш мене да им поя воловете! — разсърди се Казълбаша. — Димитър и Андон къде са се заврели?

— Иии! Какъв си! — махна тя досадно с ръка. — Да ти не каже човек нещо, да те не накара за две пари работа да му свършиш.

Все пак той слезе, угаси цигарата, прозя се дълбоко и се загледа. Откъм реката, там, дето върбите сплитаха прашните си клони, прииждаше мракът и хладината на тихата лятна нощ.

Здрачевината се свличаше от дълбокото звездно небе, събираше се в тази смълчана тежка маса, попиваше в нея като в сюнгер и също като от

сюнгер се изцеждаше надолу. Оттам тя прииждаше към селото и заливаше улици, дворове, къщи… Все по-рядко и по-рядко прелитаха прилепи, прозорците угасваха, къщите заглъхваха.

Захапала крайчеца на плитката си, Севда се подпираше на кладенеца и чакаше все по-тревожна и по-загрижена. Откъм върбите идеше само мрак и прохлада, но стъпки не се чуваха, познати, желани стъпки. И небето тази вечер беше по-плътно и по-високо, и звездите бяха повече — разхвърляни безредно като разсипана жарава. От време на време минаваха коли и закъснели пътници. Тя отиваше бавно до пътната порта, подпираше се на плета до нея и дълго, тъжно и вторачено се взираше в тъмния бряг на крайбрежните върби. Защо не идеше още? И дали щеше да дойде? Може би сега са го изпратили на някаква работа. Но и на работа да е отишъл, трябваше да мине оттук, да й се обади. Как ще доживее тя до сутринта?

Ударите на сърцето й отмерваха мъчителните мигове на тази вечер. А как се готвеше да я прекара тя! Нищо не знае човек и не може да знае какво ще му се случи след един час. Ето, тя бди до портата и се ослушва. Само откъм реката звучи неизменният крясък на жабите. И колкото тишината над селото и над полето става по-дълбока и по-тайнствена, толкова и жабешкият хор става по-отчетлив и по-ожесточен. И кой знае защо започна да я сковава чуден, непонятен страх. Бои се, че му се е случило нещо лошо. Инак той нямаше да се бави толкова и да държи цяла къща нащрек…

Нащрек беше и старата. До някое време подклажда огнището, за да топли ястията, но най-сетне клюмна и тя. Искаше и се да се разсърди и да каже някоя тежка дума, но си мълчеше, спотаила мъката и огорчението от неговото нехайство — връзвай накъсо, да не може много-много да шава.

— Севде — прилепяше се тя до дъщеря си. — Ти каза ли му да дойде тази вечер?

— Казах му ма, мамо.

— А той?

— Той… И среднощ, каже, да стане, пак да ме чакаш.

— Ех, ще чакаме, ала много се забави…

Цигарата на стария светна зад тях.

— Не ме слушате ки! Не ме слушате! — разпери той ръце. — Думах ли ви аз!

— По-полека бре — стрелна го жена му. — Викай да те чуе цялата махала.

— Думах ли ви аз! — натърти той със съвсем снишен глас. — Направи всичко, както му е ред, та като не дойде сега, да можеш утре да го дръпнеш за ухото: „Ти, господинчо мой, ще идваш ли навреме, та и ние да

сме оправни?“

— Нали го знаеш оня, стария! — процеди тихо и с яд Казълбашката. — Пратил го е някъде, проклетникът…

— Та и мене от него ме е страх я! Момчето — какво? Кротко, разбрано момче…

— А пък то е важно сега.

— Не е само то важно! — пак отпусна глас старият. — Младите са като вода: насам я отбиеш — върви, натам я отбиеш — пак върви…

Севда се дръпна ненадейно до колата, облегна се на капрата и изхлипа.

— Холан и ти! — нахвърли се старата върху мъжа си. — Раздрънка се тук, стар човек, пък за пет пари ум нямаш…

Казълбаша се сви.

— Тя няма защо да плаче, ами много да се не отпуска — додаде наставнически той. — Ергените са като вятъра: днес са тук, утре — там… И затова са ергени…

6

Те избираха тесни и затънтени пътища, дето рядко, и то само денем, минаваха коли и пешаци. И пак вървяха предпазливо — Юрталана напред, Стойко след него. Те се озъртаха, защото в дрезгавината на нощта всеки храст и всяко дървче им се виждаха подозрителни. Струваше им се, че на всяка стъпка могат да ги изненадат. Те стъпяха внимателно, пътищата бяха изровени, с разхвърляни камъни и блани. Спъваха се, извиваха се, ругаеха сдържано и бързаха. Докато да изгрее месецът, трябва да бъдат там.

Носеха само един копач и един лизгар, за да могат да копаят едновременно. Стойко криеше копача под тънък ямурлук, за да не се усъмнят, ако случайно го срещнат, а Юрталана беше отпуснал под мишница лизгара, също като че носеше някакъв тежък овчарски кривак.

Селото остана зад реката — смълчано, притаено, безлично в мрака на тихата лятна нощ и в тъмната маса на дърветата. Дребните шумове заглъхваха и се губеха в тропота на стъпките им и само рязък рев на магаре или пресипнал лай на куче още долиташе на талази до тях.

Стойко крачеше смутен, развълнуван и объркан. Имаше минути, когато му се струваше, че това е страшна и тайнствена приказка, краят на която ще дойде наскоро и той ще си отдъхне и ще се разгледа със светнали очи, щастлив, че е у дома си. Такива моменти е изживявал той, когато беше малък и когато покойната му баба разказваше тревожни истории за изгубени деца и за магьосници, които ги дебнат, за да ги умъртвят…

Сега той трябваше да бъде у Севдини. Те сигурно го чакат. Севда гледа към пътя и се топи от мъка и убийствени съмнения. Дълго ще го чакат така и най-сетне, чак когато мине полунощ, ще се прибере съсипана и наранена, за да дочака утрото в безсъние и плач. Какво ще си помислят за него? Лъжец. Обеща снощи, че ще иде, а ей на, никакъв го няма. С право ще помислят, че е лъжец. Но как да им се оправдава утре? Какво да им разправя? Как да ги излъже? Той мисли още отсега. Да. Ще й каже, че баща му го е накарал да иде до Череповата воденица, да отбие водата от яза и да напои ливадата. Цяла нощ е тичал, работил е като луд, не е мигнал, очите му се лепят за сън, но ето, тази вечер тича да я види и да й разкаже всичко. Дотогава тя пак може да му се сърди, но нека се сърди. Ще се сърди и като иде при нея, ще се отсърди. Само да се свърши тази страшна работа. Всичко друго ще се нареди.

Колкото повече наближаваха мястото, откъдето щяха да вземат

убитото момче, толкова Стойко ставаше по-неспокоен и по-плашлив. Какво ще стане, ако хванат и затворят баща му? Цялата работа ще падне върху него, а тя е тежка и забъркана работа. Ниви, сметки, полици, разноски, глоби… Трудно ще се оправи, а и да се оправи, нахалост ще му иде младостта… А дали и него няма да тикнат в затвора? Съучастник. Помага да закопаят едно убито дете. И чие е това дете. Той се потресва и студени тръпки го побиват само като си помисли, че при бледия пламък на една кибритена клечка ще трябва да се наведе чак до жълтото мъртвешко лице, за да го познае. Стана му блудкаво, противно и страшно. А след това погребението…

За него, за погребението, мислеше и Юрталана. Той е преживял мигове, чакал е смъртта под вихрушка от куршуми и снаряди, но му се струваше, че по-ужасни часове от тези не е преживявал. „Да се свърши по-скоро!“ крачеше той бързо, отмалял от вълнение и страх. Молеше се в ума си на Господа да го запази от лоша среща и обещаваше, че ако всичко мине благополучно, ще сложи на света Богородица сребърна ръка. „Само да се свърши по-скоро!“ — повтаряше той и се озърташе. Ако сега някой го срещнеше и познаеше, свършено е с тях. Защото и по тези пътища кръстосваха нощем разни нехранимайковци.

— Наближаваме ли? — наведе се и прошепна над ухото му Стойко.

— Върви! — тихо, но сърдито забеляза Юрталана.

Те не вървяха вече и по затънтените пътища, а удариха напреко през угари, стърнища и царевица. В една нива, дето, види се, през пролетта бяха изкопали дърво, Юрталана се спъна и падна. Той изохка, изпсува тежко и се сви в дупката, без да има сили да се повдигне.

— Какво? — спусна се Стойко и го хвана за рамото. — Удари ли се?

— Нищо, нищо. Седни.

— Умори ли се? — погледна го Стойко.

Юрталана не отговори, наведе се и запуши. Той смучеше в шепите си, наведен и мълчалив, както пушеха на фронта. Цигарата святкаше и озаряваше слабо мършавото му лице. Той искаше да забрави всичко, което се случи досега, и да не мисли за това, което трябваше да направи след малко, но образът на убитото момче се беше врязал дълбоко в ума му. От минута на минута Юрталана отпадаше, погледът му се рееше плахо и той настръхваше от всяка сянка и от всеки звук.

— Не иде ли някой? — дигна се той внезапно и посочи надолу.

— Къде? — обърна се Стойко.

— Ей там онова какво е?

— Там има дръвче — успокои го Стойко. — Нали преди малко

минахме край него.

— Да, да — седна сконфузено Юрталана и запуши пак.

Те мълчаха и мислеха за едно и също нещо.

— Ами… къде ще го… заровим? — погледна го забъркан Юрталана.

— Чудя се и аз… Не можем да го оставим де да е… Трябва така да го наредим, че нищо да се не познава…

— Нищо да се не познава — повтори унесен Юрталана, като клатеше глава.

— Викам, под някой бряг на Змиин дол, а?

— Къде?

— Ще видим. Ще разкопаем отгоре и…

Стойко махна с ръка и се вторачи радостно в баща си:

— Знаеш ли къде? В корията, дето беше големият дъб. Миналата седмица го изкопаха и го дигнаха. Има голяма дупка, хее, къде по-голяма от тая, и пръстта е нова, няма да се познава…

— Това не е лошо! — каза си Юрталана и като че ли се посъвзе. Намериха къде да го погребат, това не беше дребна грижа.

След малко те поеха пак напреки през нивите и стъпките им бяха по-твърди, в погледите им припламваше някакво непознато настървение…

„Да се свърши по-скоро!“ — мислеха си и двамата. Трупът беше скрит много добре в зашумената царевица. Толкова добре, че Юрталана се полута доста, докато да го намери. И когато изхлузи торбата от главата му и запали кибритена клечка над жълтото смъкнато лице, той политна от тревога и любопитство: чие беше това момче?

Стойко се вгледа добре, духна догарящото пламъче и се изправи, сам бледен като мъртвец.

— Момчето е на Астаров Гоча. Томичката — рече той тихо и скръбно.

— На Астаров Гоча! — отмери сричките бащата и заклати бавно и тъжно сухата си глава. — Виж ти…

С този Гочо Астаров те бяха далечни братовчеди. Но тъй като родството по женска страна не се зачита толкова в селата, отдавна не се имаха за близки.

Стойко затъна трупа в ямурлука, метна го на гръб и тръгна превит към корията. Юрталана се заклати след него като сянка.

— Господи! — стенеше той безгласно. — Виж какво ми се струпа на главата.

Полянката, сред която спря Стойко, грохнал и плувнал в пот, бе навътре в корията, затулена от млади дъбици и гъсти храсталаци. Наблизо

имаше път, но по този път нощем никой не минаваше. Той беше много стръмен, издълбан от пороищата, осеян с големи валчести камъни. През три-четири години, когато дойдеше ред да се сече този участък от корията, по стръмния път се свличаха надолу разкривени коли, натоварени с вейки. Няколко дни, и те бяха най-хубавите дни на късната есен, целият този кър ечеше от удари на брадви, от песни и препирни. И после всичко пак заглъхваше, както беше заглъхнало и сега. Но Юрталана пак беше нащрек. Можеше — анатема дявола! — да им се изтърси отнякъде някой неканен гостенин. Какво ще му кажат?… Юрталана потрепера.

— Ще го излъжа — съобрази бързо той. — Ще му кажа, че търсим имане.

И все пак необясним страх го скова, очите му блуждаеха, челюстите му изтракваха от време на време като на трескав.

— Стойко!

— Е?

— Остави копача! — заповяда той. — Ще работиш само с лизгара.

— Защо?

— Защото се чува чак на другия път, не видиш ли?

— Без копач не върви.

— Колкото върви.

— Тъй и до зори няма да свършим! — измърмори сърдито Стойко и захвърли копача.

Юрталана седна настрана и запуши. Обори го слабост, краката му се люлееха, ръцете му едва се мърдаха. Искаше му се да се просне на голата земя и да заспи. Колко хубаво е сега в къщи! И ако не беше се случило това проклето момче, сега той щеше да си е в леглото и спокойно щеше да си чака пукването на зората. А сега? Какво го чака утре? Ще хванат ли дирите му, или ще се опази и ще се отърве от съд, глоби и затвор?

И както си пушеше и мислеше за това, което имаше още да му пати главата, Юрталана се смъкна като смок в рова, залепи се за ухото на Стойка и пошушна, задавен от вълнение:

— Иманяри сме, да знаеш!

И скочи пак, грабна трупа и го за мъкна в срещните храсти. Сърцето му барабанеше лудо, горещи шипове го пронизваха под лъжичката.

— Какво има? — скочи забъркан и Стойко.

— Стори ми се… някой иде!

— Къде?

— Ето, там… изшумоля…

Стойко впи поглед в тъмните храсти, които сега кой знае защо му се

видяха загадъчни и коварни. Не наблюдаваше ли някой оттам! И наистина нещо пак изшумоля.

— Чакай да видя! — дигна той лизгара и пристъпи предпазливо. Той се позабави, но се върна успокоен и дори се усмихваше сдържано.

— Костенурка — рече той.

— Ух, да се не види макар! Пък как ме изплаши! — махна ядосано Юрталана и седна пак.

На тънките върхари изплава луната. Изведнъж всичко се преобрази, гората стана по-тиха и по-тайнствена, дърветата метнаха тъмната черга на плътните си сенки. Повея слабо, листата и тревите трепнаха леко и това като че не беше лъх, а някакво вълшебно събуждане на целия кър. Небето избледня, звездите трепнаха и отстъпиха в неговия безкрай…

— Стига ли? — надигна се Стойко, като избърсваше с ръка зачервеното си и изпотено лице.

— Колко е дълбоко?

— Комай до кръста.

— Стига.

Тези последни минути, тях Юрталана няма никога да забрави.

Той дотътри трупчето, скочи предпазливо в рова, пое го, разви го и го надвеси над прясното гробче. Кой знае как, когато рече да го спусне, торбата от главата на детето се изхлузи и жълтото личице, смалено и изострено, блесна на меката лунна светлина. Един лъч запали зеницата на полузакритото око, то като че се сви и му намигна. Юрталана пусна трупа, захвърли торбата върху него и падна назад безчувствен и вцепенен.

7

Сипваше зора, когато се прибраха в селото. Минаха през градини, през сокаци, провираха се през телени огради, но стъпиха у дома си, без да ги забележи някой.

— Е, свърши ли? — посрещна ги изплашена Юрталанката.

— Слава Богу! — отпусна се Юрталана. — Всичко досега беше благополучно, па да видим занапред… — И като пое дълбоко дима на току-що запалената цигара, въздъхна: — Врекох на света Богородица един овен…

— И хубаво си направил! — похвали го тя. — То аслъ само ние нищо не сме давали… какви по сиромаси хора харизват и овни, и юнчета…

— Ето де, сега и ние ще дадем! — натърти Юрталана. — Ха сложи малко хляб и напълни бъкъла, че трябва да ходим за фий…

— Ама няма ли да си починете?

— Няма! — сопна се Юрталана и подкани с ръка: — Хайде! Хайде!

Той искаше да излязат колкото се можеше по-рано, та да не падне никакво съмнение, а тя — няма ли, каже, да си починете… Нейната недосетливост го ядосваше и понякога той я ругаеше ожесточено и безмилостно. Но сега не му беше до викове — толкова беше съсипан от тревоги и съмнения. „Женски ум“ — рече само с презрение.

Юрталана беше много доволен от Стойка. Без да попита нещо, Стойко се уми набързо, стегна колата, напои воловете и ги запретна. Той знаеше, че ако излязат по-късно, всички щяха да се зачудят. „Я-я! Какво е правил Юрталана, та е останал на опашката!“

А по улицата тракаха вече коли, чуваха се бързи и отмерени стъпки, долитаха високи препирни, подвиквания, поздрави. Юрталана се сви в колата и наостри слух: какво ли си приказваха хората? Не шушукаха ли вече за изгубеното Астарово момче? „Още нищо няма, ала днес вече ще гръмне селото!“ — трепереше той. Много му се искаше да чуе първите приказки за това момче, да разбере накъде бият хорските съмнения. На няколко места той слиза от колата уж да си запали цигара от някой ранобуден стопанин, който се връщаше с натоварена кола, и плахо и предпазливо го подпитваше за новини от селото. „Нищо още няма!“ — успокояваше се той и същевременно тръпнеше от страх.

Слънцето беше се издигнало вече, когато те натовариха колата, вързаха воловете на сянка и легнаха настрани от тях да си поспят. Умората

ги притискаше, сънят лепеше клепките. Стойко тутакси захърка. Юрталана дърпаше дълбоко и често тютюневия дим, палеше цигара след цигара, навремени затваряше очи, но пак ги втренчваше в ясната, ослепително чиста синина на небето. Болеше го слабо глава, сърцето му още тупаше неспокойно, дишаше тежко и задъхано. Искаше му се да заспи, макар и за малко, да си отдъхне, да забрави страшните тревоги на изминатото денонощие, но сънят напук не идваше. Из ума му чоплеха лоши предположения, опасения и догадки. Обмисляше какво да каже, ако го повикат в общината. А повикат ли го там, това ще означава, че децата, които са били през деня с Астаровото момче, са разказали, че то е отишло да бере зелена царевица от Юрталановата нива до корията. Лесно ще е, ако момчето не е обадило никому къде отива и какво мисли да прави. „Ще отричам — заканваше се Юрталана. — Каквото и да стане, ще отричам. Не съм бил, не съм видял, нищо не съм чул!…“

В общината и в околийското управление ще му повярват — знаят кой е Тодор Юрталанов. Но ако работата иде нагоре, там какво ще прави! Ще го разпитват хитро, умело, със заобикалки, по ученому: от толкова до толкова къде си бил, какво си правил, къде си отишъл, защо си отишъл?… Ще мерят секундите, ще му претеглят думите, ще му четат мислите. Тежко му, ако сбърка някъде. Тогава започват да уплитат, да замотават и да размотават, докато направят човека като въртоглава овца. Изследват и ръцете, и краката, преглеждат и дрехи, и обуща, и всичко, и всичко… Бъркат в човешката душа като в бунище. С наука боравят там, с машини работят. И това е лошото. Там, дето има една приказка, и невинните виновни изкарват, та камо ли да си направил нещо. И имали едни кучета — дяволи. Например питат те бил ли си с еди-кого си. Мислиш, че никой не те е видял, когато си бил с него, и отказваш. Викат кучето, казват му там на кучешки нещо, то те помирише, помирише и някоя дреха от тоя, за когото казваш, че не си го сънувал, и току се изправи на гърдите ти. Значи, лъжеш. Ето, ще изправят едно такова куче пред Юрталана, па нека си разправя той след това, че не е виждал и не познава Астаровото момче.

Той бледнееше от страх и в душата му се наслояваше старата омраза към всички учени. „Те развалиха света!“ — ругаеше ги Юрталана. И затова напълно се съгласяваше с дяда Кръстана Куцпанайотов, която разказваше в кафенето на кооперацията, че откак се явили учените, нямало ни берекет, ни оправия. „Ето — мислеше си той, — ако адвокатите не бяха измислили тия закони, щяха да ме повикат само в общината и околийското управление, щях да почерпя големците и всичко щеше да се свърши, както Господ дал…“

Не мигна Юрталана, съсипан от страхове и мисли, и чак на залез-слънце си тръгнаха към селото. Искаше да влязат там по тъмничко, защото все му се струваше, че хората са научили за Астаровото момче, и ако се върнат по светло, колкото души го видят, кой знае какво ще си помислят…

И щом наближиха селото, той остави Стойко да кара колата по пътя, а сам кривна през градините към дома си.

— Търсиха ли ме? — наведе се той към жена си още щом влезе в кухнята, пожълтял като стърнище.

— Кой да те е търсил?

— Някой — смънка той и се ядоса, дето тя не се досещаше.

— Никой не те е търсил — изви тя глава. — И защо — нещо да не си приказвал с някого.

— Патка! — изгледа я свирепо той и се дръпна настрана. Но не се сдържа и се прилепи пак до нея: — Ами за онова… да си дочула нещо?

— Нищо не съм чула… ама то не съм и излизала ки.

Юрталана я изгледа и съжалително, и заканително, въздъхна тежко и тръгна към пътната врата.

— Боже Господи! — помоли се той безпомощен и принизен. — Помогни ми и този път!…

А из селото приказваха вече за изгубеното момче. Късно чак след полунощ баща му и майка му се разтърчаха по съседските порти. Търсеха другарчетата му, дигаха ги от сън, питаха ги плахо и с надежда не знаят ли къде е Томето. Децата цъкаха отрицателно и пак отпущаха натежали главички.

До обед някои от тях били заедно с него — пасли кравите до Калинтановата воденица, но следобед Томето подбрал кравата си нагоре към корията.

Казал им, че отива на тяхната си царевица, хем добичето си да понахрани, хем и някой зелен мамул да си опече. И хукна Гочо към корията. И хем тичаше, запъхтян и замаян от уплаха, хем се заканваше, че ще го смаже от бой, като го спипа. Намери кравата вързана в съседната угар. Тя си лежеше и си преживяше спокойно и кротко. Пред нея имаше разхвърляни царевични стръци, ошмулкани и олигавени. Личеше, че тези стръци са рязани наскоро.

„Да е заспало някъде?“ — спря се загриженият баща.

И той тръгна пак из съседните ниви, надничаше под всяко дърво, вглеждаше се във всеки храст, сепваше се пред всяка купчинка пръст. Обиколи и горния край на корията, извика няколко пъти, дълго се ослушва и слисан, убит от тежки мисли и лоши предчувствия, върна се пак при

кравата, отвърза я и я подкара полекичка към селото.

Някои от съседите уверяваха, че момчето е избягало и че като поскита малко гладно и жадно, ще се върне.

— То само да ми се върне, та да видиш какво ще го правя! — заканваше се Гочо.

— Де, не приказвай такива работи! — думаше жена му, разчорлена и бледа, съсипана от безсъние и мъка.

— Да не си го гълчала ма, булка? — попита една съседка.

— Не съм ма, како, не съм го гълчала! — оправдаваше се тя. — Оня ден донесе половин торба круши, чужди круши, ние такива круши нямаме, та му се поскарах малко. Друг път, Томе, рекох, такива работи да не ми носиш, па взех, та ги сипах на прасето и това си беше всичко.

— А бе то си има от крушка опашка, ама де да видим какво ще излезе — сърдеше се заканително Гочо.

— Да не е паднало в някой кладенец! — изтръпна майката и краката й се подкосиха.

— Де и ти! — смъмра я Гочо. — Кладенец! Какъв кладенец те е намерил? — През ума му минаха всички кладенци из оня кър и студена пот изби по челото му.

До обед той обиколи всички кладенци, спуща се по камъните чак до водата, взира се, бърка с тоягата си и като не намираше нищо, излизаше малко обнадежден.

Но момчето не се върна и на следната вечер, нито някой донесе някаква вест за него. На третия ден Гочо вдигна братята си, дигна шурея си, па се пръснаха по кърищата и хванаха наред: обиколиха воденици, кантони, колиби, егреци, агъли — никъде не го намериха, никой нищо не им каза за него. Минаха и в землищата на съседните села.

— Да сте видели момче на десетина години, русо, по риза, босо, с избелели гащички и шарена торба? — питаха де кого срещнеха.

Хората ги гледаха учудени, дигаха рамене и си подминаваха.

Най-сетне обадиха в общината, плъзнаха пъдари, пазванти и горски стражари, обходиха целия кър, кръстосваха надлъж и нашир корията, разгръщаха храст по храст, провериха наново в кладенците, газиха във всички вирове на реката. Върнаха се с празни ръце, дигнаха рамене пред кмета: вампиряса ли това дете, в земята ли потъна?

Съобщиха и в околийското управление. Раздрънкаха телеграфи и телефони, дадоха отличителните му белези, наредиха, където го намерят, незабавно да го върнат на родителите му.

— Ще чакам да се върне само! — клюмна Гочо, смазан от тичане, от

мъки и от женски плачове. Крепеше го още една надежда: детето сигурно е отвлечено я от цигани-катунари, я от овчари-каракачани, но то не е малко, то ще избяга и ще си дойде. Така го уверяваха и на полето, и в кафенетата и кръчмарниците, дето хората вече само за това приказваха…

Юрталана следеше слуховете и приказките за момчето, тръпнеше и съхнеше от страх. Палеше цигара след цигара, замръкваше поотпуснат и осъмваше с нови тревоги и предчувствия. Понякога наминаваше из кръчмите и кафенетата, слушаше, слухтеше неспокойно и с голямо усилие казваше и той по нещичко за изгубеното момче. Гърлото му засъхваше, лицето му се менеше, а и хората млъкваха и вперваха очи в него, щом зинеше да продума.

В неделя той се отби в кръчмарницата на Куцото да си купи цигари. В дъното на малкото калдъръмено дворче, изметено и напръскано с вода, под старата лозница, седяха на хладина няколко кръчмарски посетители. Юрталана слезе по ниските дървени стъпала, вгледа се, стресна се и се дръпна, като да се върне, но нямаше как — всички го видяха, видя го и Гочо Астаров, свит настрана, изпит, небръснат, разчорлен. Салтамарката му беше закърпена, набита с прах и плява. Направиха място на Юрталана да седне, дадоха му стол и отвърнаха с леко кимване на поздрава му. Хората си приказваха за вършитбата, за царевиците, приказваха и за много други работи, но на Юрталана се стори, като че ли те нещо го одумваха. „За какво ли?“ — усъмни се той и седна като на тръни. И за да прикрие смущението си, извади широка синя кърпа от пояса си, избърса бавно лицето си и въздъхна:

— Горещо, брей! Гане — извърна се той към Куцото, — дай ми едно шишенце ракия, ама с повечко мезенце.

— Тъкмо де — ухили се Куцото, — на горещините — ракия.

— Ба, ракийцата разхлажда — обади се Киро Търчилъжи и гаврътна чашката си.

Юрталана извади цигарите си, подаде поред на всички, подаде най-сетне и на Гочо Астаров.

— Какво бе, братовчед? — престори се той на нехаен, макар че едва преглътна слюнката си. — Какво разправят, момчето ти избягало?

— Избягало ли е, какво е, не знам ки! — разпери ръце Гочо.

— Избягало е, какво друго! — съвзе се Юрталана и като пое дълбоко тютюневия дим, посочи с ръка: — И моят Стойко едно време така, хем беше кротък и страхлив, закърпих му две плесници и избяга, магарето му, две нощи не се върна… Гане, дай на братовчеда едно шишенце ракия!

— И къде е бил? — заинтересува се Гочо.

— Спал в запустялата говедарска колиба в Адата.

— Твоето лесно — обади се пак Търчилъжи, — две нощи и се върнало, ами неговият юнак толкова време и никакъв го няма.

— Значи, още не се е върнал? — изгледа го учудено и с участие Юрталана. — Бре, гледай ти беля… Ами ти иди, поразпитай по селата…

— Съсипа се човекът от ходене и от питане — пресече го Куцото, като слагаше шишенце ракия пред Гоча. — И с телеграма от околийското търсиха.

— Околийското! — махна пренебрежително с длан Юрталана. — Какво ще ти помогнат от околийското? Ти стани, че обиколи сам.

— Сбърках се вече и аз — примижа мъчително Гочо. — Къде ли не ходих, какво ли не правих…

— Къде си ходил? — изгледа го смело и с упрек Юрталана.

— Всички села обиколих.

— А до Пловдив ходи ли?

— Не съм. Че какво да правя в Пловдив?

Юрталана сви устни и тръсна глава:

— Виж го ти него — какво да правел в Пловдив?… Че това на, голям град, море, иди, па подай едно заявление, па ще видят там, ще го потърсят, може я на занаят да е останало, я чираче някъде да се е пазарило.

— Чираче ли? — облещи се Гочо.

— Тъй де — подхвана по-спокойно и по-уверено Юрталана. — На тая възраст — нали знаеш, скимнало му е нещо, запрашило е и — иди го гони. Пък там от глад няма да умре — знаеш ли как ги търсят такива момченца. Хем слушат, хем яки и пъргави и само за една храна работят…

— А че къде може да е там? — повдигна се Гочо нетърпелив и развълнуван.

— Ти пък — къде! — изгледа го присмехулно Търчилъжи. — Това ти казва човекът — че е там, но трябва да идеш и да го потърсиш…

— Може в някое кафене да е… в някоя гостилница — допълни уверено Юрталана.

— Може, може! — обади се и Куцото. — Аз, като ходя в Пловдив, гледам, кафетата по канторите все такива момчета ги носят.

— Аз ти казвам, че е там! — натърти Юрталана още по-уверено и като набучи на виличката половин доматче, сдъвка го бавно, преглътна го мъчително и подхвана една измислена история за някакъв северняк, който избягал от родителите си, когато бил на десетина години, и се върнал в родното си село чак като станал първият богаташ в града…

— Не знам какво да правя и къде да ходя вече, братко! — заклати

бавно глава Гочо. — И работата си зарязах, и в дългове потънах, и един строшен грош нямам вече, на.

— То… като дойде за пари… на такова положение — засрича Юрталана, — хора сме най-сетне, ще помогнем с каквото можем…

И като излязоха след време да си ходят, Юрталана го дръпна настрана:

— Намини утре да видим оная работа… за парите де…

— Ще намина, ще намина — погледна го с благодарност Гочо. — И ще ида дотам, па да видим…

Юрталана се върна успокоен. Но сърцето му все си беше завързано. „Ами ако се разплете чорапът? — тръпнеше той и се успокояваше пак: — Никой няма да се досети… и главното — гробчето да се затрупа добре…“

Тази беше най-голямата му грижа. На втория ден след убийството Стойко мина скришом през корията и разгледа мястото, дето го бяха закопали. Ако човек се вгледаше добре, можеше да се досети, че е копано после, след дъба. Но трудно беше да разбере за какво е копано. Цялата дупка беше затрупана с клечки и треволяци, само навън бяха отхвръкнали пресни бучици пръст, но Стойко ги събра грижливо, разхвърли ги надалеч из шубраците, понасъбра още малко клечок, та го пръсна вътре. След няколко дни, макар че пъдари и пазванти обикаляха из гората, той се промъкна пак и хвърли стара позагнила шума. Наскоро вършаха, та всички бяха улисани около вършачката, но когато след това намина за трети път, той намери върху гробчето недогоряло огнище. От главните и сухия говежди тор той разбра, че някои воловарчета са се крили тук и са си пекли тиква.

По беритба на царевиците оттам мина и Юрталана. Прекоси корията, уж че слизаше да види дали царевицата до воденицата е орязана вече, свърна и надникна в страшната яма. Наистина от гробчето нямаше никакви дири. „Само като завалят дъждовете — помисли си той, — трябва да се запълня от време на време…“

8

Дойде ред и на Юрталана да вършее. В двора му нахлуха роднини, съседи и сума други хора, на които той при разни случаи беше давал пари в заем и които между другото бяха обещали да му помагат. Цяла рота деца се юрнаха на хармана, плъпнаха около високите купни, покатериха се по камарите. Като вихър мина вършачката през хармана му — помете тежките пшенични снопи, претупа набързо ронливата ръж, изгълта като ламя дългоосилестия ечемик. Юрталана се съвзе, лицето му пак доби прежния жив изпечен израз, очите му пак засвяткаха радостно и доволно. Работата го грабна, отвлече го. Той тичаше от едно място на друго, наглеждаше всички, подреждаше ги, командуваше, караше им се, когато беше за каране, и ги хвалеше, когато работата им беше за хвалба. От час на час тичаше да види дали сламата е мека и ситна, подхвърляше на длан чистия плод и махаше като луд на машиниста, щом забележеше счупени зърна. Записваше си на тютюневата кутия колко крини сипваха в хамбара, пресмяташе колко ще отдели за продан, по колко ще го продаде и колко пари ще вземе. И сред шума и олелията, сред тропота на батозата и пукота на мотора той оставаше за момент като закован. Той си представяше натоварените коли и дългите житни мази с високите прозорчета, през които хвърляха крина по крина:

— Хилядо, две, три…

Тъй беше запомнил той от баща си и от дядо си — когато се мери жито, броенето да започва от хилядо, та все на хиляди да върви.

Така, залисан около вършитбата, увлечен в непрестанната трескава работа, зает с команди, пресмятания и надзори, той се откъсна от близкото минало и като че забрави за оня страшен ден, за тревогите след него и за страшната опасност, която още висеше над главата му. Какво приказваха хората за изчезването на Астаровото момче, как тълкуваха това изчезване и кого обвиняваха, за това той нищичко не знаеше и не искаше да знае през тези трескави часове на постоянно тичане и обикаляне.

Вечерта, когато помагачите се наредиха на дългата трапеза и той седна начело като домакин, чак тогава от дума на дума се дойде и до Астаровото момче. Какво ли не изприказваха, как ли не си го обясняваха!

— Удавило се е някъде в реката! — отсече най-сетне една съседка.

— Удавило се — вятър! — отвърна уверено друга. — Избягало в Пловдив, цанило се там чираче, тейко му оня ден отишъл да си го вземе.

Юрталана трепна. Приказката, дето я пусна оная вечер в кръчмата на Куцото, е обиколила вече селото. И Гочо е заминал за Пловдив. Ще постои там, ще поскита, ще поразпита и като си похарчи парите, дето Юрталана му ги даде в заем, ще се върне отчаян, но, все ще остане една мъничка надежда в душата му. А това е спечелено време. И никой няма да се досети, никой няма да се научи къде е момчето му и какво е станало с него. Юрталана си спомни оня момент, когато се надвеси над падналото момче и разбра, че го е убил. За малко той се отчая и му се струваше, че светът за него се свърши. Мислеше си — ще гръмне страшната вест, ще го хванат, ще го разпитват. Ще разправи той от сърце как е станало и че не е искал да го убива. И в своето отчаяние се надяваше, че ще го разберат и ще го пощадят. Но сетне се съвзе. Убийство! Няма да го оставят така, няма да му простят. Ще го тикнат в затвора, ще го оберат, ще го съсипят с глоби и разноски. И цялото село ще се дигне срещу него. И там, когато му хрумна да го скрие, той се помоли дълбоко в душата си, помоли се на света Богородица да му помогне и ѝ обеща дар един овен. Чу молбата му тя и ето, всичко мина добре, но всичко не се е свършило още. Един нещастен случай, и работата може да се разплете. „Не, няма време за отлагане — реши Юрталана. — Каквото съм врекъл, трябва да го дам!“ Идеше денят на света Богородица. Хиляди мъже и жени, старци и деца се стичаха към Бачковския манастир, за да отпразнуват този ден. По прашните пътища се проточваха коли и талиги от далечните села по течението на Стрема, на Тунджа и на Марица, заситняха коне, катъри и магарета по тесните и стръмни пътеки на безкрайните родопски разклонения. Едни отиваха да се помолят на Божията Майка, за да ги спаси от напасти или да им дари изцеление. Други носеха дарове, обещани в момент на тежки, изпитания. Трети водеха момци и моми, за да видят свят, а и светът тях да види. По харманa имаше работа за още цяла седмица, но тази работа можеше да я свърши и сам Юрталана с неколцина помагачи. Стойко, старата и Алекси ще заминат с колата да поднесат дара, а аргатинът с малките волове ще пори каръци.

— Ти, Алекси и Стойко ще идете на Бачковския манастир! — каза Юрталана на жена си сухо и заповеднически.

— Няма време бе, Тошо! — сепна се тя. — Нали трябва хляб да умеся, чергите да опера.

— Хляба ще опечеш тази нощ, пък чергите няма да переш. Утре рано ще тръгнете.

В такива случаи Юрталанката се объркваше и не знаеше какво да прави. Тя се разтича из къщи, из двора, по хармана, вземаше едно вместо

друго, оставяше го там, дето не трябва, и все си мърмореше нещо под носа.

— Боже, Боже! — проклинаше се тя. — Сама жена в толкова къща, дано се никаква не видя макар!…

Тя каза на Стойка, че утре рано ще тръгнат за Бачковския манастир, та да се постегне и да й помогне при паленето на фурната, но той само разбра, че баща му е поръчал да се готвят, хукна навън и макар че още беше видело, влезе у Севдини и се похвали. Разтърчаха се начаса и Казълбашеви, разтракаха нощви и лопати, раздрънкаха съдове и решета. Снахите запретнаха ръкави и подхванаха наред, бързо и ловко, да готвят всичко, каквото беше потребно за едно такова голямо пътуване.

Казълбашката повика мъжа си на хамбарското чардаче. Знаеше се кои ще идат на манастира, но все пак трябваше да се наговорят. Решиха: Димо и Димовица, тя самата и Севда. И редно беше тази година да идат. Така се случваше досега — или много работа имаха, или пари не им достигаха поне веднъж да заведат момата си на този прочут събор. Ето, тази зима, ако е късмет, може да я задомят и тъй ще й си остане мъка, че не е могла да иде. Казълбаша направи дума за отиване преди десетина дни, но старата шавна неопределено с глава и измърмори:

— Има време… ще видим.

Наистина, Севда не беше сгодена, но без Стойка вече не можеха да идат. А Стойко идваше вечер, стоеше до късно, приказваха си за какви ли не работи, но за ходене до Бачковския манастир дума не направи, а и Севдини нямаше как да попитат. И ето, сега изведнъж…

С момата беше редно да ходи най-малката снаха — да се поразходи и да се порадва и тя, докато е млада. Имаше лоши и завистливи свекърви — ако снахата биваше по-спретната и по-гиздава, оставяха я да си гледа работата в къщи. Но Казълбашката нямаше от какво да се бои — една беше Севда и нямаше кой да се мери с хубостта й.

Рано на другия ден двете коли се събраха по черния път над селото и поеха към далечните синкави възвишения на Родопите.

Севда поемаше дълбоко свежестта на чистото лятно утро, занемяла от радостно вълнение. Пръв път тя тръгваше за такъв далечен край, към синята планина, която години й изглеждаше като някакъв незнаен и чуден свят. Какво имаше в този свят? Един голям манастир с един голям събор, за който като че ли цял свят се беше запътил. И за този събор тя отиваше с оня, който беше изпълнил цялото й сърце…

Всичко наоколо й се виждаше ново, особено и прекрасно, дори орязаните тук-там царевични върши, които тя така бързо и сръчно ошмулкваше. Севда се мъчеше да си представи манастира, шумния събор,

горите и все й се струваше, че не е точно такова, каквото си го представяше, и че всъщност е много по-хубаво, по-примамливо и чудновато.

Следобед те минаха Станимака и се вредиха между хилядите коли, запъплили като големи тромави костенурки по бялото шосе край Чая. Пъстри чергила, кротки, уморени добичета, калпаци изпод чергилата, рокли, чадъри и шамии по пътя край колите. И над целия този керван се носеше страшна глъчка, песни, олелии. Гъст бял прах се виеше в клисурата и застилаше всичко.

Севда вървеше отстрани между двете коли и гледаше ту наляво, дето по стръмните склонове над реката спяха в зноя на изцъкления летен ден гъстозелени гори, ту надясно, дето се нижеха каменисти баири, обрасли с драки, прошарени тук-таме с малки нивички, с добре гледани лозя, с къщурки, колибки и параклисчета. На няколко места Севда видя стари, посърнали смокви, целите напудрени с гъст бял прах от шосето.

— Колко нависоко има една нива! — викаше тя, като сочеше с пръст и поглеждаше крадешком към Стойка, който буташе уморените волове с късия остен и се усмихваше сдържано.

— Тук е така — гледаше я той радостно. — И над тези върхове има ниви! — И той посочи извишените върхове наляво.

— И как се качват толкова нависоко? — чудеше се Севда.

— Те са свикнали — отвръщаше сериозно Стойко като човек, който отдавна и изтънко се е запознал с тези чудноватости.

— А нататък все планина ли е? — гледаше го учудена Севда.

— Да.

— И зад манастира ли е планина?

— И зад него.

— Божичко! — мигаше тя слисана и като че ли разочарована от нещо.

Толкова години тя беше гледала отдалече тази планина и все си мислеше, че е висока като стена и че зад нея пак започва такова равно и хубаво поле с ниски хълмчета и малки могилки, каквото беше тяхното поле…

И манастирът не беше такъв, какъвто си го мислеше. Мястото беше толкова тясно за голямото сиво здание и за хилядния народ, който гъмжеше в ливадите край реката, че Севда като че беше попаднала в дълбока и задушна яма. Но след час, когато намериха място за колите и ги наредиха до други коли от тяхното село, тя забрави всичко и потъна в гъмжилото на разиграния и радостен народ. Над пронизителните викове и

над песните и припрените разправии се извиваха пискливите гласове на кларнетата и на флигорните. Като тътен на далечен градобитен облак долитаха глухите бумтежи на тъпаните, блъскаха се мъже и жени, провираха се деца, зяпаха старци, наконтени и наперени момичета и момчета с градски носии се разхождаха гордо, снизходително усмихнати.

Севда и Стойко вървяха напред, а след тях си пробиваха път Димо, Димовица и Казълбашката. Смрачаваше се и младите бързаха да си потропнат малко, докато имаше време. Играеха едновременно на няколко места. И навсякъде хората бяха буйни и бързи, като че ли играчите се надпреварваха. Севда и Стойко търсеха момците и момите от техния край — те играеха настрана в отделно хоро. До тях бяха свили свое хоро моми и момци от някои станимашки села в равнината. Още по-надолу, току край самата река, подскачаха червендалести рупци с красиви и интересни дрехи. Севда се зазяпа в женските носии, а Стойко наблюдаваше стъпката на играчите и се чудеше на мъжката им пъргавина, на свободните и леки движения. Като обиколиха всички хора, като погледаха и се почудиха, те се прибраха при своите и се заловиха да потропнат малко. Казълбашката ги следеше с поглед, пръхнала от радост, и когато те обиколиха два-три пъти, тя, все още извърната, се накани да си ходи, че до колите бяха останали само Юрталанката и Алекси.

— Хем, булка — дръпна тя снаха си настрана, — хем да ги не оставяте сами.

— Знам, мамо, знам — пошушна Димовица и погледна мъжа си, заплеснат настрана.

Задъхани от умора и радост, Севда и Стойко се прибраха късно. Те си легнаха и мислеха за идния ден, пълен с такива големи и хубави надежди…

Неспокойният човешки мравуняк утихваше бавно. Някъде високо в планината прошумоляха гъстите зелени гори и техният тих и равен шепот потъна в еднообразното бълболене на палавата река…

9

Върховете на планината избледняваха и мракът се спускаше надолу, дето хилядите поклонници се раздвижиха пак, ободрени от късия, но здрав сън на лятната нощ. Над пъстрия, безредно разположен лагер прииждаха и се сливаха вълните на многогласа глъчка. От време на време промучаваха волове, изцвилваха коне, ревяха магарета. Стопаните бързаха да напоят добитъка си, докато е рано и докато не са задръстени тесните пътечки към реката. Откъм манастира, дето бяха разположени сергиите, долитаха вече пискливите и настойчиви викове на продавачи и мекичари. Из манастирските дворове се разнесоха честите и кухи удари на дървеното клепало. Над усоето, потънало в тежка утринна сянка, прозвучаха с тържествено и сладостно съзвучие камбаните.

— Боже! — стресна се Юрталанката от техния протяжен звън, погледна нагоре и се прекръсти широко. — От кое време съм станала и още не съм се оправила. Пък трябва да ходим за овена…

— За какъв овен, сватя? — попита любезно и внимателно Казълбашката.

— Врекли сме овен на света Богородица… Отдавна сме го врекли — излъга Юрталанката. — Алекси беше още малък и се разболя, та тогава…

— От манастира ли ще го купите?

— От манастира, сватя. Пък ако няма в манастира, ще потърсим в Бачково… Нямаше как да го носим чак от село…

— Ами хайде отивайте де, че може да ги разпродадат… Севдето ще помогне тук… пък и булката Димовица, и аз…

— Ох! — въздъхна Юрталанката. — Сама жена, сватя, за какво по-напред?… Кога си ми беше Марийка, беше ми и лесно, и леко, ама… като й излезе късмет…

— Така е женската челяд, сватя. Таман стане за помощ, вземе, че си иде в къщата…

— Да е живот и здраве, сватя, скоро ще му найда и аз колая… — подхвърли неустановено Юрталанката. Но Казълбашката разбра, изчерви се от радост и погледна с умиление Севда.

Стойко отвързваше воловете, за да ги напои, но Димо грабна поводите.

— Отивайте да си вършите работата вие, аз ще ги напоя и ще им хвърля сено! — изтика ги той настойчиво и приятелски настрана.

Стойко се усмихна и тръгна покорно напред. След него се потътри старата, а за полата й се държеше Алекси, потичваше ситно-ситно, като че ли го бодяха тръни, и се оглеждаше на всички страни, целият наежен от студ.

Пътят за манастира беше задръстен от народ. По шосето тракаха коли и талиги, на места, притиснати край канавките, сигнализираха тревожно и нетърпеливо леки автомобили, камиони и автобуси. На едно място Стойко и старата се спряха за малко, купиха на Алекси мекици и пак се запрозираха нагоре. Под главната манастирска врата ги спря някакъв продавач на библии, евангелия, жития и други религиозни книжки, задърпа ги да купят и старата бръкна в пазвата си за пари, тъй като помисли, че такъв ред са въвели, но Стойко му се сопна и го изтласка настрана.

— Тюю! Да чува Господ и да пази! — извръщаше се сърдито старата. — Насила иска да ти вземе парите.

Манастирският двор беше пълен с народ. По дългите чардаци бяха наредени поклонници от разни краища и разни села — личеха по разноцветните си носии. По високите стълби нагоре и надолу постоянно пълзяха мъже, жени и деца и също като мравки се разминаваха.

— Сега вие ще ме почакате тук, аз ще влезна в църквата да купя свещи — поръча Юрталанката и провери дали парите й стоят. — Хем да не мръднете нанякъде! — извърна се тя още веднъж, преди да се мушне в струпания пред вратата народ. Тя влезе с мъка, купи три свещи, двете запали, помоли се горещо, постоя смирено с наведена глава и се измъкна навън, зачервена и изморена от блъсканицата.

Спряха един калугер, за да видят на кое място събират даровете. Той ги попита за какъв дар става дума и им посочи насреща, в дъното на двора. Стойко знаеше, че поднесените в дар овце и говеда се препродават, но той си мислеше, че там ще има някаква оправия, хората ще чакат реда си тихо и смирено и че калугерите ще посрещнат всички дароносители учтиво и с внимание. Но ред там нямаше и за да се стигне до петимата калугери, които приемаха и препродаваха подарените добичета, трябваше да се пробива път с ритници, блъсканици и ругатни. Калугерите гледаха подозрително на струпаните наоколо им хора и се разправяха рязко и сърдито с тях. Те си приличаха като петима близнаци — всички бяха с мръсни, сплетени, усукани на фъндъци бради, с дълги несресани коси, които падаха назад под оръфани и мазни калимявки. Расата им бяха окъсани, над колената им висяха парцали.

Пазарлъците се водеха бързо, нервно. Овцете, телетата и кančетата минаваха от ръка на ръка, връщаха се пак на старите си места, гледаха тъпо

и безучастно и чакаха нови купувачи. Стойко оглеждаше овните и се двоумеше на кой да се спре. Време за бавене нямаше, защото отзад постоянно напираха и всеки миг можеха да го изтикат. А не виждаше такъв овен, какъвто трябваше да купи.

— Да вземеш нещо хубаво! — заръча му старият на тръгване. — Парите няма да гледаш, чу ли?

Най-сетне от другия край бутнаха един наистина много хубав овен и Стойко тутакси го хвана за рогата.

— Колко струва? — извърна се той към калугера, като държеше здраво за рогата едрото и упорито животно.

Калугерът измери овена на око, погледна Стойко изпитателно, пак измери овена и отсече:

— Осемстотин лева.

Стойко се слиса:

— Много е скъп.

— За какво ти е? — спря се за миг калугерът.

— За дар.

— Тогава може и за седемстотин.

Стойко си спомни поръчката на стария, пък и нямаше какво повече да чака.

— Хайде, че няма време! — подкани го калугерът.

— Ето! — И Стойко бръкна за кесията.

Изведоха овена назад и го дръпнаха настрана. Юрталанката запали свещта на рога му, извади парче керемида и изтича до манастирската фурна, дето й сложиха няколко живи въгленчета. Тя се върна, като ги носеше предпазливо и ги духаше внимателно. Посипа върху въгленчетата малко тамян, духна пак и почака замислено смирено. Сега тя се молеше на света Богородица да приеме дара им и да ги закриля в това тежко положение, както ги е закриляла и пазила досега.

Тамяновите зрънца се стопиха и тънки къдрави струйки благоуханен дим се извиха нагоре. Юрталанката дигна керемидата над овена и го прекади накръст. Сетне доближи керемидата до запалената свещ и я държа така, докато да догори всичкият тамян.

Стойко беше прихванал овена за единия рог и за врата, гледаше мълчаливо майка си и се вслушваше неволно в припрените пазарлъци зад тях. Защо даваха в дар този овен и с какво щеше да им помогне света Богородица?… Той се досещаше защо правят всичко това, макар че старите нищо не му казваха. И беше сигурен, че вричането не е отдавнашно и че не е за някакво измислено от майка му боледуване на Алекси.

Тамянът догоря, въгленчетата загаснаха, свещта сипеше върху рога горещи капки восък. Старата се дигна, прекръсти се три пъти, остави окадената керемида настрана и махна с ръка:

— Води го.

Стойко задърпа овена, изведе го зад струпания народ и го предаде на калугера. Няколко души се хвърлиха върху замаяното добиче, хванаха го за рогата, смачкаха и събориха догорилата свещ и се скараха кой да го откупи отново…

10

Всички в селото вече приказваха за Севда и за Стойка. Това, че заедно бяха ходили на манастира и че Стойко и посред бял ден си отскачаше на гости като годеник, се тълкуваше от жените по вратници, на гости, в църквата, по кръщенки и гощавки, разправяше се от мъжете из кръчми и кафенета.

Но хората знаеха характера на Юрталана и поради туй малцина вярваха, че сватбата ще стане. И още отсега съжаляваха и Илия Казълбашев, и хубавата му дъщеря.

— Дрънкайте си вие каквото си щете, опечена работа е тая — казваше Куцото. — Да видим само кога ще хванем бай Тодора, та да му ударим едно пиене…

— Щом ще е от Юрталана, на гърлата ни ще остане! — подметна Делчо Сертлиев, на когото никой не се сърдеше.

— А бе то, ако стане тази работа, пиенето ще излезе от Казълбаша, макар и да е сиромах човекът — обади се Христо Усталъчето.

— Защо да не стане? — разгорещи се престорено Куцото. — Аз ви казвам, че всичко вече е в кърпа вързано.

— От кого го знаеш? От Юрталана ли? — изгледа го подигравателно Христо и смигна многозначително. Хората се усмихнаха сдържано, защото знаеха, че за такива работи Юрталана никому не разправяше.

— От Юрталана! — отсече Куцото.

— Слушай, Гане! — извика повелително Делчо и всички в кръчмарницата наостриха уши. — Ти на Юрталановата кола не се качвай: той тръгва за Пловдив, а отива в Хасково…

— Де не приказвай така за човека! — сопна му се приятелски Куцото. — Дал вече дума, пък той плюе ли веднъж, не лиже…

А никому никаква дума не беше дал още Юрталана. И ако някога се изтърваваше да каже нещо за Стойковата женитба, казваше го само пред жена си. А Юрталанката се страхуваше от него и никъде не смееше да продума нито думица. Напразно Казълбашката обикаляше всеки празник Юрталановите роднини в черквата, вреше се и се мъчеше да научи от тях какво мислят да правят и готвят ли се вече за годеж. Тя изпрати и двамина сватовници — само да изпитат отдалече, да разберат какво мисли Юрталана и какво крои, но без той да се досети за това. Но и те нищо не откопчиха от него.

— Севде! — спираше Казълбашката дъщеря си, след като изпратеше Стойка. — Не ти ли каза сега нищо, а?

— Какво да ми каже, мамо?

— Ами… все такова гостенско ли ще ни прави?

— Ами какво, мамо? — правеше се Севда, че не я разбира, но и нейното сърце беше свито.

— Ами като годеник да ни дойде… много стана вече, ей на, цялото село приказва…

— Нищо не ми е казвал, мамо — отвръщаше Севда тихо и тъжно.

— А ти не си ли му подметнала?

— Не съм… Пък и как да му подметна, когато той…

— Подкачи го… тъй… не направо… виж, да му найдеш сгодата…

— Как да го подкача мари, мамо?… Нали постоянно ми разправя, че ще ме вземе…

— Знам, че той ти казва, ама дали тейко му казва, това виж ти…

— Стойко ми разправя, че каквото каже той, това ще бъде — майка му и баща му нямало да му се месят…

— Ох, то младите все така разправят, ама като ги натиснат в къщи, отричат се и забравят.

— Стойко няма да ме остави! — думаше уверено Севда.

Тежка грижа беше за Казълбашеви тази открита любов между дъщеря им и сина на Юрталана. Хората приказваха, пущаха си какви не измислици и чакаха. Дори Казълбашевите роднини завиждаха и уверяваха, че Юрталана няма да вземе снаха без зестра. А Стойко си идваше на гости всяка вечер, стоеше до някое време, приказваше за какви не работи. Само за годеж и сватба приказка не отваряше. Старата му се усмихваше любезно, угаждаше му, готвеше му вечери, една от друга по-хубави и по-изобилни. „Хванахме се на хорото и да не ни се играе, ще скачаме!“ — казваше си тя, стопена от мъка и страхове. И дните си се нижеха така, по-мъчителни и по-безнадеждни. Сума Севдини акранки и дружки се сгодиха, едни се задомиха, други се готвеха за сватби. Какво щеше да стане, ако Юрталановите се отметнеха?

Казълбашката виждаше как и старият се мъчи и сумти все по-недоволен, та реши сама да издебне случая и да каже на Стойка. Не е нито срамота, нито грехота. Което трябва да стане, да си стане с време. И неочаквано за всички една вечер Стойко обади:

— В неделя ще правим годеж.

Цъфна Севда, отдъхнаха си старите, засмяха се в къщи, целият дом светна и се развесели. Но Казълбашката все още не вярваше на стария

Юрталан. Скрит и користен човек беше той — можеше и да дойде в неделя, а можеше и да не дойде. И на другата вечер старата посрещна Стойка и уж невинно и случайно го запита:

— Готви ли се сватята, а?

— Готви се — ухили се Стойко. — Тетю й остави пари и прати писъмце на зетя и сестрата да дойдат и те, ако могат.

— Ами трябва да дойдат, може ли да не дойдат — задави се от радостно вълнение старата. — На такъв ден ако не дойдат, ами кога…

И Казълбашката пак заръча да не приказват за годежа. Тя искаше да види работата свършена и чак тогава.

В събота срещу неделя годежарите дойдоха.

Посрещнаха ги така, както такива драги гости можеха да бъдат посрещнати. Юрталана вървеше със зетя си и личеше, че се гордее с него. Зетят беше млад и приличен мъж с граждански дрехи, беше гладко избръснат и причесан, много приказлив и общителен. На всички той раздаде подаръци, сприятели се с децата, обеща да им донесе още по един голям шоколад и дълго след това те разправяха за него и питаха кога ще им дойде на гости. И жена му се беше попременила. Тя беше с отрязана и накъдрена коса, с хубава рокля, с тънки копринени чорапи и обуща с високи токове.

Старата Казълбашка не се засрами. Имаше изобилни и сладки ястия, виното беше отлежало и вкусно — вино от свое лозе — и ракията беше силна и бистра — ракия от свои джибри печена. Юрталана знаеше, че тези приготовления и тези разноски са правени само заради него, и поради това той беше много весел, доволен и като никога — шеговит и приказлив.

А и Казълбашката се чудеше как да му угоди и да покаже пред всички колко го тачи.

— Севде! — следеше тя дъщеря си на всяка стъпка. — Виж там, сипи на сватанака Тошо още… Хем, свате, да не останеш гладен!… Вземи си от пилето, много му е крехко месото, есенче е…

На него слагаха най-напред, най-напред му сипваха от всички ястия — като се почне от супата, от яхнията, от пилето… Пред него сложиха тепсията с най-добре изпечената баница, най-дълбокия съд с най-мазното кисело мляко, най-пълната чиния със сутляш от овче мляко. Накрай поднесоха котмач и пак най-големия и най-пълния съд сложиха пред него. Каквото и да е ял човек, колкото и да е ял, от котмача той не може да се откаже, стига да се кусне веднъж от него. А какъв котмач беше сварила Казълбашката — ще го помнят всички годежари, докато са живи.

След това започнаха приготовленията за сватбата. Юрталана каза, че

няма да я протакат много, но горе-долу след колко време щеше да стане, не знаеха. Казълбашката стягаше даровете и дрехите на Севда. Снахите тъчеха денонощно кърпи и ризи. Синовете пренасяха пясък от реката и запълваха двора. А Казълбаша постоянно пресмяташе колко овце да продадат и по колко да ги продадат, за да посрещнат разходите по сватбата. Нямаше овце за отделяне, че му беше голямо семейството, а с тях го крепеше кое за ядене, кое за носене, кое за къщни разноски, но и сватбата трябваше да направят като за пред хората. И както да кроеше, както и да пресмяташе, все излизаше, че ще трябва да похарчи към петнадесетина хиляди лева. И да беше само мъжко знаене — лесно. Но тук командуваше и старата, а за тая сватба тя беше пощуряла. И когато той започваше да я убеждава, че не е потребно да правят чак толкова големи, разходи и че от момина страна посрещането не е толкова важно, тя само отсичаше:

— Не може. На големи сватове — голяма бъклица.

— Ето на! — гледаше той умолително. — Виното и ракията, дето ни останаха, ще стигнат за сватбата, защо да купуваме още?

— Една дъщеря женя аз! — отвръщаше тя късо и заповеднически.

— И като е една, та да се съсипем ли? — сърдеше се той.

— Така! Ако питаме тебе, ще оставим всичко, та Севдето сетне да се пука от срам пред ония хора.

— Защо да се пука? — мигаше той.

— Че какво ще рече сватанакът Тошо — продължаваше остро и наставнически тя, — ако посрещнем гостите му с едно шише ракия, а?… Ами нали и ние имаме роднини, нали и на нас ще ни дойдат гости?… Да ги изпъдим според тебе, а?

— Прави каквото знаеш! — объркваше се старият и се запиляваше навън.

Една вечер те пак се разправяха в кухнята за сватбата и за разноските по нея и тъй си останаха смутени и объркани, като видяха Севда да води свекъра си.

— Прощавайте, дойдох така… — взе да се оправдава Юрталана за ненадейното си гостуване, но старата тутакси го прекъсна:

— Хубава, работа, свато! — любезно, престорено обидена рече тя. — Че нашата къща е като твоя къща, ще идваш, когато ти се поще и когато минаваш оттук… Че все покана ли ще чакаш… като чужд човек… Скришно от тебе нямаме ки…

— Дойдох за сватбата — подхвана поласкан Юрталана. — Да решим кога да я направим, да се свърши и това…

— Да решим, свато, да решим — заклати глава старата.

— Аз съм си наумил нещо, ама реших да попитам и вас.

— Каквото решиш ти, свато.

— Аз викам, ако има живот и здраве, да я направим по-другата неделя.

— Ами да я направим, свато — повтори като ехо старата.

— И да я направим икономически, защо да пръскаме пари — изгледа ги изпитателно Юрталана.

— Така, свато, така — обади се ободрен и Казълбаша. И се обърна тържествуващ към жена си: — Видиш ли ма? Разправях ли ти аз!

— Ще идем в града — продължи Юрталана, — ще ги венчеем там, и толкова. Ние — назад, а те ще се качат на трена и ще заминат за София… Да се поразходят… да видят свят…

— Хубаво, хубаво, свато! — заклати глава старата. — Много хубаво си го намислил!

11

Севда живееше като в приказка. Най-напред дойде любовта й със Стойка, задевките по хората и по тлаките, срещите до кладенеца зад тръстиката, вечерите в гостната стая и пътуването до Бачковския манастир. Сетне годежът, за който цялото село гръмна, сватбата и разходката до София. От тази разходка тя се върна замаяна и поразена. В София те намериха Паня, малкия син на Юрталановия брат. Той учеше там за адвокат. Паню ги разведе из града и им показа, всичките му чудесии. И цели два дена след това Севда разправя на майка си за тоя чуден град, дето не можеше да се познае кога е ден и кога е нощ.

А след сватбата се заредиха празници, именни дни и гощавки. Всеки празник те ходеха на гости у старите. Казълбашката ги гощаваше с вкусни и изобилни гозби, черпеше ги със старо винце, скътано и скрито от години за такива дни, тичаше около тях пъргава и неуморна като момиче. Следобед излизаха на хорото, гледаха отстрани горди и недостъпни, защото знаеха, че всички ги зяпат и всички само за тях приказват. Понякога при Севда се отбиваха стари дружки, ръкуваха се, честитяваха й и отминаваха пак. И зад тези честитки, зад тази престорена любезност тя долавяше злобата и завистта им. „Нека! — радваше се Севда. — Който завижда, завижда не на лошото, а на хубавото!“

А хубаво й беше у Юрталанови. Наистина, там беше по-строго и по-глухо, но пък къщата беше чорбаджийска и всички в селото я сочеха с пръст. Широкият двор беше ограден с висок кирпичен зид и нощем из него шетаха две едри и зли кучета. Юрталана се сърдеше и викаше, ако забравяха да нахранят тези верни пазачи.

Юрталанката беше проста, глупава и несръчна жена, та за Севда не беше трудно още от първите дни да вземе цялата къщна работа и уредба в ръцете си. Тя стегна и преобрази кухнята, нареди гостната, почисти стаята, дето стояха денем и дето спяха старите. Тя изтупа тяхното легло, замърсено и натъпкано с прах, постла им чаршаф, калъфоса възглавниците им. Юрталана следеше тези промени и мълчеше, но Севда познаваше, че той е доволен. И макар да беше скритен и недружелюбив човек, тя разбираше какво мисли, кое му допада и кое не му харесва.

— Всичко, каквото става в една къща, трябва в нея да си остава! — казваше той при сгода пред снаха си. — И да се бият, и да се трепят, навън нищо не трябва да излиза.

Веднъж Стойко разправи как викали в общината Минка Коларов и как кметът го гълчал пред всички, задето изпъдил жена си.

— Оплаквала се на майка си, затова ще да я е натирил! — подметна Юрталана, като поглеждаше под око. — Вземе ли една булка да реве на майка си за щяло и нещяло, тя вече е вкарала дявола в къщата си.

Той беше скъперник, трепереше над стотинката, но за дрехи пари не жалеше.

— Искам да сте облечени! — караше се той, когато виждаше да излиза някой неприбран и нестегнат. — Аз не искам да гледат отзад парцалите и кръпките ви и да ви се подсмиват. Пред чуждите да сте наконтени като на Великден… Едно време хората са посрещани по дрехите, а са изпращани по ума. Сега по дрехите посрещат и по дрехите изпращат… Ума пази за себе си, а дрехите показвай на другите…

Гостите той не обичаше, освен ако бяха някакви богаташи или големци. И поради това на Тодоровден все намираше причини да се пръждоса някъде.

— Гостенин — чуждо куче! — казваше той. — Хем го нахраниш, хем те лае.

Алекси беше слабото място на Юрталана. За него той постоянно хокаше жена си. Севда приласка детето, привърза го към себе си, гледаше го, обличаше го, хранеше го. То свикна да я търси за всичко, следеше я като кученце и на майка си за нищо не се доверяваше. Старата не умееше нито дрешка да му скрои, нито копче да му зашие, както трябва, нито закуска сутрин да му приготви. А тази година Алекси тръгна на училище и Юрталана постоянно повтаряше:

— Учен ще го правя аз него. Да не ми се надуват другите.

Другите — това беше брат му Иван, с когото не се обичаха твърде много. Не обичаше той и Паня, че не му правеше икрам като на чичо и като на богат човек. И не само за това той не обичаше учения син на брат си. Паню се водеше с разни нехранимайковци, а често пущаше по някоя тежка приказка и за чича си. Юрталана беше дал веднъж-дваж пари в заем на Ивана, та затова обичаше да подмята:

— Храни куче, да те лае.

Ядосваше се Юрталана и завиждаше на брата си, че брат му беше човек от средна ръка, а смогна да изучи син и да се гордее сега с него. „Ще доживея ли и аз да видя в къщата си учен син? — питаше се мечтателно Юрталана. — Стойко пропадна през войната, ала Алекси няма да го оставя! “

Бързо и без мъка свикваше и се пригаждаше Севда към реда в новия

дом. Не й беше трудно, защото знаеше и по-добре да готви, и по-добре да шие, и по-бързо и по-сръчно да помете и почисти, и навреме съдовете да измие, и да подреди. Едно само й тежеше — дето работеха до полунощ, та очите й лепнеха от дрямка и главата й клюмваше от време на време. Свекървата беше наумила да тъче три черги — едната за Стойка, една на Мария и една на Алекси. Предяха, намотаваха кълба, оправяха прежди, режеха стари парцали. Бавно, мъчително и тежко минаваха тези часове на дългите зимни нощи. Стойко се прибираше рано в стаята си, аргатинът се мяркаше за вечеря и излизаше, Алекси обръщаше букварчето си, драскаше по плочата си и заспиваше в скута на майка си. Свекървата работеше бавно, пипкаво, но се увличаше в работата си, броеше нещо шепнешком и само понякога се прозяваше дълбоко и гласно. И рядко някой отваряше уста да продума. Юрталана лежеше на кревата, пушеше непрестанно и мълчеше. Мъчеше го стара, суха кашлица, мъчеше го и някаква мисъл, негова си мисъл. Севда наблюдаваше как той се унасяше над цигарата си, въздишаше тревожно, скачаше, спираше се до вратата и пак се връщаше на мястото си.

Кога спеше този човек? Севда го оставяше буден, с хлътнали черни бузи, замислен и нервен. И сутрин, макар че тя ставаше много рано, нито веднъж не беше го намерила в леглото. Обикновено той седеше до студената печка, загърнат с дебелия кюрк, и пушеше пак мълчаливо.

— Защо не спиш, тетьо? — подпитваше го тя внимателно.

— Нощ — година, бульо — отвръщаше той. — Спах и се наспах.

И денем не излизаше твърде често. Седеше си до печката, плюнчеше малко моливче и все правеше някакви сметки на цигарената си кутия. Чак след Нова година започна да се застоява из кръчмите и кафенетата, а една вечер се прибра доста късно. За пръв път от толкова време Севда го видя поотпуснат, развеселен и доволен. Личеше, че беше си пийнал. Той ги гледаше с някакво необикновено разположение и като че ли чакаше да го разприказват. Но свекървата си мълчеше, наведена над дебелите кълба, а Севда не смееше първа да отвори приказка.

— Свърших една работа, ама не знам харно ли я свърших — рече най-сетне той.

— Щом ти си я свършил, тетьо, харна ще да е — обади се Севда, остави вретеното и се обърна, та го загледа любопитно.

— Какво каза, Тошо? — вдигна глава и старата.

Той не я погледна, не й отвърна.

— Не знам, бульо, дали е харно, ама свърши се, дадох и капаро.

— Какво капаро си дал, Тошо? За какво си дал капаро? — стоеше все

така втренчена в него старата.

— Утре ще идем в града да уредим всичко — продължи Юрталана, като че в стаята беше само Севда.

— Какво ще уредите, тетьо? — попита най-сетне тя.

— Купих Попчовата нива в Сърненица. — И той погледна гордо и победоносно.

— А за колко я купи, Тошо?

— За колкото я купих, купих я! — рече той, извърнат все така към снаха си. — Не е нито скъпо, нито пък е евтино, ама много пара хвърля, това е.

— По колко единият декар? — питаше настоятелно старата.

— По седем хиляди и двеста… Ама искаха десет хиляди на декар…

— Тя е голяма нива бре, Тошо.

— Трийсет декара и четири ара.

— Че то свят пара трябва да се даде пак! — заклати глава Юрталанката.

— Е, трябва! — врътна глава Юрталана. — Двеста и осемнайсет хиляди и осемстотин и осемдесет лева. С разноските по прехвърлянето ще ми излезе към двесте и двайсет и пет хиляди, до двесте и трийсет най-много… Ама пък е стока! — И той махна с длан.

— Ами близо ли е до нашата, Голямата нива, тетьо?

— Какво ти близо бре, бульо! Тая нива досега ми беше като трън в петата. До нашата е, синордаши са. Нивата, дето е от долния край на нашата… Най-хубавото място в целия кър — тлъсто, богато, ум да ти зайде! — пламна Юрталана и очите му светнаха. — Досега й викахме Голямата нива, ами тя сега стана голяма… Цяло поле, хеее!…

— Колко декара става сега, тетьо?

— Осемдесет. — И Юрталана завъртя с ръка, завъртя волно и нашироко, без да продума повече. Но Севда разбра: сега те имаха най-голямата и най-хубавата нива в целия кър.

12

По средата на Голямата нива в Сърненица имаше висок, клонест бряст. Този бряст се виждаше отдалече, усамотен и личен, и по него хората познаваха не само Юрталановата нива, но цялото околно поле. Под неговата широка сянка лете се стичаха и жетвари, и копачи, събираха се говеда, подгонени от нетърпимия пек, пладнуваха овце.

Някога тази нива с величествения бряст по средата беше малко парче земя, което двамата сина и двете дъщери на стария Стойко Юрталанов наследиха след неговата смърт. Сестрите не взеха дял от тази нива, те си разделиха друго едно парче. Иван и Тодор хвърлиха жребие. Брястът се падна в дела на Ивана. В замяна на него Тодор получи едно тревясало ъгълче земя от долния край. Още същото лято Ивановата жена падна от колата, повреди се нещо и пролежа с месеци в болницата. Харчи Иван, търси пари в заем и най-сетне намери цигани-катунари, та им продаде бряста. Сви се сърцето на Тодора, такова дърво не се отглеждаше всеки ден.

— Бате — помоли се той, — ако ти трябват пари ще ти дам, остави ми бряста.

— Да ти го оставя — съгласи се начаса Иван. — Но защо ти е на тебе толкова дървен материал, търговия ли ще правиш?

— Не, дай ми дървото със земята. До синора да остане, но да е в моя дял.

Склони Иван, пазариха мястото, измериха го, плати го Тодор и премести междата. След време Иван сам предложи да му отстъпи целия свой дял срещу друга Тодорова нива. Така Юрталана стана господар на всичко, останало от баща му в Сърненица. Четиринадесет декара земя в най-хубавия кър и немного далече от селото, това не беше малко нещо. Със страшна сила се нахвърли Юрталана да я работи. През есента той прекара цялото торище там, а купи и тора от общинския обор. Този тор той го взе на безценица, но цялото село му се надсмя — не бяха чули и видели да се дават пари и за тор. И роди нивата една пшеница, за тази пшеница дълго приказваха. На следната година, не си отдъхнал още от купуването на ивицата с бряста, Юрталана научи, че се продава още една нивичка от пет декара, тъкмо с тази нивичка се закръгляше горният край на неговото парче. Разтърча се той, разтрепера се, даде по-висока цена и го купи. Остърга си хамбара, продаде наниза на жена си — за този наниз, особено за

трите пендара, тя още въздишаше — и плати, всичко до стотинка. Сетне светът се обърка, захвана се война и разни други поразии, обиколи той всички фронтове, би се, гни из окопите, но се върна жив и здрав. Лоши езици разправяха, че когато полкът им бил на почивка в Беломорието, Юрталана се поразшътал и докачил доста жълтици от изгладнелите богаташи по оня край. Истина ли беше това, или лъжа, никой не можеше да каже с положителност, но приказваха го хората и мълвата правеше от сламката греда и от шушката планина. Добър и пресметлив стопанин беше той, но пък чак толкова пари да беше спечелил, мислеха си хората. Още през Европейската война жена му сееше много тютюн. След войната Юрталана се впусна все в такива нови и доходни култури. Четири години наред той вземаше по петнадесет-шестнадесет хиляди лева от тютюн. Когато забраниха тютюна в този край, че беше недоброкачествен, той пръв пося кимион, захарна метла, фъстъци и американско лозе. Една година цялата нива в Сърненица подготви и зася с кимион.

— Ти луд ли си бре, Тошо! — гледаше го изумена жена му.

— Защо?

— Сееш цялата нива с кимион — ами ако не стане?

— Ами ако стане?

И стана един кимион — злато. По двеста лева килограма го продаде. И юрнаха се след това да сеят всички, но коя година станал, коя нестанал, пък и цената му падна много и оставиха се хората, зарязаха го.

Много пари наистина вземаше Юрталана, но пък и големи разноски имаше — държеше аргати, наемаше работници за вършитба, за коситба, викаше по цяла рота надничарки, а Цървеначкина Добра комай цяло лято му работеше с дъщерите си. И пак, обявеше ли се нещо по-хубавичко за продан, Юрталана пръв се явяваше. Николайчо Праматарчето се премести в града и всичкия си имот на село разпродаде. Най-хубавата и най-скъпата му нива — нивата в Сърненица — пак Юрталана я купи. Мнозина се помериха да я грабнат, но все на почек искаха и все по-малко наддаваха. Юрталана даде петстотин лева повече на декар и парите в брой. Кой можеше да излезе срещу такъв купувач?

Нови петнайсет декара се лепнаха към неговата земя. Тридесет и четири декара на едно място — това вече не беше малко нещо. А и умееше да работи Юрталана, знаеше какво да посее и кога да го посее. Зиме и лете, делник и празник за него нямаше почивка и отдих. Той постоянно кръстосваше из къра, гледаше нивите, ореше ги, ако бяха за оране, копаеше ги, ако бяха за копане, тореше ги, ако бяха за торене.

— Червив е с пари! — казваха всички, колчем станеше дума за него.

— Зейнал е като ламя, да има как, целия кър ще налапа.

Но Юрталана не беше доволен от земеделието.

— Видели ли сте чифликчия да е прокопсал? — казваше той понякога в кръчмарницата. — В машината, в търговията и в учението, там се крие богатството. Ама кой е кадърен да го пипне, ето де е работата.

За да се търгува наздраво, трябваше според Юрталана да се иде в града. А градът му се виждаше много сложен, разнолик и коварен. Ще се подхлъзне там, ще пропадне и след това накъде. В учението беше слаб, на тия години човек като него на никаква служба не можеше да се вреди. Оставаше да се опита с някаква машина. Мислеше често да купи вършачка, но го беше страх, че сам от мотори не разбираше, а работата беше сезонна, една беля да му направеха, тъй и щеше да си му иде лятото. А много пари трябваха за вършачката. Не беше лесно да замижи и да ги брои. И когато Юрталана започна да се среща с Гатя Попов, да шушука с него насаме и да го изпраща чак до дома му, хората се досетиха, че крои нещо. Веднъж Юрталана беше на нивата в Сърненица. И Гатю имаше там нива, залепена до Юртalановата, и той беше излязъл да си види стоката. Събраха се те на междата, поседнаха, запалиха цигари, разприказваха се за това, което е било, и това, което щеше да стане. От дума на дума стигнаха до машините и до големите печалби, които те даваха. И подхвърли Гатю да купят заедно дарак и маган. Дълго мисли Юрталана, дълго крои, ходи в града, ходи и по някои съседни села, дето имаше дараци и магани, пита и разпитва дали има сметка в тях — излизаше, че има голяма сметка, стига човек, да си гледа работата. И като уговориха всичко, купиха дарак и маган. Делиха разноските, щяха и печалбите да делят. Курдисаха машините в запустелия хан на Гатю Попов, завъртяха ги, тръгна, Гатю разбираше от техниката, та той остана нещо като майстор: Потекоха едни жени с бохчи и чували, биеха се коя да хване ред. И тук много тичане, много работа, а печалбите малки. Разбра Юрталана, разбра го сам, преди да му го кажат другите. Гатю го краде. И нямаше как да го следи — сам човек, къде по-напред? Стойко се переше да ергенува, а и от машините той нито разбираше нещо, нито искаше да научи. Юрталанката по цял ден тичаше по-палавия Алекси, Мария беше момиче и се мъчеше да помага на майка си в къщната работа. А Гатю беше у дома си, там се въртеше и той, и жена му, и синовете му. А комай всичките пари за дарака и магана даде Юрталана — срещу своя дял Гатю подписа полици.

— Аз бия тъпана, друг събира парсата! — каза една вечер на жена си Юрталана. — Та остави ти парите, ами ще стана за смях на хората.

И на другия ден Юрталана съобщи на съдружника си, че продава

дарака и магана.

— Ама защо? — смънка гузно Гатю. — Работата ще тръгне, ще се оправи…

— Който бърка в меда, той си облизва пръстите — рече само Юрталана и не отстъпи на никакви молби и клетви.

А знаеше Гатю какви са печалбите от дарака и магана, та реши, каквото и да става, но да ги запази. И отстъпи на Юрталана най-хубавата си нива — петнадесетте декара в Сърненица.

Така Юрталана направи цяло поле и оттогава нивата в Сърненица започнаха да я наричат Голямата нива.

— Пъпът на целия кър! — хвалеше се той. — Земя — масло.

Но се хвалеше с половин уста, защото знаеше, че под неговата нива имаше още по-хубаво място — Попчовото място. Ала падна му най-сетне и то.

13

Севда чакаше празниците с такъв копнеж, с какъвто децата чакат Великден. Стар закон беше — вечерта срещу празника и на самия празник да не се работи. Жените тогава скръстваха ръце и си отдъхваха. През тези тихи и весели вечери тя вземаше в скута си Алекси, хващаше ръчичката му и му показваше как да пише буквите и как да ги изговаря. И тя чакаше оня щастлив момент, когато детето клюмваше за сън, свираше главичка под мишницата й и заспиваше.

— Да си лягаме! — казваше заповеднически Юрталана.

— Ами да си лягаме, защо да горим газ! — обаждаше се старата и се дигаше тежко.

Севда бързаше да се прибере в стаята си, дето я чакаха жадуваните и буйни ласки на Стойка. Отмаляла от вълнения, пламнала от чистите и неутолими пориви на любовта, тя нямаше сила да се повдигне и само повтаряше с овлажнели очи:

— Обичам те! Обичам те!

Още когато първите неясни и слаби тръпки на страстта погалиха сърцето й, тя си мечтаеше за такова пълно и голямо щастие. Сега душата й беше кипнала от доволство и сладост. Тя се радваше на живота и благославяше света, в който беше се родила. И презморската хубавица, оная хубавица, за която покойната й баба толкова беше й разказвала, и тя да дойдеше сега, Севда не би завидяла на щастието й. Душата й беше честита и светла и нито една тежка и горчива помисъл не я смущаваше. Ако понякога Стойко й заговаряше за хорската злоба, за завистта и клеветите на близки и далечни, тя слагаше длан на устните му:

— Не искам да знам. Нали ти ме обичаш?

— Обичам те.

— Това ми стига.

Празничните дни минаваха в гостувания, на хора и по веселби. А един неделен ден им се падна да идат и на сватба. Откак бяха женени, това беше първото им излизане като сватбари. Чичо му Иван Юрталанов беше кум. Като най-близък човек от кумовото крило — както наричаха роднините на кума, които той от свое име канеше на сватбата — Иван покани брата си Тодора. Юрталана знаеше, че на сватба обикновено ходят старите и че брат му него калесва, но той се престори на болен и не отиде. От години между двамата братя кипеше една глуха и с нищо необяснима

вражда. Уж нищо не бяха си направили, уж се тачеха, а все отбягваха да се срещнат и да си заговорят братски. Иван искаше да му се чуе думата така, както някога, когато още не бяха разделени. „Така е било и така ще си бъде — по-младият брат да се покорява на по-стария — мислеше си Иван. — А че бил по-богат, нека си е по-богат. То и Яшар ковачът е богат, ама на всички сваля капа!…“ Тодор пък си мислеше, че положението се е изменило, че той е по-богат и по-умен от брата си, и чакаше ей тъй, постепенно и негласно, Иван да се нагоди към него като към по-голям и по-силен човек… И това Тодор не можеше да прости на брата си — дето имаше един учен син… Та така дойде ред и на Стойка за пръв път да заведе младата си булка на сватба.

След венчавката, след даровете, угощението и хората у младоженеца кумът взе най-добрите музиканти и пое със своето кумово крило към дома си, за да се весели там и да чака блага ракия след полунощ. Гостите — все свои хора — се нареждаха в голямата стая откъм улицата. Те още мълчаха, споглеждаха се един друг и чакаха да подхване някой песните и смешките, с които трябваше да веселят кума, за да се намесят и те.

Кумът седеше на най-личното място, гледаше важно, гладеше дългите си мустаци и често-често дигаше чашата с вино:

— Хайде, добре сте ми дошли! И да даде Господ всекиму да доживее такива радости и да дочака венчаването на всички свои кръщелници…

— Амин!

— Да сме здрави и живи, да се радваме на хубаво плодородие и от имане никога да не се отървем.

— Сполай ти!

Виното и кумовската гордост бяха поразвързали езика на Ивана. Той приказваше важно и тежко, благославяше като владика, защото знаеше, че всеки ден не се пада човеку такава власт и такава чест. „На кум вода се не гази“ — бяха казали хората. И с право са го казали.

След богатото угощение у младоженците гостите и тук трябваше да опитат вкусните гозби, които снахите непрекъснато пренасяха от кухнята. Музикантите посвириха малко и щом кумът им даде знак, те замлъкнаха и се придръпнаха към софрата. Те куснаха по един-два залъка от гозбите, дръпнаха се пак настрана и запушиха. Не пушеше само Коста Калцунчев, първият певец и цигулар в селото. Той се вторачваше в сухото засмяно лице на кума и чакаше само знак от него, за да почнат пак свирните. Но Иван не им обръщаше още никакво внимание. Той махаше с ръце към гостите, сочеше пълните съдове и ги канеше:

— Хапнете си, хапнете си! Стое, ха, чичовото! Седни по-близко — не

бягай от хляба. Булка! Севдо! Опитай това с ориза. Ха, тъй ви искам, да сте ми живи и здрави! Тейко ви е магаре, дето се разболя тъкмо сега, ама нека си кюти там, аслъ светът сега е на младите!…

И като махна с длан, той изпъна шия, вгледа се в ъгъла насреща и запя:

Не ща, майко, на султана
да плащам вергия!
Искам, майко, във Балкана
знаме да развия!

Той изпя тези думи с чувство и настроение, погледна свирджиите и махна:

— Карайте бре, готованци!

Гръмна марш, стар, отдавна забравен марш, кларнетът изпищя и се задави, но се оправи пак и гостите се оживиха, очите им светнаха и се завъртяха на всички страни. Коста, който командуваше музиката, даваше някакви знаци с цялото си тяло и музикантите го разбраха. След марша подхванаха някаква нова, гражданска песен, която сега беше на мода. Сватбарите я посрещнаха хладно — беше явно, че не им допадаше. Коста даде знак и музиката проточи мързелива, но страстна гуляйджийска песен.

— Хоро! — извика някой и скочи чевръсто. — Калцун, карай!

Мъжете се спогледаха само за миг и се надигнаха като по команда. Коста метна бърз поглед към другарите си, музиката млъкна за миг и в ниския опушен таван удариха кръшните звуци на леко, игриво хоро. Жените се дръпнаха поусмихнати, някои се заловиха за ръце. Иван се дигна тежко, извади голяма дантелена кърпа, развя я над главата си, тупна с крак и високото му кокалесто тяло се залюля в такта на музиката. Иваница отвори вратата и кумът поведе хорото навън.

— Каррай! — викаше той с някакво вдъхновено ожесточение. — Ситната! Ха така! Старо, тук! — кресна на жена си и я докопа за ръката.

Беше студена, ясна нощ, звездите зъзнеха на дълбокото изцъклено небе и като че ли мигаха учудени. Заледената земя кънтеше под тежките стъпки на играчите, честите и високи гласове заглъхваха над заспалото село. Музикантите вървяха в малкия кръг пред кума и само вярата, че ще получат от него някоя извънредна награда, стопляше и движеше заледените им пръсти. Те свърнаха една позната мелодия, хорото се залюля

по-плавно и по-тежко, раменете се заизвиваха в такт и всички наведнъж, като по команда, запяха високо и звучно:

Мар, Марийке, ти наша комшийке,
налей вино, вино и ракия,
дано ми се главата замае,
дано сърце лудо заиграе.

И изведнъж кларнетът трепна-трепна, изви на плач, звуците се пречупиха, цигулките изскрибуцаха и спряха. Играчите се сковаха сгорещени, бодри, с очи, блеснали от радостно вълнение. Но никой не се пущаше и всички чакаха музикантите да си подухат в шепите, да си постоплят пръстите и да подхванат пак.

— Ръченица! — извика някой.

— Ръченица! — провикнаха се всички и преди музиката да засвири, краката бяха готови вече — десните малко напред и малко препънати в колената, левите опънати като пружини назад. И още при първия звук кръгът се друсна, понесе се, заизвива се из широкия двор като смок. Шареното хоро се прочисти — мъжете се пущаха, изтичваха напред и се залавяха един до друг след кума. Назад останаха жените. Първа от тях беше кумата. Това прегрупирване стана бързо и незабелязано, без да се даде знак за него, и всички знаеха защо става то.

Кумът погледна наредените мъже, вкопчани здраво за ръце, изви високо дантелената кърпа, отстъпи назад.

— Често! — извика той. — Хоп!

И всички мъже клекнаха пъргаво и ловко като един човек. Командуваше кумът, плувнал в пот, бърз и лек като момък.

Токовете къртеха заледения пясък на двора, колената се огъваха, краката се сплитаха и разплитаха, като че ли някаква невидима сила ги направляваше в този точен, красив и безпогрешен ритъм. Щом кумът разтегнеше кръга и размахнеше кърпата над главата си, мъжете се изпъваха като струни.

— Хайде! Хоп! — командуваше Иван и всички клякаха в крехкия и бърз темп на ръченицата.

Най-сетне кларнетът пак изви, задави се и изписука, цигулките изскрибуцаха. Това беше знак, че музиката спира.

Играчите стояха една минута на местата си, сгорещени и задъхани,

разтърсиха плещи и се юрнаха към топлата стая…

Последен влезе кумът. Той бършеше челото си с голямата дантелена кърпа и гледаше отвисоко, доволен и горд. „Не ви се давам — искаше да каже той, — макар че сте млади!“ Като си пое дъх, той махна на Коста, забоде една банкнота на шапката му и се отпусна на шарената възглавница.

— Ей, че хорце му тропнахме! — каза един момък и се огледа.

— Здравата се поразкършихме — обади се кумът, като подаваше празната кана на жена си.

— Сега младите да попеят. — Пое тя каната и погледна малката си снаха, която се изчерви, посегна, та взе каната и тръгна за вино.

— Хайде, напълни я! — извика й свекърът. — А като я донесеш, ще ни попееш малко.

— Не мога — извърна се леко снахата и затвори вратата след себе си.

— Ще видим — завъртя глава той и погледна жените. — Пее тя, като чучулига пее, ала се срамува много.

Всички се спотаиха и всички я чакаха да се върне, за да я чуят. Тя подаде каната на свекъра си, мина към младите невести и наведе глава.

— Хайде! — заповяда Иван.

И тя запя. Подхвана много извисоко, но гласът й не достигна, сниши го, задави се и това още повече я смути.

— Не бързай, по-полекичка, по-спокойничко! — окуражи я свекърът.

И чак тогава тя събра силите си, оправи гласа си и песента се проточи сладичко, но ниско. Тази песен беше тъжна, в нея се разправяше как мъжът не бил доволен от жена си, защото тя не била хубава, както на млади години. „Че как ще да съм хубава, както на млади години — отвърнала невястата, — когато девет съм рожби родила, девет съм люлки люляла, над девет гроба плакала.“

Снахата млъкна и се сгуши зад жените и макар че всички я похвалиха, тя си знаеше — не излезе така, както свекърът очакваше…

Коста подсмръкна шумно и това показваше, че и той се кани да попее. Сетне се изкашля, подпря цигулката на коляното и подхвана… Той пя с чувство, сам развълнуван от съдържанието на песента:

Какво е чудо станало
във Чирпан града голяма!
Имала мама, имала
едно ми малко момиче,
Ките ле, малко момиче!…

Майката думала на малката и красива Кита да не се облича добре и да не ходи често за вода, че турците се канели да я отвлекат. Но Кита не слушала майка си и наистина турците веднъж я грабнали от чешмата и я отвлекли. Вълко и Иван тръгнали на поклонение в Света гора, но като чули плачовете на Кита в харема, разбили вратата му и спасили малката християнка. Петко Сандъкеминя подкокоросал пашата да отмъсти за това осквернение на турската светиня и взел, та и писмо в Цариград изпратил. И обесили Вълка и Ивана, погубили ги, задето спасили една млада християнска душа.

Песента беше дълга, но събитието беше интересно, а и певецът имаше хубав и обигран глас, та всички го слушаха захласнати. Той познаваше силата си и като всички хора, свикнали да побеждават, правеше се, че гледа с безразличие и пренебрежение на своя дар.

— Хайде, булките и момите там! — викна Иван. — Я да попеете всички заедно!

Те се свиха, усмихнаха се и наведоха глави. Само Севда не наведе глава и не се усмихна срамежливо.

— Ха, булка! — изгледа я Иван. — Ха поведи ги да запеят, че инак ще заспим, докато дойдат шаферите…

— Че коя да запея? — попита ненадейно Севда.

— Запей… Коя да е.

Севда отпусна ръце и се загледа в скута си. Тя стоя така известно време, мълчалива, сериозна, съсредоточена — явно беше, че мисли коя песен да подкара. В голямата ниска стая стана тихо и всички чакаха напрегнато, и всички чуваха ударите на сърцата си. Те бяха удивени от смелостта й — да пее след такъв голям и прочут певец. Чудеха се на ума й, чудеха се на куража й. Чудеше се и Стойко. И го беше яд — ето, тя ще се посрами след малко, а с нея и той ще потъне в земята. Мнозина не гледаха Севда, те бяха се вторачили в него. Той й беше мъж и можеше да я възпре. Севда помрени очи, пое дълбоко дъх и запя:

Кавали свирят в усои,
Грозданка двори метеше
и на майка си думаше:
— Ти мети, мамо, дворове,
тато да хвърля сметьове!
Аз ще да ида да видя

кой свири с медни кавали.
Ако е либе с дружина,
при него ще си остана!…

Първото учудване, че Севда дръзва да се мери с Коста Калцунчето, премина тутакси в изненада и прехласване. Още първата дума, първите извивки покориха и мъже, и жени. Те гледаха и като че ли не вярваха на очите си — тази ли е същата Севда, на която преди малко се ядосваха? Гласът й беше топъл, силен и сладък, той изпълняше широката стая, задимена от цигарите, вливаше се като нещо безкрайно сладостно и мило в сърцата, галеше душите, грабваше мислите и ги отнасяше някъде далече, в някакъв хубав край, в едно голямо и чисто село, мечтано в сънища и наяве, непознато и все пак толкова близко, свое, родно… Всички виждаха тая смела и хубава Грозданка, наконтена празнично, с дълга, здрава метла в ръцете. Над дворища и градини припада тиха и спокойна лятна привечер, стопаните шетат из къщите и готвят вечеря, тук-таме над някои комини се точат лениво тънки струйки дим. И от далечните усои долитат, трепетни и унасящи, медните звуци на хайдушките кавали. Хубавата Грозданка се вслушва; трепва, поглежда решително своите родители, звуците я мамят и тя тръгва да види дали не е нейният изгорник с дружината си. Бащата и майката я гледат мълчаливо и не смеят да пошавнат. Кой може да спре любовта?

Кумът беше сложил ръка върху дръжката на каната, за да налее вино в чашите, и тъй си остана до края на песента. Кумата беше се подпряла на длан и очите й не се откъсваха от Севда. Цигуларите стискаха цигулките си, сложени неудобно, и не смееха да ги помръднат. Наслада и завист се боричкаха в душата на Калцунчето. Но завистта отпадаше полека-лека, той забравяше, че е победен и засенчен. Дарба! А мъчно беше да се излезе срещу дарбата. Стойко гледаше и радостен, и учуден, занемял от вълнение, с широко разтворени, светнали очи. Той ловеше всеки трепет на лицето й, поглъщаше всяко движение на устните й.

Песента свърши. Севда погледна: всички стояха поразени, захласнати, замислени.

— Добре послушали — кимна тя с глава и се усмихна сдържано.

Кумът вдигна каната и я загледа втренчено, като че ли бяха го събудили от дълбок и сладък сън.

— Добре си попяла, бульо! — извика той възторжено и махна с ръка, като че ли искаше да изпъди всички други.

Мъжете въздъхнаха, жените се разшаваха и никой не продума нито дума — нямаше тук място за похвали и одобрения.

Угощението свърши късно след полунощ. Шаферите черпиха с блага ракия и си заминаха. Гостите се пръснаха бързо след тях и стъпките им заглъхнаха в запустелите улици.

Стойко и Севда вървяха мълчаливи и радостни. Тя ситнеше по заледената земя, сгушена в палтото си, и от време на време разперваше ръце като малко щъркелче, което се учи да хвърчи.

— Дай да се хвана за тебе! — рече най-сетне тя малко троснато. — Не видиш ли, че ще падна!

Стойко се прилепи до нея и стисна ръката ѝ.

— Хубаво ли беше? — наведе се той към нея и я погледна в очите.

— Много хубаво.

Така замаяни от шума и веселието на тази нощ, те влязоха в стаята си и преди да си легнат, погледнаха се също като през нощта на сватбата, притиснаха се и се целунаха дълго и ненаситно.

За втори път те изживяваха неудържимите и неутолими пориви на любовта, като че ли бяха се прибрали в топлото и чисто легло след своята сватба.

— И ти да не ми кажеш досега, че си знаела да пееш така хубаво! — кореше я той в прегръдките си, възторжен и мил, стопен от някаква покорност…

— А ти всичко ли си казвал на мене? — попита го тя с някакъв гален и безобиден упрек.

— Всичко! Всичко! — повтори той с пламенна откровеност и изведнъж додаде с шепот: — Само едно не ти казах, но тогава…

Тя изтръпна.

— Какво?

— Не е хубаво… затова… пък и тогава още не знаех… дали ще се вземем… — смънка той забъркан и смутен.

— Искам всичко да ми разкажеш! — извика Севда, жегната от остро любопитство. — Всичко, всичко!… Каквото и да е… За нищо няма да ти се сърдя.

— Не е за сърдене… то беше през оная нощ, когато не дойдох у вас и те излъгах, че съм бил на ливадата.

Парлива ревност я клъвна и тя се отпусна като попарена. „Някоя друга среща!“ — реши тя накипяла, но примирена и готова да му прости всичко.

— Кажи… всичко ми кажи! — пошушна тя отмаляла и се притисна в

него.

— Тогава ние с тетя ходихме в корията…

И той й разкри страшната тайна за изчезването на Астаровото момче.

14

Няколко нощи Севда сънува убитото Астарово момче. Тя го виждаше по ризка и босо, така както й разправи Стойко, с жълтовосъчно личице, с коса разчорлена и сплъстена от съсирената кръв. И кой знае защо тя го виждаше с мека, черна коса, такава коса, каквато имаше майка му. Стойко каза, че детето било ударено в главата. Така веднъж удариха в главата момчето на батя й Динка, майчице, колко кръв изтече тогава!…

И дълго време Севда трепереше от страх и не можеше да погледне свекъра си в очите. Чак напролет, когато хората отново плъпнаха по полето и работата ги погълна, тя се поуспокои. За убитото момче мислеше много рядко, само когато работеха на двете ниви — при Еминаговото кайначе и до корията. Севда не смееше да се извърне натам, дето доскоро над дребните дъбаци и гъсти храсталаци стърчеше вековният, оплешивял и корубест великан. Страхуваше се, че ако се вгледа в оная посока, хората ще се усъмнят и ще се досетят.

Какво ще стане след това? Ще затворят свекъра й, ще го влечат със Стойка по съдилища и цялото село ще приказва против тях. Може имотът им да се разсипе. И тогава тя няма да се радва и да се гордее, че е Юрталанова снаха…

„Божичко! — мислеше си понякога Севда. — Защо Стойко ми разказа това!“

Лятото съвсем й отплесна мислите. То дойде с хиляди нови залисии, с тежка, непосилна работа, която като че никога няма да се свърши. Сега се връщаше от полето смазана от умора, заспиваше сладко и се събуждаше с натежали клепачи. Водеха постоянно надничари и тя трябваше да работи от всички най-много и най-пъргаво, за да им дава пример. Идеше им най-често Цървенакова Добра с дъщерите си.

— Няма да ги оставяш да се отягат! — наръчваше Юрталана на снаха си. — Те ще гледат тебе — ако ти работиш, както трябва, ще работят и те.

И Севда работеше до отмаляване, до замайване — често, като се изправеше за миг, пред очите й заиграваше разноцветна паяжина. Работеха с нея и надничарите, но понякога Кичка скръстваше ръце, гледаше я и току се изсмиваше зад гърба й:

— По-полека, како Севдо, ще си подминеш късметя!

Севда не знаеше какво да й отговори, поглеждаше я смутена и виновна, изоставаше назад и на края ги канеше да починат.

Веднъж, малко след беритбата на царевицата на гости им дойде зълва й с детето си. Тя дойде с голяма кожена чанта, каквито носеха учителките и жените от града, и тази чанта беше пълна с помади, червила, вазелин и разни моливчета.

— Тоню ми ги донесе от Пловдив — казваше тя, като че ли искаше да се оправдае за нещо.

— Ех, та нека ти ги е донесъл — гледаше ги с умиление Юрталанката. — Та сега му е времето, докато си млада…

Зълвата спеше до късно, закусваше сама в кухнята, мотаеше се из стаите и постоянно тършуваше.

— С това дете! — казваше старата. — Не може нито да се наспи, както трябва, нито да се наяде спокойно… — И тя се въртеше около нея, друсаше внучето си и всеки час я питаше гладна ли е…

Отвяха толкова царевица, Севда и Стойко се съсипаха да въртят тежката веялка, чак и съседите надойдоха да им помагат, само зълвата не излезе от къщи, не се показа на хармана. При сипването на царевицата Юрталана влезе в кухнята.

— Нека да дойде и Мика да помогне малко — заръча той на жена си.

Но тя му се сопна:

— Ба, малко й е на нея това дете, та още…

— А бе, рекох, ако се е затъжила за работа — оправдаваше се той, омекнал и кротък като никога.

— Тя се е отучила! — все така строго и троснато отвърна старата.

Севда събираше чували в килерчето и чу разправията между свекървата и стария. Тя беше напрашена, разчорлена, боса, но като винаги — стройна, хубава и здрава. „Отучила се! — процеди тя с тъпа дълбока болка. — И кога пък толкова бързо се отучи!“ Нека си стои в къщи, нека си гледа детето, никому не е потрябвала, но да се прави, че е забравила да работи, ето за кое Севда сви презрително устни.

Свекървата и зълвата често се събираха в гостната и дълго и тихо си приказваха. За какво си шушукаха толкова дълго? При тях понякога влизаше и Юрталана, закачаше детето, гъделичкаше го и се смееше високо и от сърце. Севда чуваше този смях и се чудеше — този инак строг, стиснат и нервен човек постоянно правеше сметки и само рядко, много рядко се усмихваше…

— Леля Мария и мама много си шушукат нещо — подхвърли Севда на Стойко.

— Дошла е пак за пари — отвърна безучастно Стойко.

— Гледам, и тетя пресреща…

— Нали той ще ги дава.

— Че ако ги дава, да ги дава открито, никой не е господар на кесията му! — рече със скрита болка Севда.

— Ех, нали знаеш, скришното е по-сладко! — процеди Стойко и този път тя разбра, че и той се косеше в себе си.

В неделя Севда излезе на хармана да поочука изостаналите слънчогледови пити, изсъхнали и сбръчкани, затрупани някъде в прахоляците под навесчето на старата плевня. Тя пееше тихичко, толкова тихичко, че човек мъчно би я чул и от десетина разкрача, но се беше унесла в песента си и не усети кога зълва ѝ се изправи зад нея.

Севда се извърна, плесна с ръце, пое детето и започна да го друса и да му дума нежно и галено:

— Ох, на вуйна юнака, ох, на вуйна кротака, ох, колко ми е той хубав и умен!…

— Хайде! Хайде! — подхвърли уж случайно и шеговито зълвата. — Време е баба Юрталанка да си хване още един внук.

Севда пламна, люта болка я плисна в гърдите и я задави.

— Като рече Бог — смънка тя, като продължаваше да друса детето.

— Тук е село — натърти наставнически зълвата. — Каква е тази градска мода — да не искате деца!… Нали ще трябват помагачи…

— То… докато да станат помагачи!… — проломоти Севда, смазана от мъка.

— Ех, ще растат и ще порастат… Рано ако го родиш, рано и ще го отгледаш…

— То си е така… — рече през плач Севда, а в ума си допълни: „Но когато е до волята на човека…“

Тя разбра — зълва ѝ не идеше при нея случайно и неслучайно подхвана този разговор за децата… Пратена е от свекървата — види се, и за това са си приказвали. А свекървата е говорила със свекъра.

„Много чаках! Много чаках аз! — започна да се укорява Севда. — Трябваше да кажа на мама, да ѝ се оплача, тя е по-стара, по ги разбира тези работи, белким ми помогнеше с нещо… А ето че дочаках да ми го кажат в очите, че и аз като гражданките…“

Тя се прибра в къщи бледа и замислена. Този ден беше наумила да не ходи на гости у майкини си, но не я сдържа. И като се повъртя насам-натам, попита свекърва си и защапа с везаните чехли към реката.

— Е-хе! — утеши я майка ѝ. — Та за това ли си се закахърила. Четири години Кундураджийкина Начовица нямаше ни дете, ни коте, че сетне като взеха да се тръшкат — всяка година и все момчета… Боже,

Боже, викаше тя, какво ще ги правя толкова мъжкарлаци, нали на всичките трябва и дарове, и къщи да се дават… Ами Гидиева Дона?… Тя пък осем години нямаше дете. Па и на нея даде Господ, хе, коскоджамити мъж е станал вече… И само те да са! Не ща да се косиш за такива работи… Ето, може да повикам и баба ти Петра Саралийката, тя отбира от такива работи, та да ти направи някоя разтривка…

През следната неделя дойде и баба Петра Саралийката. Тя беше едра като мечка, грозна и здрава, с големи изпъкнали очи, с рунтави вежди и с мустачки, които, ако речеше, можеше и да засуче.

Саралийката и Севда се отделиха в гостната стая и там старата знахарка така започна да пита и разпитва, че на младата жена се доплака от срам.

— Какво, мари! — хокаше я бабата. — Не си момиче, та ми се извиваш така.

— Ще може ли? — попита Севда глухо и с надежда в очите.

— Ти ли? — гледаше я с нечист поглед Саралийката и клатеше широко глава. — Ти такъв юнак ще родиш, че още на другия ден ще вземе да се кара на тейка си… Само разтривчици ще трябват, невясто… повечко разтривчици…

И се заредиха тежки и мъчителни празници. Севда ходеше у майкини си кога сама, кога със Стойка и там баба Петра я натискаше на стомаха до задушаване, мачкаше я като тесто и приказваше думи, които падаха върху лицето й като помия… У Казълбашеви старата знахарка шеташе вече като в своя къща, обядваше и вечеряше там, чупеше големи комати хляб за внучетата си, просеше си сланина и сирене, задигаше вълна и памук, прибираше всички парцали, които й попадаха подръка. Казълбашевите снахи я гледаха злобно, мъжете й се заканваха, дори старият веднъж подхвърли сдържано:

— Нека да й видим добрината, па тогава ще й платим каквото трябва…

— Хайде, хайде! — сряза го Казълбашката. — То голямо чудо станало… За тези работи така се плаща…

А Севда ходеше като премазана, слабините я боляха, при всяко друсане, при всяко извиване стомахът я мъчеше като разранен. Но тя вярваше и чакаше. Вслушваше се в дъха си, броеше ударите на сърцето си, пърхаше от радост при всяко прилошаване, молеше се:

— Божичко милостиви, помогни ми!

Така, отмаляла от надежди и щастливи тревоги, тя изброи студените зимни дни. Не й помогнаха разтривките на баба Саралийка и в ума й бяха

заседнали само мръсните и безпътни приказки на старата знахарка. После заплетената къщна работа преди Великден я омота, а почнаха да ходят и на полето, раззеленяло, избуяло, натежало от плодородие, което чакаше неуморната човешка ръка… Но и през тия дни на непосилен денонощен труд Казълбашката не се спираше. Тя обикаляше прочути баячки, търсеше стари и опитни билкари, вареше постоянно корени, треви и кори, наливаше с горчиви и противни церове шише след шише. Тези шишета Севда принасяше у дома си, пиеше скришом, мръщеше се и чакаше.

15

Севда заспиваше и се събуждаше с една мисъл и с едно желание.

Една вечер, по жътва, тя прегърна Стойка, разлюляна от радостно вълнение:

— Най-сетне!

— Дали? — притисна я той нежно.

— Само дано… — не доизрече тя страхливо. Но той разбра и още по-силно я притисна до гърдите си.

— Пази се! — галено и същевременно сопнато рече Стойко.

Севда броеше дните — ето тази сутрин не й беше добре. Тежеше й на стомаха, повръщаше й се, в устата й беше блудкаво и противно. Ядеше само таратор, все си досипваше оцет и все й се струваше, че не е твърде кисело. И тя си мислеше вече как всички вкъщи ще се зарадват, когато й проличи. Едно момче искаше да си роди, Тодор. Името на свекъра. Ще пръхне от радост той, ще се отпусне, ще се съживи. Внук. Севда ще трепере над този дългоочакван син, ще му плете жакетчета и панталонки, прах няма да падне върху него, тъй и ще си осъмва, без да мигне и без да дремне, и сигурна е, пак няма да й се спи…

Но месецът се изтърколи и тя разбра, че се е мамила. И пак дворът й се видя пуст и неприветен, и пак вкъщи беше глухо и противно. Юрталана ходеше все така намръщен и вечно недоволен от света и от живота, потънал в сметки и пазарлъци, заплеснат в нови планове за нови покупки и печалби. И на Севда пак й се струваше, че се сърди на нея и затова вкъщи е толкова студен и нервен. Старата сумтеше, шеташе из стаите и само разбъркваше всичко, което Севда след другата работа на полето и в хармана смогваше бързо и с вкус да подреди. Дори Стойко все повече и повече се застояваше вечер на улицата и по кафенетата, дето се препираха по политиката, заканваха се и се готвеха за събори и избори. Едничък Алекси я следеше като кученце, гледаше я в очите и й се радваше. Севда му даваше левчета и бонбони, сладко и захарчета, вечер го притискаше в скута си, приспиваше го и се извръщаше, защото очите й се пълнеха със сълзи. Унесен, през дрямката, Алекси поглеждаше тези тъмни, замечтани очи, плувнали във влага и скръб, но той беше много малък и още нищо не разбираше от живота и участта на хората.

Юрталана ставаше все по-сърдит и по-строг, приказките му бяха сурови, троснати и студени, сутрешните команди — къси и отсечени.

Може би той и по-напред си е бил такъв, но Севда не го е разбирала тогава. И всякога тя го посрещаше с тревога и го изпращаше със страх. Вечеряха мълчаливо и продумваха само ако продумаше той, одобряваха или отричаха всичко, което одобряваше или отричаше той. Омръзнало й беше това мълчание, дотегнало й беше да гледа как всички трепереха пред него, без да бяха прегрешили в нещо. Понякога само, като се нахранеха, Юрталана слагаше длан върху главичката на Алекси и го питаше къде е бил, с кого е бил и с кого са си играли. Алекси разправяше с жар и увлечение, сърдеше се, ако другарчетата му бяха сбъркали в играта, заканваше им се и тогава старият се раздвижваше, ухилваше се широко и кимаше одобрително. Отпущаха се и другите, разпитваха детето за това-онова, смееха се. „Боже мой! — мислеше си Севда в такива моменти. — Не може ли все така да бъде!“

Но само вкъщи тя беше свита, плаха и покорна. Излезеше ли на улицата, тръгнеше ли на хоро или заситнеше към майкини си, тя дигаше глава, гледаше гордо, поздравяваше отвисоко. Жените я гледаха продължително и със завист, мъжете я проследяваха с някакво особено любопитство.

— Юрталановата снаха — шушукаха всички зад гърба й.

Тя дочуваше тези приказки, виеше кръст и като че не стъпяше на земята. Тя беше щастлива, доволна и забравяше за горчивия живот и притесненията в чорбаджийската къща.

Една привечер тя се кършеше пак към майкини си, сигурна, че мъже и жени надничат отвсякъде да я гледат: стройна и красива, наконтена, грижливо вчесана и закичена над ухото с червена молоха. Няколко ергенашчета висяха пред затвореното Балъково кафене, пушеха и си приказваха нещо. Като я видяха, те млъкнаха, спогледаха се и се сбутаха.

— Юрталановата яловица! — подхвърли небрежно едно от тях и тя видя с крайчеца на окото си как те се ухилиха многозначително.

Обида, мъка и срам я задавиха. Тя мина като замаяна край речната улица, отмести пътната порта и влезе в бащиния си двор, без да я притвори пак. Тя влезе в кухнята, дето майка й беше полегнала на малкото миндерче, изхълца и се строполи в краката й. Казълбашката премаля от страх, сложи длани върху косата й и я погали нежно…

Дълго и неутешимо плака Севда. Замисли се Казълбашката, угрижи се — трябваше да се направи нещо, не може да се стои вече така със скръстени ръце. Инак ще се съсипе гиздавата й дъщеря — от хорски приказки и къщни разправии…

В неделя, на църква, тя видя Юрталанката, заприказва я, покани я на

гости, черпи я и отначало предпазливо, със забикалки, а сетне и направо я попита какво да правят със Севда. Следната неделя пак се срещнаха в църквата и решиха — да я заведат на Козловец, та да се провре през Богородичния камък.

Козловец беше висока камениста чука, откъсната от планината и захвърлена всред неизгледната равнина. На южната страна на чуката имаше запустели каменни кариери, дето селяни от околността идваха понякога да откъртят по нещо. На източния край, под самия връх, се гушеше малко параклисче със схлупена и разкривена постройка отстрани. На това място идваха поклонници през цялата година, но на празника на света Богородица се сипваше народ от цяла Южна България. Стотици млади невести ходеха там с една молба и с една надежда — като се проврат през Богородичния камък, да се сдобият с рожби. Богородичният камък беше една отвесна скала, изрязана от длетото на случая и на природните стихии. Тази скала беше изправена като врата точно на пътечката, що водеше от параклисчето за черния междуселски път долу. Времето беше прояло камъка по средата, а човешката ръка беше разширила и загладила този отвор, колкото да се провре здрав пълничък човек.

Стойко, Севда и Казълбашката пристигнаха на Козловец при залез-слънце, срещу празника на света Богородица. Изцеление, според думите на хората, се добивало и през всяко време, но срещу празника на Божията Майка то било най-сигурно.

Синкавата сянка на далечните старопланински възвишения полази и загърна полето. Светла слънчева вълна се покатери по склоновете на Родопите, скри се в падините, изкачи се на най-високите чуки и се провали оттатък. Из кривите и прашни пътища скрибуцаха коля, на места се отбиваха напреко през стърнищата и синорите и спираха в подножието на Козловец. Те спираха на полянката откъм запад, нареждаха се една зад друга, една до друга, сиви и тромави като костенурки. Жените поемаха нагоре по пътечката, те бързаха да се поклонят и да си заемат места, а мъжете връзваха воловете за яремите, слагаха им да си похапнат и също поемаха нагоре. Които бяха дошли по-рано, вече се бяха върнали до колите си, трупаха се на купчини, запитваха се за селата си, за поминъка си и пушеха. Те се сприятеляваха бързо и направо, сприказваха се и се изповядваха открито и смело, защото всички знаеха, че една и съща неволя беше ги откъснала от огнищата им и ги беше събрала тук срещу този голям празник.

Мъжете спяха при колите си, а жените оставаха горе. Стойко помогна да изнесат чергите, храната и даровете. Казълбашката беше взела цяла

торба пшеница, една любеница, шишенце чист зехтин, два-три скамака памук, голяма памучна кърпа и дълга женска риза от домашно платно — с тънки дантели и с червени кенари. Всичко това трябваше да се поднесе като дар на света Богородица, за да изпрати своята помощ на дъщеря й.

Пазач и разпоредител на параклисчето беше мъж на преминала възраст, с дълга немита коса и с рядка, невчесана брада. Той ходеше със смачкано сиво кепе и с дълго джубе, изтъркано и поизбеляло от носене. Откъде беше този човек, кой го беше оставил тук, това никой не знаеше. Калугер не беше, не беше и някакво друго духовно лице, това се виждаше. А се обличаше и се носеше малко особено, като поп, та поради това всички го мислеха, че все пак той е някакъв отрекъл се от живота божи служител.

Този чудноват пазач посрещаше гостите си хладно и пренебрежително и първата му работа беше да ги упъти къде и как да поднесат даровете. Той се мъчеше да изглежда простодушен, безкористен и безстрастен, но очите му постоянно шареха лукаво и изпитателно. Само с един поглед той претегляше донесените дарове. Тези дарове не оставаха дълго в параклисчето, едно, защото се натрупваха, а място нямаше и, друго, защото все пак пазачът трябваше да излиза и да обикаля гостите си. Той отнасяше всичко в пристройката, дето никой не можеше да надникне. Този дълбок, ненаситен и тайнствен склад беше винаги под ключ. Пазачът се сърдеше и викаше свирепо, ако някой дръзнеше или много настояваше да надникне вътре.

Стойко изнесе най-тежките вещи на върха, тръшна ги до Богородичния камък и пое дълбоко дъх, плувнал в пот. Зад него, натоварени с другите вещи, вървяха Севда и Казълбашката. Севда се оглеждаше, мигаше учудена и като че ли искаше да каже с някакво недоверие: „Това ли е?“

Пазачът погледна багажа им, здрависа се с тях и ги попита откъде са и колко са пътували. После той ги покани в параклиса, дето през отворената врата се виждаха да мъждукат запалени светици.

— Ще има ли място да се преспи вътре? — изгледа изтритото му джубе Казълбашката.

Според поверието най-сигурна била Богородичната помощ, ако се преспи вътре.

Стойко се прилепи до него и пъхна сто лева в ръката му.

— Ба — рече пазачът, като изгледа Севда, — едно местенце, с Божия помощ, все ще се найде за невястата… За такива драги гости може ли…

Севда осъмна в малкото и мрачно параклисче, но как осъмна, само тя си знаеше. Върху краката й лежаха две едри червенобузести жени, тежки

като биволици, бъбриви и безочливи. През цялата нощ те си разказваха врели-некипели и се хвалеха. По приказките и по говора им Севда разбра, че бяха от един край, от съседни села. Върху дясното й рамо беше сложила главичката си дребна, доста попреминала женица. Тя беше с кръгло, лунавичко, съвсем бледо личице и когато се усмихнеше или свиеше устните си, отстрани на очите й се нарязваха сума бръчици. Тази женица въздишаше тежко-тежко и гледаше така, като че ли беше виновна за нещо.

— Притискам ли те? — питаше тя Севда и я гледаше умолително и покорно.

— Нищо, нищо — отвръщаше Севда и се изпъваше. — Само краката си не усещам вече…

— Ох! — въздъхна проточено женичката. — Да не беше станало така, сега да не бях тука, ама Божа воля…

— Какво да не беше станало?

И жената разказа — родила момче и от раждането се разболяла. Лежала дълго, викали и доктор, едва удържала душата си. Докторът казал, че било от бабуването. И след това вече друго дете не й дал Господ, а и първото й прибрал, когато станало на три годинки. А много искала да роди пак, и мъжът й искал, и свекърът и свекървата чакали… Цяла къща нея гледала.

— Дали това тук ще ни помогне? — попита тя плахо и шепнешком Севда.

— Ако рече света Богородица.

Севда гледаше с нетърпение към тесните прозорчета, чакаше да се развидели, та да се пораздвижи и да си поеме свободно дъх. Нямаше край тази тежка и мъчителна нощ, не можеше нито за минута да си подремне, за да забрави болките на това ужасно притеснение и мъката на безсънната умора. Струваше й се, че ако полежи още няколко часа така, краката й ще изсъхнат. Тя и сега едва ги усещаше. Колко бавно вървеше това време! И как противно й беше това непрекъснато, неразбираемо бърборене на жените отвън. Най-сетне някои от тях надникнаха през отворената врата, до самия праг на която лежаха свити една до друга разчорлени поклоннички.

— Не е ли време ма, булки? — провикна се една бабичка отвън.

Жените се разшаваха, но никоя още не смееше да излезе.

— Попитайте де! — извикаха някои от дъното.

Бабичката се изгуби, жените пак се умириха, съсипани и нетърпеливи.

— Време е, човекът тук каза! — върна се бабичката.

Жените в параклисчето изведнъж се надигнаха, олюляваха се и се подпираха една о друга. Всички бяха уморени и омърлушени, с натежали глави и посърнали лица. Очите им бяха окръглени, но втренчени. Те се блъскаха към вратата, излизаха по две, по три, гледаха като пияни и след това отърсваха изпомачканите си и напрашени рокли. Едни се кривяха, че ръцете и краката им били изтръпнали, други се сърдеха, че ги бяха разблъскали или настъпили в суматохата, а имаше и такива, които се смееха и шегуваха. Но смехът и шегите им оставаха без отглас. Защото сега, преди изгрев слънце, щеше да се извърши най-важното от това поклонение — провирането през Богородичния камък. Сърцата на всички биеха тревожно, присвити от някакъв незнаен страх, от притеснение и свян.

Наближаваше — пазачът изнесе свещите.

— Хайде, който ще купува, да купува, че няма време! — обърна се той към жените, пръснати около параклисчето и Богородичния камък.

Най-евтините свещи бяха по лев. Имаше по два лева, по пет лева, имаше и по десет, по петнадесет и по двадесет лева. Повечето жени купуваха по две-три свещи от малките, по две-три от средните, рядко някоя се сбъркваше да вземе две свещи по десет лева. Само Казълбашката купи една свещ за двадесет лева и една за петнадесет. Севда запали голямата свещ на Богородичния камък. Този камък беше окичен сега с горящи свещи, с конци и парцалчета. Тези конци и парцалчета бяха разноцветни — поклонничките ги късаха от дрехите си и ги лепяха там. За здраве и Божа помощ — така казваха старите. Имаше и вълнени, и копринени, и памучни, и конопени. И те трябваше да са откъснати от дрехите, с които невястата беше преспала в параклисчето.

— Не залепяйте свещите около отвора — викаше строго пазачът. — Бре, като че няма другаде място… Ще се провирате сега, нали някоя може да се подпали!…

И от двете страни на камъка никнеха големи и малки пламъчета, трепкаха, пращяха и сякаш се надпреваряха да догорят.

Пазачът погледна на изток, отдръпна се и посочи:

— Време е, хайде минавайте!

Жените се споглеждаха и не се помръдваха от местата си. Никоя не се решаваше да мине първа.

— Хайде де! — ядоса се пазачът. — Сега пак ще се блъскате… Ей го слънцето се показа…

Тогава малката женичка с бледото личице пристъпи, прекръсти се три пъти, вгледа се унесено в румените иви на изтока и като подбра полите

си с една ръка, подпря се с другата и премина през кръглия отвор. Зашумяха жените, разстъпиха се, започнаха да се кръстят бързо, да се покланят и да се тълпят пред камъка.

— По-полека… една по една! — викаше високо и сърдито пазачът. — Ето, аз нали ви думах!… Така няма да се изредите бързо.

Казълбашката буташе дъщеря си:

— Хайде, Севде, хайде!

Севда се притисна, хвана се за камъка, наведе се и се провря несръчно, пламнала от смущение. „И дали ще има някаква помощ от това?“ — мъчеше я все туй горчиво съмнение, преплетено здраво сред избликите на всяка нова надежда.

Тя запали по-малката свещ в параклисчето пред образа на Божията Майка, помоли се горещо и от сърце, направи три дълбоки метана и си излезе съвсем отпаднала от безсънието и напрежението на тази паметна нощ…

Слънцето ги свари на път. Козловец оставаше все по-далече и дългата му сянка се стапяше и се прибираше към полянката, дето още се мяркаха разпрегнати коли. Севда се унасяше полека-лека, спокойна и доволна като човек, който чистосърдечно и точно е изпълнил своя дълг. Тя вярваше вече, че жадуваната рожба ще дойде най-сетне…

През цялата есен живя с тежки съмнения, със сладки надежди, с вълненията на радостта и разочарованието. Тя броеше със страх дните, пърхаше от щастие при най-слабия и случаен признак, а след това шеташе из къщи като пребита. И вечер плачеше дълго и ненаситно върху ръката на Стойка. Гледаше я Стойко, задушен от мъка, и не знаеше какво да й каже — как да я утеши.

Не изтрая той сълзите й, пресрами се и попита баща си дали да я заведе в Пловдив на лекар… Юрталана кимна с глава и попита само колко пари ще му трябват. Обнадеждена и съживена отново, Севда тръгна за Пловдив. Слушаха лекарските съвети, гледаха страхопочитателно и вярваха. Накупиха лекарства, сума пари там похарчиха. Но и оттам помощ не намериха.

— То ще си дойде с времето, щерко — утешаваше я Казълбашката. — Ако не даде Бог до четвъртата година, ще чакаш осмата. Колко жени като тебе са ревали и…

Мина и четвъртата година и Севда все живееше с една мъничка надежда. Не угасваше тази малка надежда и Севда все чакаше и плачеше. Тежко минаваха сивите зимни дни и студените дълги нощи.

На следната година, преди Коледа, Стойко каза на майка си да идат и

до София.

— Да опитаме и там, майко — говореше й той тихо и убедително. — Там има по-големи доктори, по-учени професори, те по знаят, може пък да е късмет, може да, помогнат… Ето, баба Пеювица беше съвсем ослепяла, в Пловдив не можаха да й помогнат и като отиде в София, оперираха я и сега си ходи като момиче…

Три дни старата дебна Юрталана, за да го свари по-весел и по-разположен, та да го помоли за това.

— Тошо бре — намери тя сгода една вечер, — стопи се булката ни бре!… И Стойко, гледам, и той.

— Е?

— Стойко вика да идат и до София, а?

— Какво ще правят в София?

— Ами да видят там… дето досега ходихме, помощ не найдохме, та… да идат и до София, белким там…

— Не било от Бога, та от хората! — отсече Юрталана, смукна дълбоко от цигарата и потъна в облак тютюнев дим.

16

Полека-лека цялата кърска работа падаше вече върху Стойка. Той ставаше рано, обикаляше сушините, наглеждаше добитъка и будеше аргатина. И когато се върнеше много късно, пак трябваше да нагледа всичко и да нареди работата за следния ден — да потърси надничари и да ги спазари. Стойко се пазареше дълго, скъпеше се за стотинката и гледаше да откъсне колкото се може повече.

— Бащичко! — гледаха го хората, като се караше с надничарите. — Този синковец ще удари и Юрталана.

Стойко обичаше парата и не беше прахосник, но при тези пазарлъци той се страхуваше и от това да не го обвини баща му в простотия и разсипничество.

От няколко месеца Юрталана се откъсна от кърската работа. Отначало я понаглеждаше, интересуваше се, но, едно, че някакви големи грижи го поглъщаха постоянно, и, друго, че виждаше всичко да си върви, както трябва, той я остави на Стойка. Къде ходеше и какво правеше той, нито се интересуваха вкъщи, нито смееха да се интересуват. Излизаше рано, връщаше се, колкото да похапне и пак се запиляваше навън. Ходеше често и до града и нито носеше нещо за продан там, нито пък купуваше. Вечер се прибираше късно, ядеше мълчалив, намръщен и сърдит. Пушеше непрекъснато, палеше цигара от цигара и гълташе с остървение тютюневия дим. И стоеше той така с часове, замислен, съсредоточен, без да продума нито една думичка.

— Тетю ми се види нещо… а? — питаше Севда мъжа си.

— Има някаква работа, ама каква е, не мога да разбера.

— Да е нарочил пак нещо за купуване?

— Кой го знае — сви устни Стойко. — Ама той, кога да купува, все си мърмори и все си пресмята на цигарената кутия… А сега…

При някоя по-трудна и по-заплетена работа в стопанството Стойко го дочакваше вечер и му разправяше как мисли да я нареди. Старият слушаше и само кимаше с глава. А Севда шеташе със свито сърце, угнетена и наплашена, и си мислеше, че всички сръдни вкъщи са все заради нея. Юрталанката гледаше мъжа си, въздишаше и се чудеше как да го, поразчопли малко.

И една вечер, мъчена от съмнения и лоши предчувствия, тя се престраши.

— Тошо бре, от някое време си такъв… — заекна тя.

— Какъв?

— Ходиш… не се свърташ в къщи… все мълчиш… Да няма нещо пак, а?

— Какво да има?

— Ами знам ли… за онова…

— За кое?

Тя се наведе и пошепна:

— За Астаровото момче…

Юрталана трепна и се потресе, като че беше го връхлетяло нещо студено и гадно.

— Ти си гледай къщата! — рече той тихо, но строго. — Ако ходя, значи, има защо.

Наскоро след това се прибра по-рано, но този път беше много ядосан — личеше си по това, дето хвърляше цигарите наполовина изпушени. Седнаха да ядат и никой не смееше да каже нито думица.

— Знаеш ли какво ни е забъркало Пандуровото куче? — обърна се той към Стойка.

— Кметът ли?

— Кметът зер. Отчуждават ливадите.

— Че как така? Защо? — изгледа го смаяна жена му.

— Защо? Питай де! Знам ли и аз защо. Разбойници! Какво искаш от Пеня Пандуров?… Избраха за кмет един джандарин, един… Тюю, и това ми било власт!… — Юрталана се задави от злоба, сви пръсти, закани се и го изпсува тежко и отмъстително. — Направили циганина цар, а той най-напред обесил баща си.

— Как? Могат ли? — настръхна и Стойко. — Как ще я отчуждят?… Нали ливадата си е наша?

— Могат. Община е.

— Че как така… направо?

— Ако потрябва, и допитване до населението ще направят — рече малко по-успокоен Юрталана.

— Няма да я оставим така! — пламна Стойко.

— Какво ще правиш? — погледна го недоверчиво Юрталана.

— Ще се борим!

— Ще се бориш! Как?

— В новите обшински избори.

Юрталана махна с ръка.

— Вятър! За чуждото тоя народ и в огъня ще влезе. Ти само му

покажи нещо за грабене.

Ливадите — това беше най-богатото и най-хубавото място току над селото. То беше дълга и тясна ивица земя между шосето и мочурливата вода, която извираше от параклиса на свети Илия и никога не пресъхваше.

Юрталановата ливада беше на завоя на вадата и откъм пътя беше заградена с четири реда бодлив тел, за да не я гази добитъкът. Десет коли сено вадеше от нея и отавата отделно. И какво сено! Меко и миризливо — душа. Какво ще правят, като им я вземат? Ще им остане само ливадата до Череповата воденица, но каква ливада е тя, какво сено дава? Може ли да се сравни с това златно място, което е цяла година под вода, на която никой не е господар?…

Юрталана купи мястото в ливадите от съдебния пристав. Това място някога е било една малка част от големия имот на Батраците. Наследниците разграбили каквото им се падало, но данъци никой не плащал с години наред и работата стигнала до съдебния пристав. Разправяше се, че в тази продажба имало нещо нечисто, но какво беше то, никой не можеше да каже. В тази ливада имаше някакъв наследствен дял и жената на Пеня Пандуров. Стар неписан закон в селото беше, когато продава съдебният пристав, да се явяват само наследниците. И Пеню се надяваше да откупи това златно място — със заеми и с полици, но да го откупи. Но излезе Юрталана, а с него той не можеше да се мери. Сега Пеню си отмъщаваше. В същото време той минаваше за защитник на селските интереси.

Тича Юрталана, допитва се до учени и съпартизани, съветва се с адвокати и вещи лица и ако едни го насърчаваха малко, други съвсем го обезсърчаваха. Сбърка се той и не знаеше вече какво да прави и де да иде. Защото никой не му каза открито и решително, че тази работа може да се разтури по законен ред.

— Значи, общината може да отчужди ливадите? — попита най-сетне той адвоката ясно и направо.

— Може, ако поиска.

Юрталана обвеси глава. Трябваше да се търсят други пътища. Да се бори с Пеня и да го събори. Пеню беше умен мъж, изпечен в партизанските работи — с него лесно наглава не можеше да се излезе. През миналите властвувания на своята партия той служеше като старши стражар в околийското управление. Той беше ленив човек и тази служба много му допадаше. Освен това го ценяха и големците чак от София, защото знаеше как да произведе изборите. Паднеше ли партията му от власт, той се прибираше в селото, носеше се като чорбаджия, киснеше по цял ден из

кръчмите и кафенетата и нищичко не похващаше. А не беше никакъв богаташ. Чудеха се всички как живее така и откъде връзва двата края. Но той имаше име и влияние и думата му се чуеше и горе. Юрталана знаеше това, то го тревожеше и отчайваше сега. Имаше само едно спасение — в изборите, дето идеха сега, да го изберат за кмет. Не беше ламтял досега за такава служба и в миналото, когато партията му беше на власт, само пръста да си мръднеше, и щеше да седне на кметския стол, но сега трябваше да тича, да се бори и да гледа да се докопа до най-високото място в общината. Не беше много отдавна, след като партията им падна от власт, някои съседи от опозицията го закачаха и дразнеха. Но на това падане Юрталана погледна спокойно.

— Не ми е бащиния — казваше той усмихнат. — Да му мислят, които са лапали.

Всички чиновници, и свои, и чужди, той смяташе за лапачи, за вредни и непотребни хора.

— И държавата ще съсипят, и нас ще изядат! — обичаше да повтаря той.

Но той знаеше, че каквито и партии да се сменят, имотът му ще си остане запазен. Всичко, каквото владееше, владееше го законно, с нотариални и крепостни актове. А ето че не било съвсем така. Наистина, ще му платят ливадата, а както разправяха, щели да им дадат други места, някакви ниви от голата общинска мера зад Ортакория, но не беше там работата. Нали я вземат против волята му, ето кое според него не беше редно тук. „Какво ще си помислят разните копунтии? — ядосваше се Юрталана. — Щом може тъй, защо да не може и инак!“ Но защо неговата ливада, защо? Ето какво значело да държиш властта в ръцете си. Дори общинската власт, за която Юрталана казваше, че е власт само на пазвантските лудории и пъдарските пакости.

По-рано Юрталана се сърдеше на Стойка. Стойко беше по-разпален партизанин от него, ходеше редовно на събрания, тичаше по избори и митинги, спореше и се дърлеше из кръчмите и кръстопътищата. От една страна, Юрталана се радваше, защото смяташе, че така ще се поотрака и ще влезе между хората, а, от друга, се косеше, защото не си гледа работата.

— Къде беше? — питаше го той с привидна строгост, колчем закъснееше.

— На събрание.

— Събранието няма да ти даде един комат хляб! — сърдеше се Юрталана, но и Стойко разбираше, че тази сръдня не е от все сърце.

Юрталана смяташе, че се тича прекалено много по партизанските и

изборджийските работи.

„Чакай! — заканваше се той сега. — Аз ще му изляза на това Пандурово куче, та да запомни кой е Тодор Юрталанов!“

И той започна да обикаля кръчмите и кафенетата, да дърпа настрана съседи и приятели, да се обажда и на стари приятели от набора или от фронта. Сега той разговаряше с хора, които по-рано и не поглеждаше. Юрталана си кроеше все разни планове за избора, заканваше се на Пеня Пандуров, разпалваше се и се увличаше все повече и повече в тази борба. „И време ще загубя, и пари може да похарча, ама ливадата си няма да оставя!“ — махаше той заканително.

— Как сте вие, младежите? — подпитваше той Стойка.

— Добре сме, ала… — И Стойко се оплакваше — не били всички на мястото си, дърпали се, правели мили очи на кмета и се усуквали за служба…

— Е, така е! — кършеше врат Юрталана. — Който държи кокала, около него се въртят кучетата.

Изборите наближаваха и в селото взеха да обикалят агитатори и от града, да събират мъжете и да им държат разпалени и дръзки речи. Размърда се народът, потекоха жалби, хули, ругатни и закани.

Юрталана не се доверяваше твърде много на агитаторите от своята партия, които минаваха като нежелани гости със стари прегрешения, хвърляха купища големи и лъжливи приказки и си заминаваха, без да оставят някакво пламъче в сърцата на своите слушатели.

— Мост, мост искаме! — бутаха се някои от тях и се провикваха подигравателно.

Юрталана се надяваше на своето слово и чакаше гласове от своето лично влияние. Мнозина идваха да му работят като надничари и изполичари, мнозина бяха вземали от него пари с лихва и жито на зелено. Сега Юрталана обикаляше вечер къщите им любезен, приказлив и мек, оставяше им по десетина бюлетинки и им сочеше с пръст:

— Ето моето име. Това е моята листа…

Една вечер той се отби у Цървенакови. Те го посрещнаха като кум и се чудеха къде да го дянат. Добра търчеше от ъгъл на ъгъл, мъкнеше възглавнички, подмиташе предпазливо с очуканата метла, като подмяташе полугласно и предпазливо, че ги е сварил така, неподготвени за такъв драг гостенин, и постоянно въртеше очи към дъщерите си. Те влизаха и излизаха от стаята, пренасяха съдове, въртяха се насам-натам послушно и свенливо и от час на час поглеждаха към майка си. Те я разбираха само с погледи — кое откъде да донесат, кога да го донесат и къде да го оставят.

Стъкмиха софрата и Юрталана седна да вземе от хляба им — нямаше какво да се прави. Цървенака имаше един зет и четирима братя, на всички той трябваше да даде по една от Юрталановите бюлетинки. И не само да им ги даде, но и да ги накара да гласуват с тях. Имаше и сума други роднини — мъжете на двете му сестри, вуйчовци, чичовци, братовчеди…

Нахраниха се, запушиха и Юрталана отвори дума за политиката, за общинските избори и за кметовите оправии.

— Ти ме знаеш! — изгледа той Цървенака и се удари по гърдите. — Мене власт не ми трябва, аз чиновник не искам да ставам, че всички чиновници са лапачи и хайлази, ама като я гледам накъде са я подкарали нашите общинари, сърцето ми се пука от яд. Чакай, рекох си, да се постегнем, че те, както са я завъртели, не знам докъде ще я докарат.

Добра го гледаше захласната. Петра хапеше крайчеца на шамията си, слушаше извърната малко настрана. Кичка го стрелкаше под вежди и по устните й играеше някаква тънка, неуловима усмивка. Очите й мигаха, лукаво недоверчиво, присмехулно. Цървенака беше извърнал ухо, пушеше бавно, с наслада и се навеждаше към него, като че ли беше глуховат.

— Туй, Пандуровото куче, него трябва не само от общината да изхвърлим, но от селото да го изгоним… Да ми помниш думата — ще ни продаде, ще ни заложи с парцалите… Откъде толкова години е живял като чорбаджия с петдесет декара земя? От хайдутлук!

Цървеначката кимна лекичко и неопределено с глава, кимна така лекичко и неопределено и Цървенака. Юрталана измъкна от пояса си топче бюлетинки и му ги подаде.

— Ето, тук съм аз! — посочи той с пръст името си.

Цървенака пое бюлетинките нерешително, преглътна и се вгледа в напечатаното име…

— Ами, че… защо толкова? — изчерви се той. — Едничка ми стигаше…

— Раздай ги… Наобиколи роднини, приятели. Хе, няма да ти стигнат, като се поразтъпчеш малко… Ние да вземем общината, ще видиш тогава…

— А че то… ако искаш да знаеш, и вие не бяхте цвете за мирисане! — пресрами се Цървенака.

— Ти зарежи, онова, дето е било! — махна Юрталана и го загледа изненадан. — Това сега е друго — общински, местни, наши интереси… Аз, ти ме знаеш…

— Знам те бре, Тошо — натърти Цървенака, — харничко те знам, ама тук не е до познаването и до приятелството… Инак, като си мисли човек…

— Как — инак, като си мисли човек? — погледна го изненадан и забъркан Юрталана.

— Тъй на — усмихна се Цървенака и го изгледа право в очите. — Убежденията са други…

Юрталана кипна и насмалко щеше да скочи и да си иде, но се овладя.

— Харно де — рече той и гласът му трепна, — сега ще си преброя приятелите.

— Така е — допълни хитро Цървенака, — в изборите се преброяват и приятелите, и неприятелите.

— Слушай! — натърти малко наставнически и малко заканително Юрталана. — Веднъж съм дошъл аз при тебе, а ти при мене всеки ден идваш.

— Така си е… Човек без човека не може.

— Ако искаш да не се познаваме вече…

— Защо да не се познаваме бре, Тошо! — разпери ръце Цървенака. — Крушата се разсърдила на корена си и в най-голямата жега изсъхнала…

— Ти обещай, да си знам аз…

— Сега и да ти обещае някой, той може да те излъже — отвръщаше все така хитро и двусмислено Цървенака. — Сега и времената са такива, а и пустото гласуване е тайно…

— Твоя воля! — накани се да си ходи Юрталана. — Ама да не пуснеш за мене, дето толкова съм ти помагал…

— За помощ ако е, ние повече сме ти помагали, чичо Тошо! — обади се Кичка. — Колко работа сме ти свършили!…

— Хайде, нека да е така! — дусна с Юрталана. — Вие сте помагали на мене, а аз на вас не съм помагал…

За пръв път, откак беше се впуснал в тези избори, Юрталана се прибра у дома си накипял от гняв, разколебан и неуверен в победата си… Щом като Цървенака, дето го смяташе за най-сигурния човек, му приказва така, какво остава за другите… А тъй лесно и просто му се виждаше до тази вечер да обиколи избирателите, да им поприказва, да ги погъделичка, да ги похвали и да им пообещае туй-онуй, за да ги привлече на своя страна. И чак сега той разбра, че угодливите усмивки, кимванията и благословиите при почерпушките в кръчмите и кафенетата са били само залъгалки.

— Лицемери! Неблагодарници! — закани им се той. — Ще дойде голям ден за малка пита…

17

През целия ден на избора Юрталана и Стойко не се свъртаха в къщи. Те обикаляха за последен път своите хора, спореха, убеждаваха, раздаваха бюлетини, обещаваха и се заканваха. Късно вечерта започнаха да броят гласовете. Но Юрталана не остана — толкова се беше съсипал от страх, от вълнение и тревоги… Душата му миришеше на тютюн, в гърдите му беше празно и блудкаво.

— Ще спечели пак онова куче! — пъшкаше той и се мяташе на миндера.

— Ами ако спечели, да спечели бре, Тошо, голяма работа! — поглеждаше го загрижена жена му.

— Хайде не дрънкай! — скастри я Юрталана. — Малка работа е според тебе да ни хвръкне гиздавата ливада.

— Ще го съдиш.

— Кого?

— Оня мръсник — Пандуровия.

Юрталана махна досадно:

— Общината я отчуждава, разбра ли? Общината можеш да я окрадеш, да я изгориш, ама тайно… — Но дело да водиш — изгубена работа е то…

И все пак Юрталана чакаше с нетърпение Стойка, защото все още се надяваше да спечели. Гласовете бяха разпокъсани между толкова партии — имаше надежда. Пък и други съветници можеха да се привлекат, стига човек да умее…

— Е — втренчи се той в Стойка още като хлопна вратата.

— Два съветника — рече той клюмнал.

— Изиграха ме — падна Юрталана. — Лъжат, всички лъжат, до един лъжат — тресеше се той със стиснати юмруци. — Ама ще ги науча аз, ще им дам да се разберат!…

Цяла нощ той пуши, без да мигне. Тежък и сполучлив беше ударът, който Пеню Пандуров му нанасяше. Дванайсет декара ливада край изворна вода — не се намира всеки ден такова нещо. И на един хвърлей от селото — покачи се на оградата, дето има една приказка, и наглеждай. Сено и за добитъка, и за продан, паша през есента, когато целият кър изсъхва, и лесно, и удобно… И ето, взеха му това златно място, взеха го като разбойници, отчуждават го, присвояват го. След някой и друг месец, след

година-две най-късно това хубаво зелено поле щеше да се слее със сивата селска мера.

— Няма да си дам ливадата! — реши Юрталана.

Пеню Пандуров също нямаше болшинство. Той кроеше да вземе съветниците от опозицията. „Аз ще ги купя тези съветници! — реши Юрталана. — Хем евтино ще ги купя — с два-три гуляя.“

Късно нощем Юрталана ходеше у тях, убеждаваше ги да гласуват за него, обещаваше да им помага в нужда и загатваше за ядене и пиене, ако всичко се нареди, както трябва. Те го слушаха внимателно и никой не му обелваше зъб насреща. Заричаха се, че ще гласуват за него, но този път Юрталана не вярваше. И беше прав — на избора за кмет той получи два гласа. Гласовете се разцепиха — едни гласуваха за себе си, други излязоха с лозунги и Пеню Пандуров пак остана кмет на селото.

— Отиде ми ливадата! — изохка Юрталана и погледна с омраза своя враг.

Но Юрталана реши да се бори докрай. Както са го избрали — не могат ли да го бламират! Та като е кмет, не е Господ я! Който го е избрал, той може и да го катурне. И тогава ще стане за смях на всички.

И тръгна пак Юрталана да гони съветниците. Какво ли не издума той против Пеня Пандуров! Че бил лъжец, че бил крадец, че живеел на гърба на селянията, че обирал общината и че ако вървяло така, щял да направи някакви големи батаци, които пак селото трябвало да плаща. И всичко щели да разхвърлят на глава… Много съветници склониха, но не за това, че Пеню бил лош и крадлив човек, а защото Юрталана им подхвърли по нещичко и им се закле да ги поддържа, докато е жив… Но и от това тичане не излезе нищо, защото зад кмета стояха околийският началник, окръжният управител, министърът на вътрешните работи.

— Нищо няма да направиш — каза му веднъж в кооперацията Пеню. — Късаш си само цървулите.

— Аз ли няма да направя? Ще видиш! — кипна Юрталана.

— Какво ще направиш? Ха кажи да чуят всички.

— Ще ти вържа аз една тенекия, та да ме запомниш.

— Всичките съветници да вземеш, със злато да ги позлатиш, пак този народ ще те изхвърли от мястото, дето го заграби с… — Пеню заекна, прехапа устни и млъкна.

— С… какво съм го заграбил? — пламна Юрталана.

— Ти си знаеш. Но аз сто тричленки ще направя, ама пак няма да ти дам да седнеш на кметската маса. Разбра ли?

— Разбрах, И ще те накарам да я направиш тази тричленка, та тоя

народ да види, че силата ти е в околийското управление.

— Ама народът ще види и това, как ливадите ви ще хвръкнат! — изсъска язвително Пеню. И като се обърна към смълчаните и хитро усмихнати посетители, кимна с глава към Юрталана: — Боли го! И как няма да го боли — харно му беше на господина — коси си по една плевня сено, а нашият добитък стърже по геренлиците.

— Право, право! — обадиха се неколцина.

— Стока ми е! — разлюти се Юрталана. — Не съм я крал, пари съм броил.

— Знам как си ги броил, знам! — клатеше глава срещу него Пеню. — Е-ех, светецо, е-ех!

Хората се разкикотиха.

— Знаеш! — стрелна го презрително Юрталана. — И аз знам кой е лентяйствувал толкова години, и аз.

— Ти ли си ме хранил бе, господинчо! — скочи кметът. — Аз може и да съм лентяйствувал, това си е моя работа, ама не съм правил хайдутлук през войната.

— Хайдутлук през войната правеха онези, дето пазеха мостовете около полите на жените си! — клъцна го Юрталана.

— Аз през цялата война, аз… — наежи се кметът.

— Ха кажи къде те свари демобилизацията! — посочи го с презрителна и победоносна усмивка Юрталана. — Кажи да чуят всички!

— Лисица си ти, лисица! — изкриви си устните Пеню. — Ти си мислиш, че като си мълчим, та нищичко не знаем… В затвора трябваше да си сега, не да ми се перчиш тук и да се вреш в селските работи.

Зловеща мисъл парна Юрталана… Той пребледня, преглътна мъчително слюнката си, но се съвзе.

— Хайманите и дармоедите трябва да се затворят! — извика той с ожесточение. — Ама оправия, на! Тях и за кметове ги избират.

Пеню пристъпи със стиснати юмруци. Юрталана се дигна и сухото му кокалесто тяло се опъна. Неколцина от посетителите скочиха и им препречиха пътя. Те издърпаха кмета към тезгяха, а Юрталана изтикаха извън.

— Мръсник! — викаше Пеню. — Хайдутин! Разбойник! Крадец! Зейнал като ламя, да има колай, цялото село ще нагълта!… Ама ще повръща това, дето го е лапал така.

— Готованин! — зъбеше се отвън Юрталана. — Той ще ми разправя на мене. Ама ще го науча аз, та да помни, докато е жив, кой е Тодор Юрталанов!…

18

За какво подмяташе кметът?… Бил лисица, трябвало досега да бъде в затвора…

Юрталана ходеше из двора като попарен. Ами ако някой е видял или е дочул за убийството на Астаровото момче! Дали Пеню знае нещо и се таи още, чака да се счепкат наздраво и тогава да го обади и да го съсипе?

Юрталана махаше с ръка. — Не! — За парите от войната загатваше той. Инак, ако някой беше подушил нещо за Астаровото момче, ехее, досега да се беше раздрънкало из цялото село.

— Не, такова нещо скришно не стои! — успокои се Юрталана.

Но до месец, до два месеца той не се мяркаше из кръчмите и кафенетата, навърташе се повече из къщи и из двора, отскачаше до града и все питаше и разпитваше там — какво може да се направи за ливадите. Понякога при него идваха стопаните на други дялове от мястото, което селото щеше да отчуждава, питаха го за туй, за онуй, молеха се да се разтърчи — щели и от разноските да поемат нещо.

— Нищо не може да се направи! — викаше разлютен Юрталана. — Когато беше време да изхвърлим от общината това куче, вие си опъвахте броениците, цепехте се и си гледахте партийките, а сега — мър, мър, мър!… Ще ни хвръкне стоката — ето, това е положението.

От много тичане, от тревоги и непрекъснато пушене Юрталана отпадаше полека-лека, пъшкаше мъчително и само псуваше. Полегнеше ли, не му се ставаше. И макар че понякога се застояваше с дни из къщи и из двора, не се интересуваше вече от кърските работи, както се интересуваше някога. Но той затова си беше спокоен, защото виждаше, че Стойко много тича и много заляга за работата. Друго тревожеше и подкопаваше силите на Юрталана — той виждаше, че Пеню си плете кошницата, подсмива се и чака. Чакаха и всички в селото — кога ще се реши отчуждаването на ливадите. „Защо се радват толкова тези хора? — питаше се учуден и озлобен Юрталана. — Мерата няма да порасне кой знае колко, за няколко дни добитъкът ще изпомачка и измърси хубавото място и пак ще гладува…“ От омраза и завист ли беше това? Имаше и нещо друго, което Юрталана не можеше още да разбере.

Най-сетне всичко по отчуждаването на ливадите беше свършено.

Този ден Пешо седеше в кооперацията, буташе гуглата си ту назад, ту над веждите, пушеше важно и поглеждаше горделиво и победоносно.

— Заклахме го! — дигаше той юмрук. — Облог правя, ако не се пръсне от мъка… Жлъчката му ще се пукне!…

Но когато дойде вестта за отчуждаването, Юрталана беше вече примирен. В душата му тежеше злоба, но тази злоба като че ли не беше вече само срещу Пеню, а срещу всички селяни.

— Ще ги науча аз! — забиваше той пръсти в дланите си. — Ще ми паднат те на мене!

Един празничен ден Стойко събра роднини и приятели, разкопаха и намотаха тела на оградата и натовариха коловете на колите. Юрталана не ходи да види как разграждат ливадата му, но когато разтовариха тела и коловете под големия навес зад къщи, той премаля от болка.

Срещу ливадите общината им даде декар за декар от Сухата мера зад Домузгьол. Освен дето тези места бяха много далече от селото, но Пеню и тук удари Юрталана — мериха, делиха, размерваха и на него, отделиха най-лошото място — една мършава иловица, дето и трева на нея не растеше.

Юрталана се прости с ливадата, но той кроеше да си отмъсти на Пеня. „С дявола ортак ще стана, но ще му платя!“ — заканваше се той. И когато тъкмеше да му устрои блам, властта беше смъкната с преврат и Пеню си се прибра в къщи. Юрталана се съвзе наново, дигна пак глава и сега не правеше мили очи на хората, защото гласовете им вече нямаха никаква цена. Той ходеше много често до града, обикаляше там при новите властници, питаше и разпитваше дали ще може да си възвърне имота. Подава заявления, тропа, моли се. Старият околийски началник бе сменен, назначиха управител. Беше млад надут мъж, обикновено разговаряше с неколцина души от града и в кабинета си приемаше само след като някой от старшиите му докладваше за посетителя. Юрталана два пъти се опита да иде при него, но и двата пъти го върнаха.

— Няма вече партизански лигавения — казваше натъртено новият околийски управител, когато беше в настроение, при дебра скара и студена бира. — Ред и дисциплина трябва да се въведе в тази държава!

Но и него смениха набързо. Дойде друг и докато Юрталана да разпита дали е строг и горделив, преместиха го някъде в Родопите.

Смениха вече и от назначените кметове в селото. Юрталана опита да се сближи с втория, но той беше един мълчалив и саможив момък. Той ходеше по полето като занесен, връщаше се в квартирата си уморен, затваряше се и лежеше с часове. Отначало хората го гледаха със страхопочитание, но полека-лека започнаха да го закачат, да го разпитват откъде е и какво е работил по-рано.

— Учих в София — отговаряше той на всички.

— А за какво си учил? — опъна веднъж, врат глуховатият дядо Георги Сапунджията.

— Математика.

— Владика ли? — не доразбра дядо Георги.

Кметът се усмихна снизходително.

— Ма-те-ма-ти-ка! — натърти той.

— Не разбирам учението ти, синко — сви се старецът. — Едно време учеха само за даскали и за попове и светът беше по-инак нареден, и по-лесно се живееше… Сега… сега… не знаем…

— Пак си е същото, пак! — подвикна му кметът.

— Не е ки! — заклати решително глава дядо Георги. — Не е.

Третият кмет беше пенсионер, родом от средногорските градчета. Той беше пълничък, задъхваше се от жегата и от умората и постоянно приказваше.

Кречеталото! Така го кръстиха изведнъж и тъй си остана, като че с това име беше се родил. Той беше гуляйджия и веселяк, ходеше по именни дни у богатите селяни, тътреше се по всички сватби и когато го калесваха, и когато не го калесваха, — дори се яви и на някои кръщенки, ей тъй, заедно с щастливите родители, след отпуск на църква, без да го бяха канили. Там той хвалеше народните обичаи, ядеше и пиеше, докато падне и заспи. На сутринта се събуждаше добродушно учуден, търкаше очи и се разглеждаше в непознатата стая.

— Брее! — викаше той на любезните домакини. — Ами защо не ме предупредихте, а? Защо не ми казахте. „Спри! Стига толкова!“

— Юрталана го заведе два-три пъти у дома си, гости го, черпи го и надълго и нашироко му разправя за поразиите на Пеня Пандуров, за разправиите им около отчуждаването на ливадите.

— Как! Отчуждиха ли ги? — учудваше се кметът. — Че как така? Че в нашата страна няма такива закони. Ааа! Грешка е станало. Партизанска проява. Ще се поправи.

— Може ли? — гледаше го Юрталана като светец.

— Кое? Връщането? Като две и две — четири. Частната собственост у нас е неприкосновена. По това спор не може да става. Та бай Пеню Пандуров ли я нареди тази кражба? Направо в затвора ще иде, ти мене гледай.

— Ето, това е кмет, това е власт! — дръпна Юрталана жена си, когато мина за малко в съседната стая. — Другите какво бяха! Перекендета!

Кметът дори каза колко години ще осъдят на строг тъмничен затвор Пеня. После сви разговора към скъпотията и тежкия живот и Юрталана не се усети как му поиска две хиляди лева в заем.

— До утре! — горещеше се той. — Като дойде секретарят, и готово!

— Юрталана не направи и дума, брои му парите и си легна успокоен. Кметът поиска в заем още хиляда лева, сетне още петстотин и се закле, че ще му даде цялата си заплата идния месец, та да се отърве от тежкия дълг, който уж му тежал като воденичен камък.

Кметът се задържа в селото, но заема не върна. Ливадите потънаха и се затриха в селската мера. Пеню, виновникът за тяхното отчуждаване, си ходеше свободен из селото. Юрталана махна на парите, които даде в заем, не искаше да сърди общинската власт. Но колчем срещнеше своя предишен приятел и покровител, поздравяваше го ниско и процеждаше презрително:

— Търчилъжи!

Оттогава той се прости с отчуждената ливада. Но като някоя стара дълбока рана все си го наболяваше за златното място. Случеше ли му се да мине оттам, той гледаше тъжно утъпканата ливада, която някога даваше най-хубавото сено в цялата околност, примижаваше и в ума му се открояваха здравите и стройни колове на четирите реда бодлив тел…

Заплеснат в работа, в караници и политически борби Юрталана не усети как се търкулнаха толкова дни, месеци и години. Алекси свърши отделенията и постъпи в класовете. В най-тежките и горчиви часове той беше едничката утеха на баща си. Кога с двойки, кога с тройки, стигна до трети клас. И Юрталана взе да си прави вече сметка в кой град да го изпрати и на какво по-горно учение. Много му се искаше да го даде в техническо училище, но Тоню, зетят, настояваше да постъпи в търговска гимназия. „Аз ходя често в Пловдив — казваше той, — имам и много приятели там, ще го наглеждаме, ще върви… В търговията е хлябът, там е бъдещето…“ Но Алекси уби радостта на баща си и разбърка сметките му, защото остана да повтаря трети клас.

— Тези крастави учители, дето само знаят да получават заплати, мен да ми паднат, до един ще ги пратя да пасат патки! — ревеше Юрталана, почернял като главня от мъка и отчаяние. — И ти бе, магаре! И ти бе, готованино! — дигаше юмрук над Алекси. — И тебе да те подбера с една сопа, че да те науча откъде изгрява слънцето!… Аз да държа двама аргати, да го чувам от работа като от огън, само и само да се учи и да върви нагоре, а той да ми лепне такъв срам на лицето!…

— Стига и ти, Тошо! — застъпи се Юрталанката. — Пък като е останал — останал е. Нека да се пораснте… Малък е още.

— Малък ли е? Да порасне ли? — кипна Юрталана. — Той аслъ на тебе се е метнал, тъпак с тъпака му!… И аз искам човек да го правя, хее, учена глава да стане!…

19

Дни и месеци минаваха в работа и дребни залисии. Юрталана ходеше често в града, връщаше се мълчалив и сърдит и от време на време си мърмореше — пресмяташе нещо. Седнеше ли, вадеше малкото моливче и дълго и съсредоточено записваше някакви числа. Хората разправяха, че тъкмял да купи в града къща и магазин на зетя си. И наистина Тоню често взе да ги спохожда. Отделяха се със стария, делови и важни, и с часове си шушукаха. Те приказваха оживено, но тихо и ако някой ги приближеше, млъкваха, без да знаят накъде да завъртят приказката си. На два пъти им гостува за по-длъжко и Мика с децата си. Най-голямото й момче постъпваше вече в първо отделение, другите две бяха по-малки и още се мотаеха в полите й. Тя беше позастаряла доста и беше станала още по-лenива и по-надута. Севда й служеше, усмихваше й се и я проклинаше в душата си. „Ще ни ядат, познава се!“ — косеше се тя. И не току-така приказваха хората, че Юрталана щял да им купува имот в града. Юрталанката бавеше внучетата си, влачеше се постоянно след дъщеря си я гледаше в очите.

— Мико, гладна ли си, мама? — питаше я тя, макар че преди малко бяха станали от софрата.

Севда шеташе, вслушваше се в разговорите им, дебнеше ги на всяка стъпка. Кой знае защо Юрталанката прехвърляше всички стари и нови дрехи, опипваше ги, проглеждаше ги. Мика я следеше отстрана.

— Стига, мамо — гълчеше я тя. — Ето дай ми това, ще ушия нещо на децата.

— Не може, щерко, не може — казваше наставнически гордо старата. — В града ще идеш, не може. За село ги бива, ама там с такова ли ще обличаш децата си!

— Ба, в града да не ходят все с коприна!

— Чакай. Имах аз едно парче, него търся, него искам да ти дам.

— Да не го е взела Севда?

— Че то не е за чудене! — разпери ръце старата и се замисли. — Отдавна не съм го виждала тук… а не сме го шили, не, не сме.

Севда се преви от болка, сълзи бликнаха и я задавиха: „В земята дано го найдете макар!“ — изплака тя озлобена и безпомощна.

И се ядоса на Стойка. Тича по цял ден и по цяла нощ, без сън и без почивка, уплете се в пазарлъци и кавги с аргати, надничари и изполичари.

Той излизаше в зори, връщаше се към полунощ, падаше в леглото и заспиваше бързо и дълбоко.

Севда го милваше, притискаше се в него и го целуваше, отмаляла и обезсилена от сладките тръпки на сърдечните желания. Понякога тя падаше отчаяна и убита от страшни и жестоки съмнения. Отблъсва ли я той? Не я ли желае? И защо я отблъсва? Дали защото тя не може да му даде рожба! Но виновна ли е за това, зависи ли то от нея? О, само да би могла! Готова е да даде своя живот за живота на едно мъничко жадувано, безкрайно мило и скъпо същество!… Защо е наказана така безмилостно? И с какво толкова много жени я превъзхождат? Защо и най-бедната жена, и най-окаяната циганка е щастлива майка, а тя, хубавицата, за която всички ергени въздишаха, тя, гордата снаха на Юрталана, чака напразно толкова време вече?… И Стойко ли се отвръща от нея? И той ли не иска да я погледне вече?

„Не! — давеше се в сълзи тя. — Той е уморен, съсипан от работа, не му достига сън!…“ И този тежък еднообразен живот в чорбаджийския дом започна да й омръзва.

— Не мога, не мога! — ревеше тя на майка си. — Няма хубост в тази къща, няма драгост…

— Хляб нали има! — караше й се Казълбашката — Това гледай ти!

— Ох! Ох! — хлипаше Севда. — Всичко има, само живот няма.

— Като има за ядене и за пиене, това стига! — кипна Казълбашката. — Що ти е, мари? Облечена си като царица, всички път ти струват, всички те тачат, грехота и срамота е, дето си ревнала…

— Облечена, викаш! Защо ми са тия дрехи, когато тетю само сумти като бивол, мама мълчи, Алекси, и той взе да се надува… От никого не можеш да чуеш една блага дума…

— Мъжът ти нали е добър! Нали той те гледа като писано яйце? Ха! Тебе другите не ти трябват. Да правят каквото си щат.

— Добър е. Стойко ми е много добър! — повтаряше тихо Севда и търкаше зачервените си очи.

А имаше за какво да се оплаче и от него, много беше й се набрало вече на сърцето, но как да започне и как да каже? Право, добър беше инак, угаждаше, й, не й се караше, не я хокаше, не пиеше и не скиташе нощем… И ако се прибираше късно, прибираше се от работа… Право, погледнато така, добър мъж беше Стойко. Но не й стигаше само това, не се живееше само така… И само ако разправеше на майка си как Стойко я гледаше и как дума не й продумваше, старата би я изгледала учудена. „Златен мъж, щерко!“ — би й казала.

Много мъки лежаха на Севдиното сърце, но кому и как да ги повери?

А от ден на ден Стойко ставаше все по-мълчалив и по-безучастен към ласките ѝ. Какво беше му се случило? През първите зимни дни, когато стана по-студено и по-кишовно, той се разболя от гърло. Беше тежко, хремаво време, всички кихаха и кашляха, но всички оздравяваха на крак. Само Стойко легна — хвърли го в огън и цели две седмици го мъчи проклетата редушка. Вариха му лайкучка, синап му налагаха, с топли трици го връзваха и мина му, стана той, съвзе се. Но за дълго си беше бледен, посърнал и уморен. И полека-лека той напълня и напълня повечко, отколкото преди.

Севда не се заглеждаше твърде в него — добре е той, мислеше си тя, я го какъв се ошишка, само дето стана много мързелив и дремлив… И все си мислеше за годините — минаха вече цели осем години от женитбата ѝ, сега, както разправяше майка ѝ, ще дойде най-после рожбата, ако рече Господ… „Няма да му казвам — заключи Севда. — Чак когато проличи, тогава!…“ В неделя и през всички празници тя ходеше в църква, палеше големи свещи пред иконата на света Богородица и се молеше дълго и занесено. Хората я гледаха, подсмиваха ѝ се, но тя не искаше да ги знае… Нека само Божията Майка да ѝ помогне…

Напролет Стойко съвсем се отпусна, лицето му избледня, изнежи се, наду се и се закръгли.

— Я се погледни какъв се ошишка! — гледаше го галено Севда. — Хем и не ядеш като по-рано…

— От годините е — отвръщаше той лениво. — На тези години вече се пълнее.

Сутрин той се излежаваше унесен в някаква полудрямка, безстрастен, отпуснат и като че отчаян от нещо. Севда постоянно влизаше при него и го буташе внимателно:

— Стойко! Стойко!

— Хм! — обръщаше се той. — Сега, сега.

— Хайде де — викаше тя настойчиво. — Тетю, откога е станал.

— Отивай ти, ставам! — сепваше се той и гледаше тъпо и уморено.

И пак не ставаше, нещо го приковаваше на леглото, главата му тежеше, тялото му беше изпънато като вдървено. На три, на четири пъти влизаше Севда, докато да го измъкне от стаята.

— Много взех да се изморявам! — оплакваше се той, когато тя започваше истински да го хока за неговия мързел.

Тя се заглеждаше в него и все ѝ се струваше, че нещо със здравето му не е в ред, но гледаше да пропъди лошите съмнения и предчувствия.

— Защо лежиш така? — мъмреше го тя нежно, когато оставаха сами. — Срам ме е от тетя, по пет пъти се завръщам да те дигам…

— Умирам за сън! — оправдаваше се той. — От какво ли е?

— Времето е такова — казваше тя. — Така е, като се затопли, пък и ти много напълня, та…

Със скрита и стаена тревога тя гледаше как лицето му все повече се закръгляваше и как бледнината проникваше по-надълбоко и по-надълбоко. Но той не охкаше, не се оплакваше от нищо, само много се изморяваше.

Ако идеше да оре и поседнеше насред браздата уж за малко, оставаше така с часове, загледан все в една посока, забравил сякаш за какво е дошъл. На обед заспиваше и спеше до икиндия. Аргатинът, когато беше с него, се мъчеше да го дигне и като не можеше, махаше с ръка и почваше да работи сам. Съседните орачи и копачи му подвикваха, споглеждаха се и се смееха.

— Стачкува! — подхващаше някой по-смел шегобиец.

— И има право! — отвръщаше друг. — Тоя тук хамалува, а еновчанинът в града добрува.

Веднъж Стойко отиде да оре самичък. На два пъти сяда да си почива той до обед и времето си отиде, без да изкара и една леха дори. А на обед заспа и се събуди чак когато слънцето се спусна на две-три копрали. Нивата беше малка, но остана неизорана.

— Свърши ли я? — посрещна го наежен Юрталана.

Стойко, измънка, че волът се разболял, сетне пък обърна, че уж ралото му се счупило.

— Колко ти остана? — гледаше го накипял Юрталана.

— Ами че… остана там… доста има…

— Стигна ли чепатата круша?

— Чепатата круша ли? — запъна се Стойко, като че се мъчеше да си спомни коя е и къде е тази чепата круша. — Не можах да я стигна май…

— Как ще я стигнеш, като си лежал цял ден бре, дембелино! Ух, не те е срам! И седнал още да ме лъже!… Мене ми казаха, готованино! Десет бразди не си изорал… лежал си, цял ден си се търкалял!… Смеят ти се хората бре, смеят се и на тебе, и на мене, и на всички ни се смеят!… Аргатинът, дето е аргатин и работи на чужда стока, и той има срам от хората и ако се клати след ралото, барем, не лежи, а ти, ти! — Юрталана дигна юмруци и се спусна към сина си. Стойко стоеше, същински страж, бледен като суха шума, мълчалив и разтреперан. Старата застана между двамата и протегна ръце. Юрталана отпусна юмруци и се дръпна назад, смазан от гняв и отчаяние.

— Няма да станеш човек! — нахвърли се той отново, след като пое дъх. — Знам защо ми ги правиш тия номера, знам, не съм толкова прост, колкото ме мислиш!… Знам и си записвам всичко.

— Защо? — сепна се Стойко, дигна глава и го изгледа твърдо.

— Ще ти кажа! Ще ти кажа! — повтаряше задъхан и уморен от тревога Юрталана. — Господар на кесията ми искаш да ставаш ти, ето за това. Разбра ли? Но докато съм жив, ще давам кому каквато си искам, няма ти съдник да ми ставаш! Чу ли? — Той тупна с крак и го изгледа презрително. — Знам какво правя и знам защо го давам!…

— Давай! — сви рамене Стойко. — Че аз какво ти се меся!

— Искаш да се месиш, господинчо, ама аз няма да ти позволя, няма! Да го знаеш. И като обеца да го вържеш на ухото си. Сметка държа аз. — Юрталана кипна отново, от устата му се разхвърчаха слюнки. — Дадох му къща, и дюкян му дадох, и ако потрябва, още ще му дам. На него ще дам, не на тебе. Защото ти си готованин, дармоед, неблагодарник!… Ти ще оплюскаш всичко, а той от парата сто ще направи. Два дюкяна ще му купя, да го знаеш.

Стойко разбра за какво става дума, дигна глава, като че ли беше се събудил от някакъв тревожен сън, изгледа учуден баща си и сви устни:

— И пет му купи, ако щеш, воля ти!

— Знам кой те учи тебе! — ревна отново Юрталана. — Знам кой ти е новият адвокат! — И той метна унищожителен поглед към Севда, която стоеше като попарена настрана. — Ама аз на всички ще ви дойда дохаки!

Севда се съвзе, тя разбра, че в тази караница замесиха и нея, погледна свекъра си слисана, изненадана и лицето й изведнъж стана бяло като платно. Тя се извърна към старата и очите й я замолиха: „Не е така! Кажи му! Греши! Кажи му и ти! Помогни ми!…“ Но старата мълчеше и гледаше изпод вежди. И това мълчание беше ясно.

Севда изхлипа задавена, Стойко се разтърси като от треска, изгледа жена си и процеди жлъчно:

— Ще ни изядеш ти с проклетата си стока!

Той изгледа баща си и очите му, подпухнали и малки, се наливаха полекичка с влага.

— Само тази политика няма да ми мине! — отвърна Юрталана заканително, но вече попритихнал и малко смутен.

От този ден Юрталановият дом съвсем заглъхна, жените шетаха мълчаливи, срещаха се и се разминаваха като неми.

— Защо я остави, защо не я изора тая пуста нива! — съдеше Севда мъжа си. — Защо си се отпуснал така, а?… Ето на, виж какво си мислят.

— Погледнах, а то… — оправдаваше се Стойко.

— Боже, Боже — въздишаше тежко Севда. — Какво ми дойде до главата да патя!

— Малко имотец да имам, мъничко, колкото да се захвана, ще му зарежа и къщата, и намерата! — заканваше се Стойко. — Търча като кон, работя като роб и да ме хока той мене, да не ме зачита за нищо…

И очите му пламнаха за миг, но в заканата му нямаше решителност и воля.

— Оох! — облегна се Севда на дланта си и се отпусна убита от мъка и отчаяние. — Къде да идеш така, без нищо-нищичко, какво ще направиш с две голи ръце!… Запрени сме като добичета в букаи — и да ни гълчат, и да ни тровят, ще търпим и ще си кютим…

Но и след тази крамола Стойко не се стресна. Севда все го будеше сутрин и все го посрещаше грохнал, тежък, занесен, и все работата му беше свършена наполовина.

Юрталана го гледаше, накипял от ядове и съмнения.

— Значи, не иска да работи! — скърцаше той със зъби. — Добре! Ще видим кой е кум и кой стар сват.

— Тая поразия! Тая кукувица! — съскаше старата. — Тя го подкокоросва, тя му дава тези умове.

— Всичко е от нея! — допълняше твърдо и заканително Юрталана. — Аз нея ще я пратя, откъдето е дошла, ама и на него няма да простя. Хич да го омотае една пола, да се води той, глупакът му, по женска пипка!

Севда вече знаеше какво мислят за нея, топеше се и по цял ден тичаше като луда на работата, само и само да позаглади сръдните и клеветите им. Тя гледаше да свърши всичко навреме и най-хубаво и постоянно следеше Стойка, дебнеше го и залягаше да не изостава, мъмреше го шепнешком и го караше да работи по-бързо и по-спорно.

Чак на Гергьовден сутринта, на софрата, Юрталана поиска от Севда вода, попита Стойка как е пшеницата на Голямата нива и съобщи, че пазарил градината на Карагьозчето.

— Ще я пиша на тебе и на Алекси — съобщи той, като се отпусна назад и запуши самодоволно.

— Ех, както искаш — отвърна с престорено спокойствие и безразличие Стойко, но сърцето му затупа радостно.

И така, сдобрени и сговорчиви, те завършиха жетвата…

На Петровден Юрталанката се завъртя около снаха си, попита я любезно за това и онова и подхвърли да идат на гости.

— Ами — кимаше тя с глава — цяло лято не си стъпила, какво ще

рече майка ти… То и работата ни връзваше досега, ама отсега… докато не сме почнали харман, идете, идете, срамота е от хората.

Севда се разшета радостна, натъкми се пред огледалото, хубава и наконтена като пеперуда. На улицата хората трябваше да я сочат с пръст, те не трябваше и да помислят, че в къщи си тя е по-тиха от водата и по-ниска от тревата. „Юрталановата снаха“ — така трябваше да я знаят всички. Ето, изтъркулнаха се толкова годинки, а тя минаваше по улиците все така горда, напета и наконтена.

Стойко се обличаше в другата стая и се чуваше чак на двора, като пъшка и се сърди нещо на дрехите. Всичко беше му се отеснило и особено крачолите на новите му потури, които доста отдавна не беше обличал. Три копчета останаха незакопчани, но нямаше какво да ги прави. Севда влезе при него, погледна го как се мъчи и се наведе да му помогне.

— Много мързелив стана, ама как си напълнял! — притисна се тя галено.

— Ти да видиш! — обърна се след малко той плах и учуден. — И обущата не ми стават.

— Да не си взел Алексовите?

— Бре, та да не познавам обущата си! Я гледай, кракът ми не може да влезе.

— Целият е надебелял! — попипа стъпалото Севда.

— Какво е това чудо! — пъшкаше Стойко. — Пръстите ми не се събират. А ми бяха широки биля.

— Дай да видя! — Севда смъкна чорапа, запретна крачола и дълго гледа изпънатата мека и поизбледняла кожа. Натисна на две-три места и пръстите й потънаха като в тесто. Личеше, че пропъдената кръв се връщаше бавно към натиснатото място. Стойко гледаше отпуснат безпомощно на пода.

— Боже! И двата ти крака са отекли.

— И двата! — рече той глухо, със засъхнало гърло.

— От що?

Той дигна рамене.

— Ти си болен, Стойко!

— Нищо не ме боли.

— Не знам. Трябва да идеш на доктор.

— Ба, да ме изплаши! — отвърна той като на шега, но сърцето му пръхна от уплаха. — Нали знаеш, че всички доктори лъжат.

— Виж, и лицето ти такованкана… — загледа се тя в него. — Иди, иди до доктора, до тукашния доктор… Казват, млад бил, ала много

познавал…

— Мани! — килна той глава. — Тетю да се развика пак.

— Няма да му казваш. Ще идеш да се прегледаш, не е голяма работа.

Казълбашката го изгледа също така неспокойно и изпитателно и го смъмри, дето досега не е ходил на лекар.

— Аз знам, има ли подпухнато, то не е чисто — думаше тя наставнически. — Иди ти до доктора, още сега иди, той и в празник преглежда до пладнина…

Стойко се повъртя, повайка се, па току се запъти към амбулаторията. Лекарят, млад момък, сладкодумен и пъргав, скоро назначен в този участък, го прегледа внимателно, сериозно, съсредоточено. Още от пръв поглед той разбра всичко, но искаше да го прислуша основно.

— Болестта е сериозна, но ако се пазите, както трябва, всичко ще се оправи — заключи той.

— Как да се пазя? — ококори се страхливо Стойко.

— Първо — диета. Много строга диета. Ще ядете зеленчукови храни, по-безсолни и без оцет. И никакво месо. Пушите ли? Ще оставите тютюна — още днес — и никакви спиртни пития — нито капчица. Има ли кой да ви работи! А, това е добре. Няма да се движите много, ще лежите, сега е лятно време, топло е, ще си изберете някоя по-хубава сянка, ама гледайте пък да не простинете — и няма да се мърдате оттам. По възможност по-малко усилия. И чист въздух. Сега може да се стои и да се спи вън, но през зимата ще живеете в светла, слънчева и хигиенична стая. Разбрано? Диета, почивка и чист въздух.

Стойко слушаше слисан, уплашен, разтреперан и на въпросите отговаряше така, както отговаряше на учители, когато сестра му го заведе да го запише в първо отделение. По държането и заповедническия тон на лекаря той разбираше, че това не е обичайното докторско плашене. Ето, това момче му казваше всичко, както си беше: че не му се яде, че му се спи, че не му се работи, че се изморява много бързо… И като че е разтворило главата му и чете мислите му…

Лекарят надраска рецептата и я подаде.

— Три пъти на ден по една супена лъжица след ядене — рече той и го потупа по рамото. — Нищо няма, всичко ще се оправи, само това, дето ти го разправих…

Стойко се върна у Казълбашеви посърнал, отпаднал, потънал в пот. Той разправи със задъхване за прегледа и за заръките на лекаря.

— Всичко ми каза, всичко, всичко! — чудеше се той и пред тях. — И биля дето съм лежал болен от гърло…

— Боже! Боже! — тупаше се по бедрата Севда. — Кой ще му повярва сега, че е болен, кой ще го остави да не работи и да лежи…

— Хубава работа! Ще го оставят, защо да не то оставят! — сърдеше се Казълбашката. — Баща и майка му са.

Стойко слушаше приказките на двете жени с поглед, устремен към кладенеца, и в умореното му съзнание изплаваха спомените за първите срещи в сянката на високата тръст…

20

Юрталана седеше до леглото, пущаше големи кълба дим, за да пропъди комарите, които се виеха и свиреха над главата му, и току повтаряше:

— Болен ли? Болен ли?… Да взема аз една тояга, че… Днеска са я скроили тази у Казълбашеви… Пратили го на доктора… Санким — вижте де, Юрталана не се грижи за децата си, ние ги пращаме да се лекуват!…

— Белким лошо са мислили бре, Тошо! — успокояваше го жена му. — Пък може наистина да е болен… Скитасал ли си го — подпухнал е и краката му са потекли.

— Може! Може! Знам, че може! — отпусна той глас. — По хората ходят тия болести, не ходят по горите. Ама защо тича да разправя и да се оплаква у Казълбашеви — аз тук баща ли съм, куче ли съм… Да ми каже, да ме попита, ще го пратя и на доктор, може, ако трябва, и в Пловдив да иде, и до София чак… Ами тъй де, може работата да е за по-големи доктори… А той — Юрталана разпери длани — нито на тебе, нито на мене е казал, че го боли нещо, и изведнъж — на доктор. И откъде да знам аз дали наистина е ходил на преглед? И каква ще да е тази болест, дето я е измислило нашето докторче — това да не яде, онова да не яде, това да не пие, онова да не пие!… И здрав-прав човек — да лежал на сянка и много-много да не се мърдал, да си живеел в отделна стая, чиста, хигиенична… Не, не му хващам дип вяра аз, не знам дали има такава царска болест по света…

— Може и да му е казал бре, Тошо!

— Може. Как пък му каза да прави такива работи, дето той и без туй си ги правеше досега — легне ли, не става, отяга се на работата и мълчи, като че ли думите му са с пари…

— Пък ти иди до доктора, питай го, то барем не е далече.

— И ще ида, та да видиш, че всичко е скроено… Мъчи евтино да ме продаде той, ама да има да взема… Дето той отива сега, аз отдавна съм се върнал…

Старата поклати глава:

— Не знам. Нищо не знам.

— Аз пък знам! — отвърна троснато Юрталана. — Съветник, си има той, ама с тоя съветник няма да иде много надалече!…

— Ако е сторил нещо, тая, хрисимата, тя го е подкокоросала, чума

дано я тръшне макар! — оживи се старата.

На другия ден пак беше празник и още рано-рано Юрталана започна да обикаля и да надниква в амбулаторията. Той беше сигурен, че Стойко го е излъгал за болестта или никой не е ходил до лекар. И се канеше, като се върне вкъщи, да го нахока така, както и куче не се нахоква. Но излезе, че Стойко наистина е бил на преглед вчера и че болестта му била много сериозна и опасна, ако, разбира се, не се вземели бързи и строги мерки. Младият човек с бялата престилка гледаше Юрталана в очите и му се караше — защо са стояли толкова дълго време, та не са го церили досега? И постоянно повтаряше: никакви движения, никакви усилия, никаква работа, пълно спокойствие, чист въздух и отделна храма — зеленчуци без месо, без сол и без оцет… Юрталана слушаше и пушеше мълчаливо. И той се върна у дома си сърдит и недоволен.

— Какви са тези болести, холан, какви са тези чудесии! — кряскаше той. — Аз на три войни ходих, ама такова нещо не срещнах. И глад беше, и студ, и пек, и въшки ни ядоха, и мухи ни хапаха, и пак се върнах жив и здрав, а те — и леглото му легло, и храната му храна, и всичкото му всичко, и пак болен бил, кекав бил, да лежал, диета да пазел… То да беше болест като болест, нищо, ще полежи, ще попъшка и ще му мине. А то — сериозно било, а кога ще оздравее, не казва…

— Ами като е рекъл докторът бре, Тошо, може и така да е — шушнеше му кротко старата.

— Доктор! Хлапак един, много разбира той от болести! Аз, да ти кажа право, взех да се съмнявам и в неговите приказки — наведе се поверително Юрталана.

— В чии приказки?

— На доктора.

— Защо?

— Тъй на. Отде да знам аз дали той… — Юрталана си прехапа думата, сякаш се задави.

— Кой?

— Стойко… Дали той не се е оплакал на доктора от работата и от положението вкъщи и оня… като му е пуснал нещо, да го е наредил тъй — лежане, пиене и спокойствие…

— Не думай така, Тошо! — сепна се старата. — Болно ще да е момчето, не си навличай грях на душата… Де може той да измисли такива работи, нали си го знам аз…

— За измислянето ако е, има кой да го измисли и да го научи — подхвърли той.

— Виж, тая може да го направи това, може! — заклати се Юрталанката. — Хитра е тя, пък той я слуша, пази Боже!

Рано сутринта на Илинден Юрталана събуди Стойка.

— Стягай се — рече той, — ще ходим в града на доктор.

— Защо?

— Да те прегледа.

— Нека да видим това, дето нашият доктор ми каза… — запъна се Стойко.

— Искам да те прегледат наздраво. Тоню е там, той познава тамошните доктори… Побързай да тръгнем по хладинка.

Но и в града повториха същото: да яде зеленчукови ястия, никакво месо, всичко да бъде безсолно и без оцет, да лежи, да живее в хигиенична стая, да стои колкото се може повече на чист въздух… „Бree — чудеше се Юрталана. — Те като че ли са се наговорили да дрънкат все едно и също нещо!…“

Върнаха се привечер уж пак по хладина, но въздухът беше все още нажежен, застоял и тежък, та Стойко се окъпа в пот, задъхан и отмалял.

— Е, и как ще ти готвим отделно? — питаше малко троснато Юрталана. — И кой ще седне само на тебе да готви? Пъратика работа е таз, ами дано оздравееш по-скоро, че… Откак се навъдиха тия доктори, само плашат простотията да й смъкват паричките. Да питат мене, ще ги изчистя до един и да видиш, че тогава по-малко болести ще има…

Така думаше Юрталана, но не дръзна да го дигне на работа и легна Стойко, обръщаше се по цял ден на сянка, обикаляше понякога градината и двора, когато му додееше да лежи, чупеше клечици и се чудеше как по-леко да прекарва времето. А едни дълги, задушни дни бяха, пълни с мараня и мухи — кучетата се навираха в копните и пак езиците им висеха до земята, цицибабите пищяха пронизително, скрити някъде в клоните на дърветата, напечените кирпичени стени тлееха, между сградите и зидовете не можеше да се провре никакъв полъх. Стойко пъшкаше на изтърканата рогозка и мислеше за полето, дето кипеше работата и дето най-слаби повеи разхлаждаха от време на време пламналите гърди. Понякога кашляше дълбоко и продрано — още го мъчеше старата тютюнджийска кашлица. Той жадуваше само за една цигарка, гореше за няколко дълбоки и сладки всмуквания. Дремнеше ли малко, сънуваше, че е на нивата, че отмерва леха с широки и сигурни крачки, после спира на синора, гледа широкото поле, вади кутията с цигарите и се събужда. Няма нива, няма цигари. Той се унасяше пак и пак сънуваше: преполовил е лехата, стига синора, обръща, пуща ралото в рохката пръст и спира на десетина разкрача. Воловете се

отпущат доволни, преживят кротко, а той сяда до ралото, вади кутията с цигарите, вади огнивото и удря точно там, дето е сложена меката пухкава праханчица. И тъкмо когато искрата се лепва и той посяга да запали цигарата, ококорва очи и гледа слисан нагоре… Тези незабравими мигове на почивка сред браздата, мигове на наслада и успокоение, го тревожеха денем и нощем. Колко пъти само е сънувал, че излиза привечер на улицата и там, под големия бряст, са насядали уморените мъже, разправят се за политика, препират се, сърдят се, но си подават един на друг пълните кутии. Стойко поема една такава кутия, завива си цигара, понечва да я запали и — отваря очи… Дълго време той се мъчи със страшния и неутолим навик на пушенето, с безсолните ястия и е непоносимото безделие. Дотегна му този живот, а виждаше, че и на другите започваше да омръзна.

— Как си сега, има ли помощ? — спираше се понякога Юрталана и го гледаше с особен поглед. Стойко смотолевяше нещо и се извиваше — смущаваха го студените и безстрастни очи на баща му…

Чак през зимата той се поправи, отоците спаднаха, лицето му се поприбра, бузите му станаха по-свежи и по-мургави. Започна полека да се промъква до софрата и да дърпа като коте и от другите ястия.

— Хапни си, хапни си, няма нищо! — тикаше старата съдовете пред него.

— Да не се разболееш пак! — гледаше го строго Севда.

— Не приказвай така, булка! — мръщеше се свекървата. — То и болестта има уши…

— Нищо де — посягаше Стойко, — аз само мъничко.

— Хапни си, мами, хапни си! — канеше го старата. — Каквото беше, то мина, да спи зло под камък.

В началото на пролетта Стойко пак подпухна леко.

— Май ми се виждаш пребледнял — тревожеше се Севда. — И тоя пусти тютюн, дето го засмърка пак…

— Ами остави барем него, дай си воля…

— Нищо ми не е! — гледаше я Стойко. — Сега съм поправен, не е от болестта…

Веднъж старият аргатин се разболя и тъй като при толкова работа двата вола не можеха да лежат по цял ден на яслата, Стойко се дигна и отиде на оран. И от този ден той пак пое всички грижи на стопанството. Ставаше рано, работеше по цял ден, връщаше се късно, съсипан от умора и изтощение, лягаше и заспиваше като заклан. Ядеше солена сланина и сирене, чесън и кромид — какво друго можеше да се носи на къра!

И пак подпухна, напълня, краката му надебеляха. Не му се ядеше, гледаше само да се свие някъде и да легне. Лятото го свари отпаднал от грижите и тежката работа, жълт като пъпеш, тромав и сънлив. Не издържа, прибра се пак в селото и се отпусна върху изтърканата възглавница.

— От такава болест и аз съм каил да легна! — подмяташе жлъчно Юрталана. — Зиме здрав и читав, а лете насаден в къщи като квачка.

Севда се уплаши. Не вървеше на добре Стойко, ето, повтори го тази проклета невярна болест. Свекърът се пушеше, като го гледаше да лежи през най-работното време, мърмореше си и го отминаваше, без да му продума нито дума. „Боже, какво твърдо сърце има! — топеше се Севда. — На, аз ще работя за Стойка, само да не го закача!“ И тя се трепеше от работа, мъчеше се да угоди с последни сили, впрягаше се де щяло и нещяло, но слаба беше нейната ръка — къде можеше да замести мъжа си във всекидневните му разправии с аргати, надничари и изполичари.

— Мамо ма — молеше се тя на свекървата, — да го заведем в София, да видим каква е тази болест…

— Не е за доктор, снахо, не е! — отвръщаше припевно старата. — Откога викам аз да го заведем на ходжата и да му леем куршум, ама слушате ли ме?

Севда мълчеше, прибираше се в стаята със свито сърце и плачеше без глас, зачервена, потънала в сълзи.

21

Алекси не се учеше добре. А цяла седмица тича Тошо, докато да го запише в търговската гимназия. На квартира го настани у свой приятел търговец, син на отдавна изселен еновчанин. Този търговец стана и настойник на Алекси. Той обеща да го следи и постоянно да пита учителите за бележките и за поведението му. И още на третия месец Юрталана получи писмо, в което му се съобщаваше, че Алекси се е събрал с лоши другари, скитал до късно, прахосвал си парите и не учел. Юрталана прочете писмото като попарен. Той седна да пише отговор, плюнчи молива, започва, мисли и току го захвърли. „Да ида сам да видя! — реши той. — Вълкът сам си върши работата, затуй вратът му е дебел!“ И до вечерта замина за Пловдив. Той не намери сина си в квартирата му и докато го чакаше, хазайката, една сладкодумна млада женица, му наприказва сума работи за хайлазлъка и поразиите на Алекси. „Сутрин спи до късно и ако не го дигна, няма да иде на училище — въртеше тя малката си къдрокоса главичка. — Не се мие, не иска да закусва, не се преоблича в събота… все трябва да го следя, да настоявам…“ Юрталана слушаше, пушеше нервно и усещаше как топли талази заливаха гърдите му и го задушаваха. Беше разсипан от мъка, смазан от обида, разкъсан от болка. Алекси, с когото той смяташе да се гордее пред всички и да удари брата си в учението, този Алекси тръгваше по лоши пътища! Какво да го прави? Как да го обуздае? С какви думи да го посрещне, за да го насочи към учението?… Да го бие, да го ругае, да го залъже с подаръци! „Ха де! — ядосваше се на себе си Юрталана. — Нали и аз съм си прост, не знам как да го подхвана!“ И реши да се допита до учителите му, па каквото те го посъветват и каквото те му кажат, това ще прави.

Алекси се върна късно. Той подсвирваше безгрижно, най-напред влезе в кухнята, но, види се, там не е имало никого, защото, когато отвори вратата на стаята си и видя стария, седнал пред разхвърляната му маса, пребледня и така се обърка, че дори забрави да му каже добре дошъл.

— Ее? — изгледа го унищожително Юрталана. — Накъде сме я подкарали така и докъде ще стигнем?

Юрталана го гледаше и като че чакаше отговор.

— Я се погледни! Цял мъж си вече! Не е ли срамота аз да те пратя тук, да харча толкова пари и да мисля, че се учиш и залягаш да ме зарадваш на края на годината, а ти да скиториш, да хаймануваш, да си не

поглеждаш уроците.

Алекси мълчеше, с поглед забит в пода, изненадан и изплашен от неочакваното пристигане на баща си. Той беше пъхнал пръстите на двете ръце във фуражката си и я мачкаше. Когато за пръв път слезе в Пловдив, на него му се струваше, че баща му никога не би изминал толкова път само за да го види. Отначало градът го замая с шума и светлината си, движението го плашеше, но само след десетина дни той свикна с всичко и този богат и безгрижен живот го плени и го отвлече. Той забрави, че имаше село, че имаше родители, и само към края на месеца, когато трябваше да си получи парите, от време на време се замисляше за родното си място. Още през първия месец той се научи да харчи бързо и лекомислено. Вечер обикаляше из най-многолюдните улици, зяпаше по богатите витрини, отбиваше се от време на време в някой магазин и си купуваше глупави и безполезни дреболии. Сетне започна да скита с другари от търговската гимназия, купуваха цигари и пушеха, залутани някъде из върбалаците на Марица или сгушени в някой потулен кът на тепетата. И сега Алекси съобразяваше — кой беше съобщил на баща му? Инак той нямаше да дойде в такова никое време, да седне в стаята му и да чака толкова сърдит. Юрталана говори дълго, вика, руга го, заплашва го, моли му се — момчето си стоеше все така мълчаливо и смръщено, заковано до вратата с фуражка в ръцете.

Учителите, доколкото бяха опознали вече новите си ученици, не казаха добро за Алекси. Юрталана им се помоли да го известяват за всяка лоша постъпка и за всеки слаб успех на сина му.

— Аз няма да го оставя така! — гледаше ги той умолително. — Искам да го уча и ако трябват пари, няма да ги жаля. Само да върви.

Алекси завърши първия срок с четири двойки и с намалено поведение. Той се върна в селото за няколко дни, но ученическата си книжка не показа — забравил я в Пловдив. Юрталана знаеше, че го лъже, но момчето скрои цяла история за това забравяне. „Пък може и да я е забравил, дете е!“ — успокои се той. Но едно писмо от настойника го покоси. Алекси не му показал книжката си, излъгал го и си заминал, без да се обади. Бележките му той научил от гимназията.

— Няма да станеш човек! — изрева Юрталана и дигна юмруци над главата му. — Непрокопсанико, ти ще ми отровиш старините, ти ще ме закопаеш без време, ти, ти!… И защо ли харча парите си на вятъра! — клюмна той. — Защо ли не го оставя този хайванин да оре, ами съм тръгнал насила да му тикам добруването! На Стойка му попречи войната, виках този барем да се поизучи, та по-лесно да си вади хляба… Ама няма да може…

Алекси пак стоеше като закован и мълчеше. Той чакаше нетърпеливо да мине и тази вихрушка, за да се запилее из кафенетата.

Но Юрталана го изпрати пак в Пловдив със заръки и молби да слуша и да се учи. И той все си мислеше за него, и все се надяваше да получи пак някое писмо от настойника или от учителя, но полека-лека се отплесна и го изостави, защото нови грижи го сполетяха. Стойко падна тежко болен. Той така напълня и подпухна, така се измени и пожълтя, че беше страшно да го гледа човек. Пак започнаха да му готвят отделно, на два пъти и лекаря викаха, но не личеше да се съвзема. Юрталана спираше до леглото му, гледаше го със свито сърце и питаше настоятелно:

— Е, сега да усещаш някъде да те боли?

— Никъде не ме боли.

— А усещаш ли да има някаква помощ от лекарствата.

— Има.

— Хайде, хайде. Дано да има, та да минава тая проклета болест. — Той помисли малко и се понаведе пак: — Ядеш ли консервите? Яж, яж! Докторът каза, фасулът и доматите били много полезни. Петдесет кутии е изпратил Тоню…

Най-много Юрталана се смущаваше от това, дето Стойко говореше тихо, уморено, с някакво тъжно безразличие.

— Ами като си виждал, че не ти е добре, да беше си лежал вкъщи! — гълчеше го той внимателно, като на себе си. — Кой те караше на тая проклета наша работа?… На, виж какво стана пак. То ще мине, не може да не мине, ама трябва здравата да се вардиш… Изпълняваш ли всичко, което ти каза докторът? Ха, всичко в точ трябва да изпълняваш…

Севда ходеше из къщи като сянка. Пресекна звънкият й смях, не се чуваха сладките й песни. От ден на ден блузите и роклите й ставаха все по-широки. Лицето й посърна, поудължи се, скулите й се очертаха.

— На — казваше майка й, — имот дал Господ и всичко им наспорил, ама дойде тази болест, та пак хубост да няма в къщата им…

Тя зачести да ходи у Юрталанови, поприказваше със сватята си и спираше до Стойка.

— И какво каза докторът бе, баби, все да лежиш ли? — питаше тя загрижена.

— Не. Мога и да си походвам.

— Походвай си, походвай си. Ами ще ли ти се барем да се поразтъпкваш?

— Омръзна ми да лежа…

Юрталана се заседяваше замислен на миндерчето в кухнята. Сега той

не си шушукаше, не плюнчеше малкото моливче, не пишеше дълги и нескончаеми цифри на цигарената си кутия. Той само седеше отпуснал глава, унесен, със замръзнал поглед. Отчуждаването на ливадите, боледуването на Стойко, поразиите на Алекси, всичко това дойде поред, едно след друго. Не беше ли то Божие наказание? И нямаше ли да го сполетят нови беди?… Ето, болестта на Стойка! Що за болест е — да лежи само, да яде отделно, да не се помръдва!… Жива мъка си е то, не е никаква болест. Инак здрав, нищо не го боли, а не може за пет пари работа да ти свърши. „Божия наказия! — реши уплашено Юрталана. — Дано само мине с толкова!“

— Какво има, Тошо? — изгледа го веднъж жена му. Тя чакаше да й се скара, но той само повдигна глава, кротък и смирен.

— Знаеш ли какво? — реши да й разкрие мъката си. — Голям грях ми тежи на душата, пък само един курбан съм дал на света Богородица… Господ ми е изпратил личби… Не може само с един курбан да мине…

Тя го гледаше смаяна:

— Какви личби бре, Тошо?

— Какви! Е, вземи например тая болка на Стойка!…

— Та какво викаш да направим?

— Викам да дам на свети Георги един курбан. Един вол да купя, а?

— Купи, купи! И още сега го дай, та да се знае, да си е обречен! — насърчи го тя.

— Няма да се бавя, още утре ще го купя…

Юрталана се успокои — струваше му се, че е открил най-сетне извора на бедите, които му се струпаха напоследък. През нощта той спа по-спокойно, на другия ден отиде при Стойка, потупа го успокоително по рамото и излезе. „Един млад вол! — мислеше си той. — Един скъп курбан, та да се помни и да се знае…“

22

Викаха Юрталана в общината. Севда каза, че минал разсилният и заръчал да иде по-скоро — дошъл бил околийският управител…

— Кой? — преглътна мъчително Юрталана. — Околийският управител ли? Управителят? Ти разбра ли добре?

— Така каза: околийският управител.

Юрталана сви устни и врътна едва забележимо врат. Юрталанката го погледна, но не схвана уплахата му.

— Иди, иди — рече тя настоятелно. — Може за работа да те търси човекът.

Юрталана я погледна под вежди и се обърна към снаха си:

— Веднага ли каза?

— Веднага.

Той се изправи и едва се задържа на краката си, но никой не разбра уплахата му.

— Барем да бяхме обядвали, че тогава, а? — попита старата…

— Вие яжте, аз може да се забавя — подхвърли бързо Юрталана и излезе. Той вървеше бързо, вървеше против волята си, нервите му бяха изпънати, през ума му минаваха най-лошите догадки. Да го викаше кметът, да го викаше секретар-бирникът, да го викаше който и друг, той щеше да иде, без окото му да трепне. Но да дойде сам околийският управител и да прати нарочно за него, тук работата не беше май чиста… Ако, да речем, не отидеше? Какво щеше да стане тогава! Излязъл, запилял се към града, не могли да му обадят… Не, Юрталана не можеше да изтрае в такава страшна неизвестност. Ще иде, па каквото ще да става. Час по-рано, час по-късно, нямаше значение. „Да се свърши по-скоро!“ — мислеше си той.

Всички в общината бяха нащрек. Писарите бяха в особено празнично настроение: Секретар-бирникът се суетеше с морава писалка на ухото, всички разсилни, пъдари, пазванти и горски бяха стегнати, наежени и важни. Юрталана мина край тях, поздрави ги, по никой от тях не видя и не разбра колко бледен и изплашен беше той. „Дали те не знаят вече?“ — питаше се той в отчаяние. Дали не се присмиват и не го изглеждат в гърба със злорадство и презрение?…

Юрталана се заизкачва по вътрешните стълбички, задъхан мъчително. Когато да пристъпи в тесния познат коридор, дето беше стаята на кмета, той се извърна и съвсем случайно забеляза през малкото

странично прозорче двама стражари. Те държаха за поводите три коня и нещо се разправяха. Юрталана изтръпна, отмаля и се задъха. Ситна пот изби по челото му. Един разсилен стоеше чинно пред кметската стая.

— Тука ли е? — попита го Юрталана тихо и покорно.

— Тука са — посочи разсилният вратата, почука и я отвори, като остави Юрталана в нейната висока светла рамка.

Кметът скочи:

— Бай Тодоре, заповядай, заповядай!

Юрталана влезе, свали шапката си и се огледа. Той беше плах, несигурен и гузен. И това, гдето кметът го посрещаше така любезно, и то не го радваше. Той сам е посрещал хора, за които знаеше какво ги очаква. В кабинета на кмета имаше още един човек, беше околийският управител. Юрталана го погледна с отчаяна смелост на човек, който няма какво повече да губи, сякаш искаше да каже: „Ето, дойдох. Правете ме каквото искате… “ Кметът смигна на разсилния, погледна в коридорчето, затвори вратата и прехвана Юрталана през рамото.

— Бай Тодор Юрталанов! — посочи го той ласкаво и с известна гордост. — Най-примерният човек в цялата околия.

Управителят стана, стисна здраво ръката му и посочи стол да седне.

— Заповядай, бай Тодоре! Ела да се видим, да си поприказваме!… Как си ти, живо ли си, здраво ли си?… Как ти вървят работите, добре ли?

Юрталана гледаше като замаян, въртеше само глава и още не можеше да им продума. Защото все още му се струваше, че тези хора се шегуват и в скоро време ще му кажат за какво точно са го повикали.

— Амче… Слава Богу! — измърмори Юрталана със засъхнало гърло. — Че то… и работата върви, и всичко, току…

— За работата на бай Тодора не питайте! — похвали го кметът. — На него всичко му върви като по вода… Каквото той направи, цяло село него гледа… По земеделските работи той ни е като агроном.

Тази похвала посъживи Юрталана. Аслъ така си и беше — забие ли рало за царевица, всички се юрваха да орат. Хвърляше ли анасон — пак по него тръгваха. Така беше и за кимиона, и за памука, и за всичко, за всичко…

Юрталана погледна кмета, погледна и околийския управител и разбра, че тези хора не бяха го повикали за лошо. Те го затрупваха с въпроси, гледаха как-как да го разговорят, да го разположат. Но той все още стоеше като на тръни и все още поглеждаше подозрително към вратата.

Вратата се отвори — кметът беше поръчал кафе. Зад кафеджията

вървеше разсилният, пъргав, угодлив, внимателен. Юрталана пое своята чаша, но я остави и бръкна в пояса си, ала управителят избърза, измъкна светкавично цигарената си кутия и я тикна чак под носа му:

— Заповядай!

— Имам си! — изви се стеснително Юрталана.

— Такива нямаш. Те са специални, само за добри приятели.

— Е, хайде, щом са за добри приятели! — усмихна се сдържано той и посегна.

Изпиха си кафетата, изпушиха още по една цигара, кметът го попита за Стойка — научил от доктора, че бил болен, — сетне заприказва за посевите, за пътищата и за трудовата повинност и накрай извъртя за общината и за селските работи.

— Е, бай Тодоре — подхвана тук управителят, — на кмета ще му трябват вече помагачи, стига се е пържил сам във вашите разправии…

— За помагачи — ще му трябват — съгласи се Юрталана, без да е разбрал още за какви помагачи става дума. — Дето е нашата махала например, реката е изкопала един бряг, сума коли се изпотрошиха там… Само да се каже от общината, няма да гледаме нито трудова, нито нищо — ще дигнем копачи и ще го разкопаем… Ама само да се каже…

Управителят се усмихна скришом.

— Ето, видиш ли! — посочи го той с пръст. — Ала знам, че някои ще рекат — виж го, кметът върши всичко на своя глава, той не познава селските интереси… И право си е това, което вие си знаете, кметът не може да го знае, защото на, само вашата улица ли е! И само улиците ли са изобщо?… Колко много работи има за правене, а за да се направят, както се следва и навреме, трябва и от вас, от селото, хора да влязат в общината…

— Е, трябва — кимна Юрталана.

— Щом трябва, да речем, скланяш ли ти да му станеш един помощник?

— Какъв помощник?

— Да се кандидатираш за общински съветник — поясни управителят.

— Общински съветник ли? — мигаше Юрталана.

— Общински съветник ами! Нали ще има избори!

Юрталана помълча, помисли, като че искаше да проумее по-изтънко работата, и дигна рамене:

— Да се кандидатирам, щом трябва.

— Трябва, трябва! Как да не трябва! — подхващаше разпалено управителят. — Такива лични граждани като тебе, такива примерни

стопани трябва да влязат в управлението на селските общини… Досега разпореждаха със съдбините на нашия народ изборджиите, сопаджиите, побойниците, отсега нататък ще се дава място на най-достойните български синове…

Управителят говори дълго — за духа на новото време, за изкореняването на партизанските ежби, за морала, правата и задълженията на новите управници… Общинските съветници щели да бъдат циментът в основата на новата власт… Те щели да бъдат избирани по нов начин — поотделно, всеки за себе си, — за да нямат странични внушения, групировки и зловредни влияния.

— Ала новите избраници на народа не трябва да носят в душите си старата партизанска мътилка — заключи управителят. — Те трябва да бъдат най-изтъкнатите, най-честните и почтени граждани на България…

Той млъкна, погледна Юрталана, подаде му цигарите си и попита:

— Така ли е?

— Така е.

— Значи, ти си съгласен да се кандидатираш за общински съветник през предстоящите избори?

— Съгласен съм ами, защо да не съм съгласен.

Чак сега Юрталана си въздъхна свободно, отпусна се и се намести по-удобно на стола. „Виж каква била пустата му работа! — радваше се тон на себе си. — Тюю, да му се не види макар!“

— Па и ти, бай Тодоре — обади се най-сетне и кметът, — ти прощавай, ако ти развалихме някоя работа…

— Аа, няма такова нещо.

— Обществената работа в основата си и тя е лична работа — рече провлечено управителят.

Юрталана се накани да си ходи, но още се колебаеше за нещо.

— А сега — реши най-сетне той — да идем у дома на обед, ще хапнем каквото Господ дал.

Кметът и управителят се спогледаха.

— Не, сега не момеем да дойдем, имаме още много работа — сви със съжаление рамене управителят.

— Тогава ще заповядате на вечеря — упорствуваше Юрталана.

Кметът и управителят пак се спогледаха.

— За вечеря може, но по-раничко — съгласи се управителят.

— Когато пожелаете — дигна тържествено ръка Юрталана.

Той се върна у дома си горд и развеселен. За такова внимание — да го вика околийският управител и така приятелски да разговаря с него —

Юрталана не беше и сънувал. Утре цялото село щеше да говори за вечерята у него.

Управителят и кметът наистина дойдоха ранко, но Севда и старата бяха приготвили вече всичко. Съдовете бяха изтъркани с пепел, измити и наредени на малката масичка, на която Алекси по-рано си пишеше домашните работи. Тя беше направена грубо от дебели неогладени дъски и за да прикрият това, жените струпаха няколко месала и метнаха отгоре голямата шарена покривка, тъкана от Севда малко преди сватбата й. Най-напред гостите и Юрталана пиха ракия, захвалваха се и благославяха и чак тогава започнаха да им поднасят ястията, които Севда беше приготвила с голямо умение, цяла настръхнала от страх, да не сбърка и да не се посрами пред големите гости. През цялата вечер жените стояха чинно усмихнати до вратата и следяха всяко движение на управителя и кмета. Юрталана ядеше бавно, внимателно, поглеждаше под вежди в съдовете на сътрапезниците си и постоянно ги подканваше да ядат и да не се стесняват. Управителят омиташе всичко набързо, мляскаше шумно и въртеше одобрително глава. По едно време той се загледа в Севда, която тъкмо тогава беше се замислила и унесла, и се обърна към домакина:

— А синът ти, бай Тодоре, той къде е?

— Двама сина имам аз — отвърна тутакси Юрталана. — По-малкият учи в търговската гимназия в Пловдив, пък по-големият син е тука, само че е малко болнав, та… — И като помисли, че може би е неприлично да го крие от гостите, кимна на Севда и посочи с поглед другата стая:

— Булка, извикай Стойка да се види с господата.

Стойко се позабави, ясно беше, че се тъкми за пред такива важни гости. Още от вратата те го изгледаха учудели и изненадани. Той пристъпваше бавно, внимателно, като че ли мереше стъпките си, страшно подпухнал, пожълтял като гранясала сланина.

— Добре дошли — поклони се той тромаво, като че се залюля, приближи до софрата и се ръкува най-напред с управителя, а след това с кмета. Севда му тикна един стол към масата и той седна на ъгъла до баща си, смутен и посрамен.

Гостите си пийнаха повечко от винцето, което Юрталана пазеше за редки дни и за скъпи приятели, разприказваха се за политиката, управителят пак повтори речта си за днешната власт и за духа на новото време и скочи като опарен, когато погледна часовника си. Беше доста късно, но Юрталана го изпрати чак до общината. Там на двора чакаха три оседлани коня и двамата стражари, от които Юрталана тази сутрин толкова много се изплаши.

Управителят скочи чевръсто на своя кон, животното се завъртя, дръпна се назад и сдъвка безпомощно лъскавото желязо. Пъдари, пазванти и разсилни се раздвижиха и сториха път към вратата, запъната от двама писари. При сбогуването управителят хвана здраво ръката на Юрталана, раздруса я силно и му благодари за вечерята и за гостоприемството.

— Като додеш в града, отбий се да се видим — поръча той. И съвсем ненадейно попита: — Отдавна ли боледува синът ти?

— А че… немного отдавна, ама… може да има две години?

— От две години?

— Ама отскоро е така… — Юрталана потърси някаква дума и като не намери, само смънка виновно.

— Да го изпратиш в болница! Чу ли? Инак… — Управителят не се доизказа, но Юрталана разбра.

Още на следния ден той повика лекаря. Този лекар беше нов, той току-що беше приел участъковата служба и не познаваше още добре хората, та се развика, че тежките материални условия и скъпото лечение съсипват народа.

— Е, как? — следеше всяко негово движение Юрталана. — Добре ли ще е да го изпратим в болница, а?

— Ако имате средства, изпратете го, там ще го гледат много по-добре — рече лекарят и тутакси прибави: — Но не в държавна болница, държавните болници са морги. Лекарите там работят, за да получават заплати и за да ловят клиенти за частните си кабинети.

Юрталана реши да го изпрати в пловдивската католишка болница, но все още отлагаше. „Да минат барем изборите, че тогава“ — мислеше си той. На тези избори най-напред той погледна с безразличие. Но полека-лека взе да се увлича в тях — съветническото място в новата общинска управа започна да го блазни. Кой знае пък, може да има някакви облаги, разпалваше се той. Но и да няма кой знае какви облаги, все е власт, ще се върти около кмета, ще вземат заедно решения, може и някоя мера да продадат и оттам човек да хапне някое по-хубаво и по-евтино парче. Той излизаше привечер към кръчмите и кафенетата, говореше пред хората за нуждите на общината и за държавната политика, но сега вече говореше пред групи, като на събрание. Минало беше онова време, когато тичаше като луд от къща на къща, от улица на улица и на всекиго поотделно приказваше, убеждаваше го, молеше се. За тези избори селото беше разделено на райони и всеки район избираше свой съветник. В своя район Юрталана беше комай единствен кандидат. Пет гласа да получи и с пет гласа ще влезе в общината.

Пречеше му да ходи повече само туй, дето всичката работа пак беше се струпала на главата му. Аргатите да се надзирават, въглища да се докарват, дърва да се купят — за всичко пак сам трябваше да се грижи…

Веднъж Юрталана стягаше едно старо рало и докато одялваше уището, теслата се отплесна и го посече по ръката. Той притисна раната и без да се обади в къщи, отърча до амбулаторията. Лекарят го превърза.

— Как е Стойко, обажда ли се от болницата? — попита го на изпращане докторът.

— Амии… — заекна Юрталана. — Той още… такованкана…

— Не си ли го изпратил?

— Уплетен бях малко, та…

— Виж какво, бай Тодоре! — спря го лекарят. — Положението му е много сериозно. Трябва да се вземат мерки, тук у вас той няма ония условия за лекуване, които ще намери в болницата. Моят съвет е — пращай го с време, докато не е късно…

След два дена Юрталана го заведе в Пловдив и го остави на лечение.

— Четири-пет хиляди ще ми струва месечно! — хвалеше се той в кооперацията. — Ама пък на сигурно място го оставих. Една болница, ви казвам — палат. Най-големите доктори работят там. И една чистота, един ред — да се замаеш. И Алекси е в Пловдив, той ще ходи да го наглежда.

Юрталана, който инак не обичаше да приказва, сега навсякъде разправяше за скъпата болница, в която оставил на лечение сина си. Няколко пъти го повтори и у дома си. Севда го слушаше вторачена и сърцето й се отпущаше полека. Тя беше ходила в Пловдив и знаеше къде е тази болница — нейната нова голяма сграда се виждаше от влака, преди да се влезе в гарата, но сега във въображението й израсна като нещо приказно, нещо вълшебно, дето всичко е като от небето паднало и дето болните лежат под грижите не на обикновени лекари, а на някакви вълшебници, дарители на здраве и живот… „Пет хиляди лева на месец! — радваше се тя. — Щом е толкова скъпо това лекуване, ще оздравее той, не може да не оздравее!… И лошото ще се забрави пак, както се забравя всичко, когато човек е здрав и читав…“

Така си мислеше и Юрталана. Срещу толкова пари според него човек и в локвата да го оставиш, пак ще оздравее.

Стойко ще се съвземе, знае се. Не се знае само колко време ще лежи и колко пари ще идат за лекуването му. Затова се беше закахърил Юрталана…

И ето, доста дни се бяха изминали, а Алекси не пращаше още никаква вест. Не се обади и Стойко. „Щом мълчат, значи, добре е!“ — успокояваше

се Юрталана. А и изборите наближаваха, та той все повече и повече се отплесваше по тях. Бюлетинките бяха отпечатани, чистички, новички, и само с неговото име. Не беше като на едновремешните бюлетинки — цял поменик. Сега и буквите бяха други — по-едри, по-красиви и някак по-засукани. Той разнасяше малките бели листчета на избирателите от своя район, поздравяваше любезно, тържествено, продумваше по нещо за времето и за работата и си заминаваше. Вечер пък, когато кръчмите и кафенетата се претъпкваха от народ, той ги обикаляше, гледаше къде са седнали избиратели от неговия район и им поднасяше по една-две бюлетинки. В този район се кандидатира за лице и един Юрталанов приятел, но той и бюлетини дори не си отпечата.

— Ти на мене не ми даде, чичо Тошо — обаждаше се някой млад мъж.

— Може, може — отвръщаше важно Юрталана. — Много хора, забравя се.

Имаше и такива, които получаваха втори път, но си мълчаха. Те въртяха между пръстите си тънката и гладка хартийка, взираха се в големите букви и сричаха.

— Ще пуснем, ще пуснем — обещаваха всички. — Наш човек, може ли.

Юрталана знаеше колко пари струват тези обещания още от миналите избори. Но сега той благодареше спокойно, избирането му беше сигурно.

През деня на изборите той раздаде останалите бюлетини, остави в секцията едно снопче и тръгна да си ходи, морен от няколкодневното обикаляне. Полегна в кухнята и като никога позадряма малко. След като се събуди, той изпуши четири-пет цигари лежешком, стана и излезе. Не го сдържаше — искаше да види дали гласуването е свършено. В кривата Тръндева улица, която извеждаше право към секцията, той срещна Бузата, разсилния.

— Имаш телеграма — похвали се той отдалече.

— Откъде? — изтръпна в уплаха Юрталана.

— На, виж си я сам.

Юрталана се разписа и скъса с разтреперани ръце огънатото и залепено листче. Отначало той не разбра нищо, но се взря по-внимателно и разчете разкривените букви:

„Батю зле Тръгни веднага Алекси“

Юрталана гледаше малкото листче като гръмнат и се мъчеше да си събере мислите, за да види какво трябва да прави. Той прочете още веднъж съобщението, прочете го внимателно, като че търсеше някакъв скрит смисъл в него, върна се бързо, бави се малко вкъщи и излезе.

— Отивам в града по работа! — подвикна той на жена си, която се мярна към дръвника с наръч съчки.

— Върви — рече тя на себе си, свикнала от млади години с тези внезапни решения. И дори се позачуди, защото той обикновено не й съобщаваше нито къде се губи, нито какво прави.

Но сега, види се, работата е била друга. Юрталана не се върна ден-два, не се върна пет дни, стана цяла седмица, а още го нямаше. Къде беше отишъл този човек и защо се бавеше? Да беше в града, ей го къде е, щеше да им се обади — толкова хора ходят всеки ден там. В понеделник Юрталанката отиде там хем да види какво е станало с него, хем да навести дъщеря си. В къщи остана само Севда. На обяд тя седна да яде самичка и изведнъж й стана страшно. Всичко в стаите й изглеждаше променено, като че влизаше след дълго отсъствие. И нещо като че я дебнеше, нещо лошо, спотаено в ъглите. „Къде се изгуби свекърът? — питаше се тя. — Защо няма писмо от Алекси? Защо и Стойко не се обажда поне с една пощенска картичка?… Божичко, как ще се замръкне в тази пуста къща!…“

Севда се канеше да вика майка си, но привечер свекървата се върна от града.

— Заминал при Стойка, и без да се обади! — сърдеше се тя. — Ума си изгубих, рекох си, дали не е станало нещо с Микини…

— Ами… защо е отишъл при Стойка ма, мамо?

— Знам ли го, текнало му е…

Севда се свлече на миндерчето — краката й се подкосиха, пред очите й се завъртяха жълти кръгове. Това внезапно заминаване, и то в деня на избора, бавенето му и мълчанието на Алекси и на Стойка не беше на добро, имаше нещо лошо… Страх и ужас сковаха сърцето й, стиснаха я за гърлото и я задушиха. „И Стойко, Боже мой, и той! — плачеше Севда. — Защо, ако е добре, не драсне само две думички — жив, здрав — и толкова!“ Остави я така да се топи… „Мъжки сърца, Боже! — хленчеше Севда. — Как не се досещат!“

В четвъртък дойде Тоню. Той беше прашен, омърлушен, небръснат, гледаше разсеяно и отбягваше да погледне двете жени право в очите. Особено се пазеше той от погледа на Севда. Защо идеше той по това никое

време! И защо беше така отпаднал, гузен и небрежно облечен?

Тъщата го посрещна усмихната, но и нея я парна смътно и тревожно предчувствие.

— Как е Мика, децата добре ли са? — здрависа се тя.

— Харно са — отвърна той с половин уста.

— Ами Тошо върна ли се?

— Скоро ще се върне.

— И ти да не си ходил в Пловдив?

— Ходих.

— Кога си дойде?

— Днеска.

— Видяхте ли се там с дяда си?

— Видяхме се.

Севда следеше с примряло сърце и най-слабия трепет по лицето му.

— Ами Стойко как е? — загледа го пребледняла старата.

Тоню не отговори. Той извърна бавно главата си и загледа унесено. Севда скочи и го хвана за ръцете.

— Бате! — изплака тя. Очите й, широко закръглени, молеха за една утешителна думичка. — Моля ти се, бате! Кажи, как е Стойко?

Той я погледна, поклати леко глава и рече твърдо, отчетливо:

— Стойко… Бог да го прости!

Старата гледа една минута зетя си, сякаш не беше дочула добре, и изведнъж проумя всичко, опули се задъхана и дигна ръце. Тя се удари с всички сили по бедрата, изрева зловещо и падна като покосена на пода. Севда стоеше скована, обезумяла, задъхана, клатеше се като пияна и като че искаше да пристъпи, но не можеше. И изведнъж тя се вчепка за косата, люшна си главата назад и един страшен и ясен писък изкънтя в стаята и процепи тишината над спокойното село…

23

Посърна Севда, потъна в скръб и траур. Очите и се закриха под черната жалейна кърпа. Заглъхна звънкият й глас, не се чуваха тихите й и сладки песни. През първите дни след погребението на Стойка тя само плачеше. Очите й подпухнаха и се зачервиха, скулите й още повече се заостриха. Понякога, вечер, майка й наминаваше към Юрталанови и се мъчеше да я утеши. Севда слушаше тези празни приказки, понякога мили, гальовни и тъжни, понякога строги, заповеднически и натъртени.

— Стига ма, стига! Божа работа е всичко, срещу Бога може ли да се излезе! — гълчеше я Казълбашката. — Я се погледни на какво си замязала! Ще се погубиш така.

— Не е от Бога мари, майчице, не е! — раздрусваше се в плач Севда. — Ако го бяха оставили, жив щеше да си ми е сега, жив…

— И това е от Бога, дъще. Така го наредил Бог, така станало…

Полека-лека плачовете и сълзите секваха. Севда само мълчеше и клатеше глава. Продумваше само ако я запитваха за нещо. Работеше по цял ден, не подвиваше крак, но в движенията и походката й нямаше предишната пъргавина и сила. Дните минаваха по-леко и по-бързо, но нощите — само тя си знаеше как дочакваше пукването на зората! И през най-големите горещини тя спеше сама в стаята горе — така трябвало, неприлично било млада вдовица да спи самичка вън.

А вкъщи от ден на ден ставаше все по-непоносимо. Юрталана изсъхна и почерня като главня, затвори се още повече в себе си, стана нетърпелив, избухваше лесно и се караше като бесен и за най-дребните прегрешения. Имаше часове, когато той съвсем отпадаше, гледаше с безразличие на всичко и само пушеше. Но това бяха като че ли някакви моменти на отдих. След това той ставаше още по-нервен, ругаеше на провала и издумваше думи, от които човек да потъне в земята.

Старата съвсем грохна. Когато й говореха, гледаше тъпо, като че ли не разбираше нищо, постоянно се проклинаше за туй, че не завела Стойка на някакво параклисче, дето болните от такива неверни болести оздравявали моментално. Тя се мъчеше да шета из къщи, постоянно се тюхкаше и търсеше из всички ъгли разни неща, които носеше в ръцете си.

Юрталана я хокаше като куче и излизаше навън, защото не можеше да я гледа такава никаква и завеяна. Една вечер той изскочи така навън и се спря изненадан. Алекси открехна пътната врата и влезе тихичко в двора.

— Свършихте ли учебната година? — посрещна го той с недоверие.

— Свършихме я.

— Е, как излезе?

— Добре.

— Къде ти е книжката?

— Още не са ни ги дали.

— Много се забавихте вие. Другите ученици от селото кога са си дошли.

— Гимназиите свършват по-рано.

На другия ден дойде Тоню и каза, че Алекси бил изключен — хвърлил заплашително писмо в стаята на един от учителите. Юрталана припадна от гняв и отчаяние.

— Защо не умрях аз, защо не се джендемосах в челната, та да не гледам този разбойник, този непрокопсаник! — ревеше той. — Ще ме съсипе, ще ме закопае без време… Тюю, язък за хубавия имот, ще го прахоса, ще го излапа и пак човек няма да стане, ами ще ходи за срам на целия ни род!…

— По-полека бре, Тошо! Мълчи бре! Цялата махала ще чуе — гълчеше го Юрталанката.

— Нека чуе! — дереше се Юрталана. — Цялото село нека знае отсега, че Юрталановият син ще пасе патките!… Сега да чуят и отсега да знаят всички, че баща му е искал да го направи човек, а той си останал говедо!

— Не думай така, Тошо! — успокояваше го старата. — Дете е той още и няма да си остане с този ум… Ще уври той, ще се оправи…

— Ще се оправи, когато тръгне след селските свине. Тогава ще се оправи.

— Не е така — настояваше кротко старата, изплашена да се не нахвърли върху едничката й мъжка рожба. — Та ти като си първият човек в селото и те тачат всички, та ти много учен ли си?

— Стигаа! — скръцна Юрталана. — Какво разбираш ти с патешкия си ум! Ако имаше кой да ме учи мене, ехее, света на пръст щях да въртя сега!… А тоя лентяй, тоя готованин, да му отварям насила очите, а той да ми се върне такъв… такъв… — Юрталана не улучи съкрушителната дума, която искаше да изрече, задави се, преви се и посиня…

— Тошо! Тошо! — спусна се старата и го хвана за главата.

Алекси се измъкна и избяга. Той се върна след два дена, когато майка му търчеше навсякъде и разпитваше за него, а баща му пушеше мрачно и се кълнеше, че няма вече думичка да продума, стига да не е направил някоя

поразия. Юрталанката гледаше сина си и хем искаше да му се кара, хем му се радваше. Той беше израснал — цял мъж. Куртката му беше разкопчана, отдолу се виждаше хубава риза с отворена яка, панталонът му беше от скъп тънък плат. Крачолите му бяха много широки и опираха чак в токовете на обувките.

— Бре, сине, бре, чедо, ами биваше ли да направиш така бре! — загълча го внимателно и кротко старата. — Ами тейко ти с какъв мерак те прати на учение, пък ти да направиш така, да го посрамиш… Ами съсипа го бре, уби го, не му стигат другите грижи, ами сега и с твоите лудории да се тревожи!…

И хем го гълчеше тя, хем сърцето й тупаше радостно, като го гледаше такъв едър, строен и силен, с едва замахорени мустачки. Защо се сърдеше толкова Тодор? Тъкмо се е ораснал и поучи се в по-голям и по-далечен град, я да си остане при тях, та да му се порадват, а и той да си походи, да поергенува, че сетне и да си го задомят, че от него барем, ако е късмет и ако е рекъл Господ, на внучета да се порадват. Тъй си мислеше Юрталанката, като го гледаше и му се караше.

Юрталана беше се примирил вече. Той го видя в кухнята, свит до огъня в това горещо време, приближи се в му заговори, без да го погледне.

— Каквото правиш, за себе си го правиш — рече той. — Аз се мъчих, трудих се, но — насила хубост не бива. Ако ти дойде умът с време, ето, готов съм пак да те пратя на учение, пък ако щеш — на, оставил съм ти ниви цял кър, върви ори, работи, чукай си рогата, аз вече няма какво да мисля, моята се е свършила…

Алекси мълчеше, отпуснал глава над коленете си. Мълчеше и старата и току поглеждаше мъжа си, защото се страхуваше да не избухне пак и да се развика. Севда се разправяше на двора с цяла дружина циганки, които преди два дни бяха им работили, та когато влезе в кухнята, всички мълчаха и гледаха сърдити пред себе си.

— Защо те изключиха? — попита съвсем успокоен Юрталана, като се обърна към сина си.

— Набедиха ме.

— Светец, значи! — Юрталана сви устни, тръсна глава и вече не му продума.

— Не му се карай — молеше го вечерта жена му. — Остави го на мира.

— Ще го науча аз него, като му смъкна кожата това лято — закани се той. — Ще му кажа отде изгрява слънцето!…

Но цялата работа легна върху стария. Той ставаше много рано, още

преди зори, и кръстосваше като вампир из двора и до хармана. Острата му кашлица режеше ранната тишина и около обора и плевните святкаше цигарата му. Алекси лежеше до късно, правеше се на болен. Юрталанката трепереше над него, готвеше му скришно по-вкусни ястия, продаваше яйца и кокошки и пъхаше пари в джоба му.

— Дигай Алекси да ходи на Голямата нива! — казваше Юрталана на жена си.

— Болно е детето, нека да си поспи — отвръщаше тя милозливо.

— Знам му болестта аз, ама нейсе — отминаваше той примирен.

Алекси им остана едничък син, страх ги беше и двамата да не му се случи нещо.

Севда ходеше на работа с надничарките. Тя излизаше рано, трепеше се по цял ден и се връщаше по тъмно без сили, без радост и без надежди. Юрталановият дом, Юрталановите ниви и имоти й бяха вече чужди. Сега тя беше като гостенка, която им работи и която могат всеки ден да изпъдят. И да не я изпъдят, тя трябва да си излезе. Къде ще иде? У майкини си. И какво ще прави там? Какви дни я очакват, какъв живот ще живее занапред?… Десет години тя живя тук, посрещната с такава радост, и живя като стопанка. „Юрталановата снаха!“ Така я наричаха всички и тя бе свикнала с това, гордееше се и на всички гледаше с превъзходство и пренебрежение. „Юрталановата снаха!“ — заради това тя понасяше жестоката строгост на този зъл сметкаджия и глупавите закачки на смотаната си свекърва. Но тя гледаше с четири очи Стойка, защото той беше опората й в този дом. Сега тази опора я нямаше вече. И тя стоеше и чакаше така, несигурна и безпомощна. Ако старият рече да й даде нещичко, ще е благодарна. Но ако не й даде, тъй и ще си остане, с десетгодишните ядове и с похабена младост. Тя вярваше, че Юрталана няма да я остави с празни ръце. Грехота ще е да я изпъди като куче, на което са смъкнали кожата. Не, ще я възнагради той, та и тя да има на какво да се порадва още. То какъв ще е оттук нататък нейният живот, но какъвто и да е, трябва да се живее. Докато очи гледат, трябва да се поминава някак. Няма вече хубост за нея, няма драгост, но такава била Волята Божия, а срещу Бога, мислеше си Севда, грехота е да се излезе…

Следобед, през почивката под някое дърво, на връщане вечер или просната върху пустото легло в глухата пушна стая, Севда все си мислеше за онова, което е било и което ще бъде. Всяка стъпка от тези ниви, всяко ъгълче от този двор и всяко парцалче в тази къща й напомняха за Стойка. Живя той, радва се, труди се и си отиде. Няма да се върне вече. Но какво разбра и той от този свят! Роб беше на баща си и на имота му. Как тичаше,

сиромашкият, как се мъчеше да му угоди. И все намръщен, все недоволен беше Юрталана. Веднъж не го похвали, веднъж не му каза една блага дума. Той, този безсърдечен човек, той умори мъжа й. Ако не го беше гледал така накриво, когато Стойко падна болен, ако беше го насърчавал да си стои и да си гледа здравето, той нямаше да се притеснява толкова и нямаше без време да хукне по къра на работа с парче хляб и с дрън сирене в торбата…

От ден на ден сърцето на Севда се наливаше с омраза към Юрталана. Откак умря Стойко, той не беше й продумал за друго, освен за работата. „Идете там… гледайте да го свършите до довечера… жените да се не отягат на работата… свършвайте по-рано пладнуването…“ Само такива бяха заръките му. Колко щеше да й олекне, ако той само веднъж бе й казал да не тъжи толкова, че и на тях им е мъка, но станалото — станало, то назад няма да се върне…

Как ще изкара тя тук, в тази проклета къща, докато да направят година на Стойка? Че така й думаха и така си беше редно — до годината от смъртта на мъжа си не трябва да се мърда от къщата му. Срамота е да се прибере преди време у майкини си, срамота и грехота е. Какво ще си кажат свекърът и свекървата? Няма ли да я упрекнат, че е потъпкала паметта на Стойка? И няма ли тогава да я нахокат съвсем и да я оставят с празни ръце?… Ей, на, лятото си отива вече, есента, и тя щеше да мине криво-ляво, но зимата как щеше да прекара тя заедно с тях в една къща?… Севда запалваше лампата, гледаше Стойка на портретчето, закачено над малката масичка, и шепнеше, потънала в сълзи:

— Защо ме остави, миличък?

24

Заваляха първите есенни дъждове. Небето и земята се сляха в една тежка и противна кишава мрежа. Хоризонтът се дръпна към селото и го захлупи. Комините задимяха лениво и из въздуха се понесе остра миризма от горен говежди тор.

Юрталана гледаше през прозореца на кухнята и сумтеше.

— Няма да свърши това аргатско време, брей! — проклинаше той.

Дъждовното време за него беше аргатско време, защото тогава нищо не можеше да се работи и ратаите се излежаваха по цял ден.

Но напоследък, преди времето да се развали и когато аргатите оряха и сееха от тъмно до тъмно, Юрталана пак беше все мълчалив и нацупен. На Севда той отдавна не беше продумвал нито думичка, гледаше я накриво и й правеше път като на чумава. През хубавите дни, когато можеше да се шета на двора и все още да се поработва по нещо из хармана, Севда не срещаше толкова често свекъра си и не се замисляше за това, дето е тъй намръщен и сърдит. Та тя така си го помнеше — все недоволен и пестелив в приказките.

Но когато се прибраха вкъщи и се завъртяха в тясната кухня, тя разбра, че се сърди на нея.

Следобед, като останаха сами със старата, той посочи с поглед нагоре, дето се чуваха пъргавите Севдини стъпки:

— Кога ще се пръждосва тази?

— Къде да се пръждосва? — скръсти ръце старата.

— Където си ще. Аз няма да я доя тук.

— Ами до годината на Стойка бре, Тошо…

— Празни работи — махна той сърдито, но сдържано с ръка. — До годината! Да върви при баща си, не искам стари пергиши да обикалят портите ми…

— Какво да правим? — гледаше го тъпо учудена старата.

— Виж там — и Юрталана грабна с шепа във въздуха, като че изхвърляше нещо навън, — найди му колая, дай й пътя да си върви!

Старата се замисли.

— Как?

— Как? Скарай й се, ако ти продума — не й отвръщай, ако поиска — не й давай… А то, както я гледаш, тя няма никога да си иде сама.

Севда шеташе горе боса, само по терлици. Но така не можеше да се

кара, трябваше да си изплете чорапи, защото тъй, както беше, доникъде не можеше да излезе. След смъртта на Стойка боядисаха всички рокли и фустанели, не се сети тогава да потопи в черната боя и някой друг чифт чорапи. „Нищо — мислеше си Севда, — сега работата се свърши, ще поискам прежда да си изплета.“ И като останаха насаме със старата, тя попита може ли да вземе черното кълбо от голямата кошница, дето е закачена на гредата в килерчето.

— Защо ти е? — извърна се към нея старата.

— Няма с какво до пътя да изляза ма, мамо. Сега съм по-свободна, та да си изплета чорапи.

— Седи си вкъщи — отвърна с престорено спокойствие свекървата.

Севда кипна, но се въздържа.

— Все вкъщи… не може… — изломоти тя.

— А може ли млада вдовица да хойка по махалите, а?

Севда смръкна сълзите си, изтърча горе в стаята си, захлупи се и ревна с глас:

— За едни чорапи! За едни чорапи от стара прежда! — давеше се тя в плач. — Как не я беше грях, толкова съм им работила… И сега… да ми казва така!

Като се наплака до насита, тя избърса добре сълзите си, погледна се в огледалото, разтърка зачервените си скули, оправи си косата под схлупената черна шамия и пак зашета из къщи. Но за вечеря не слезе долу. Тя знаеше, че свекърът ще попита за нея, свекървата ще измърмори нещо и тогава той ще прати да я повикат. Тя се канеше да му се оплаче. Но Юрталана не прати никого, той сам се качи горе. Севда го позна по тежкото дишане и по продраното покашлюване. Сърцето ѝ се разкъса, тя цялата се разтрепера като трескава. Сигурно старият ще я извика кротко и галено и ще я попита защо се е свряла самичка тук, болна ли е, или се е разсърдила за нещо. И тя беше готова да избухне в неудържим плач още при първите му думи. Но той не влезе вътре, той само открехна внимателно вратата, вгледа се, за да я разпознае добре, и рече троснато и строго:

— Тебе, булка, може да ти е криво, това го знам, ала и на нас ни е мъчно, и нас ни боли. Но от хляба никой не е по-голям. Хайде ела на софрата и за друг път да знаеш, че аз тези работи не ги обичам.

Това само каза Юрталана и си слезе Севда стоеше поразена, изненадана и в ушите ѝ заглъхваха отмерените и тежки стъпки.

— Какво? — посрещна го Юрталанката.

— Казах ѝ.

— А тя?

— Ще видим — отвърна мрачно и нетърпеливо Юрталана.

Той се вслушваше нагоре и чакаше. Канеше се, ако Севда не слезе за вечеря, да се качи пак и да я нахока.

„Ааа, тъй ли? — обмисляше да й каже. — Щом ти не искаш хляба ми, аз пък не те искам в къщата ти!“

Но Севда стана след малко и тръгна надолу. Искаше й се да остане, но нямаше сили. Толкова години беше се подчинявала на неговата сурова бащинска воля, не можеше наведнъж да скъса с всичко. Пък и той, както й се струваше, не знаеше защо тя беше се затворила горе. Свекървата сигурно го е излъгала, мислеше си Севда. Може би долу, на софрата, той ще я попита. И тогава тя ще му се оплаче.

Но на следния празник Севда разбра всичко.

Този ден тя за пръв път от смъртта на Стойко отиде на гости у майка си. Оплака се там, разправи за чорапите, за хокането на свекървата, за сръдните и за приказките на целия Юрталанов род. И докато да се изприказват, стъмни се. Не беше късно — по това време много рано се мръкваше, по свекървата изфуча още от прага на къщата:

— Слушай, снахо! Аз такива не ги искам, да го знаеш!

— Какво има, мамо, какво е станало? — Севда гледаше уплашена, мислеше си, че нещо се е случило, докато я нямаше, и се тъкмеше да се оправдава.

— Ето! Затова най-много ме е яд! — махна с юмрук старата. — Все се чуди, все нищо не знае. Богородица!

— Ама… какво е станало? — преглътна Севда и се огледа.

— Какво е станало, ли? Това е станало, на, че миткаш по никое време из сокаците, а на това отгоре и пипаш!

— Батьо Димо ме доведе ма, мамо, досам портата ме доведе, биля му виках да дойде и до къщи, но той не рачи…

— Че аз отде да знам кой те е довел мари, булка? — Свекървата я загледа злобно, връцна се чевръсто към вратата и като се спря на прага, извърна се, както се извръща настъпена змия, и я клъцна: — Дете не можа да родиш, ама някое копеле ще ми пръкнеш, та сетне в земята от срам да потънем.

Един миг Севда стоя като втрещена, сякаш не разбираше думите на старата, сетне зина — помъчи се да се оправдава, но обида и рев я задушиха. Тя падна в ъгъла, захлупи се върху шепите си и захълца дълбоко и глухо. Къщата като че запустя. Свекървата се спотаи някъде, старият не се виждаше никакъв. Алекси и без това не се връщаше по цял ден вкъщи, заплеснат в игра на карти из кафенетата. От улицата, като от някакъв друг

свят, долитаха стъпки и глуха, сподавена глъч. Понякога излайваха кучета, спущаха се към пътната врата и пак всичко утихваше.

Севда се изправи като пияна, намали пламъка на лампата и се качи горе. Още не си беше легнала, и в кухнята се чу тропане, а след малко проехтя и острата кашлица на Юрталана. Навремени до Севда долиташе глухо и тайнствено шушукаме. Какво си приказваха те? След това се разшетаха из коридорчето, отваряха и затваряха вратите на другите стаи. Но скоро къщата утихна — сигурно бяха седнали да вечерят. Севда изтръпна. Тя чакаше старият пак да се качи горе и пак да я покани на софрата. Но той не дойде. След малко те пак се разтропаха — сигурно бяха се навечеряли, — а след това цялата къща съвсем утихна.

— Легнаха си! — изпъшка Севда, задушена от мъка, от гняв и обида. — Пъдят ме! И тетю, и той ме пъди!

Имаше моменти, когато тя мразеше този сух и зъл човек, но все пак вярваше, че той не е забъркан в разправиите на свекървата. Стаената, толкова години залъгвана омраза напълни сърцето й.

— Ще си ида! Още утре ще си ида! — сви пръсти Севда, раздрусана от плач, от яд и от злоба.

Тя стана рано, разтършува дрехите си, подбра по-леките и по-скъпи работи, завърза ги в една бохча и слезе долу в кухнята. Печката беше запалена отскоро, струпаните клечки едва сега се разгаряха, но старите бяха излезли. Севда почака, повъртя се там и пак се качи горе. Счу й се, че някой тропа долу. Тя изтърча, но пак никого не намери в кухнята. Къде бяха се запилели тези хора?

Един от аргатите се мярна с пълен кош плява и изчезна към обора. Севда се разгледа — беше се разсъмнало добре, по улицата тичаха деца, отиваха на училище. Тя се качи още веднъж горе, взе си бохчата, пъхна портретчето на Стойка в пазвата, изплака високо, задавено и като прекоси двора бързо като невестулка, излезе на улицата зачервена от срам и от плач.

— Отиде си! — излезе Юрталана иззад малкия навес на старата плевня, спря се и дълго гледа посивелите дъски на пътната врата. Очите му застинаха и в малките светли зеници блесна краткотрайна мъка по толкова загубени надежди…

25

Още същия ден следобед Севда изпрати баща си да прибере багажа й. Като влезе в Юрталановия двор, Казълбаша завъртя колата пред къщи, закачи поводите на ярема, поздрави сухо, но почтително, приповдигна си калпака като в канцелария и го наложи пак непохватно. Юрталана и Юрталанката го посрещнаха изправени до ниската ограда на малката градинка пред къщи, отвърнаха мълком на поздрава му, неподвижни, студени и сериозни.

— Рекох… — заекна Казълбаша — днес съм по-слободен… та рекох да дигна багажа на Севда…

— Багажа… — отвърна Юрталана със също такова заекване — тука е той… вкъщи е…

То… — продължи Казълбаша — мъка е и за нас, и за вас, но… какво да се прави — така било писано…

— Така било писано, свато — повтори като ехо Юрталана.

— Плаче, сиромашката, дере се, за какво съм, вика, сега…

— То, лошото, свато, не иде самичко. И ние на, изгубихме ли сина, губим и снахата.

— Ех! — въздъхна Казълбаша. — Божа работа, такъв и бил късметя… Рано се зачерни тя, а то си е, дето има една приказка, живо погребана.

— Млада е тя още, нейното се не знае — възрази внимателно Юрталана. — Ами нашето…

— Ни с младите млада, ни със старите стара… Ще кукува, докато е жива, и това си е.

— Ба, може и да си се нареди — рече Юрталана. — Ама ние няма да го върнем вече, ние…

— И вие, и ние, то еднакво ни пукна на главите, ами… да чува Господ и да пази! — натъжи се Казълбаша.

— Никому да не се случва, свато — заклати глава Юрталана.

— Никому, никому.

Докато двамата се разправяха пред колата, старата наизнесе черги, дюшеци, козячета, възглавници, стари рокли и разни други парцали, натъпкани в широк стар панер. До стената бяха подпрени чифт стари, разкривени обуща, чифт скъсани чехли и малко огледало с проста дървена рамка.

— Каквото има в сандъка, то си е там заключено — извърна се Юрталанката и погледна нагоре.

— Ето, свато — посочи Юрталана, — всичко е тука. Шарената черга е правена тука, и козякът е от нас…

Но премълча за китената черга. Три такива черги изтъка Севда, кръстът й се претроши в кривия дървен стан. Едната беше за нея, другата за Алекси и третата за зълвата. Севда поръча на баща си да я иска, ако не я изнесат, но Казълбаша беше объркан и смутен, та не обърна внимание. И как да гледа на една черга, когато трябваше да заприказва за много по-важни работи.

Свалиха сандъка, качиха го на колата и Казълбаша завъртя воловете. Юрталана и Юрталанката се тъкмяха да се сбогуват вече, но той закачи пак поводите и се подпря на ярема…

— Ами… такова, свато — заекна пак той, — там, за Карагьозовата градина, за нея какво ще речеш?

— Какво за Карагьозовата градина! — дръпна се изведнъж Юрталана, сякаш му замахнаха с коприва…

— Нали… такованкана… си я писал на малкия и на Стойка, Бог да го прости?

— Ех, ако беше жив Стойко, щях да я пиша, но сега! — Юрталана дигна рамене и цигарата се разигра в ръката му.

— И да не си я писал, редно е да я пишеш — гледаше го втренчено и право Казълбаша.

— Защо? — Юрталана трепереше от гняв.

— Ами… пада й се де… по човешки…

— Каквото й се пада, тя си го получава! — И Юрталана посочи дрехите й.

— Десет години ти е работила бе, свато! — дигна глас Казълбаша.

— Живяла е в къщата ми! — отвърна троснато Юрталана.

— Аргатите, дето са аргати, и на тях плата даваш, а камо ли на…

— Хубава работа! — дръпна се Юрталана назад. — Че тя като аргатин ли е живяла в къщата ми бе, свато?

— Ами по аргатски ли е работила? — наежи се Казълбаша.

— Като писано яйце сме я гледали! — спусна се и Юрталанката. — Тя като нашето гледане никъде няма да найде.

— Знам как сте я гледали! — стреляше я наежен Казълбаша и клатеше глава.

— Пък тя беше една работница! — изкриви устни старата.

— А бе женска работа, какво ще ми разправя! — намеси се

помирително Юрталана.

— Така се приказва, като рече човек да си криви душата — спусна се Казълбаша и откачи поводите. — Криво са го наредили този свят, ама няма накъде…

— Е, харно де, харно — пристъпи към него Юрталана. — Какво още да й дам? Ти знаеш с какво е дошла, а я виж е какво я изпращам. — И той посочи шарената черга и козяка.

— Виждам — сдъвка Илийко, без да се обърне, и се накани да смуши воловете.

— Хайде! Кажи ти какво да й дам! — разпери ръце Юрталана.

Казълбаша се обнадежди пак.

— Да е мъж, свато, няма да му бера грижата — рече той. — Ще го напъдя, ще го дам на занаят, ще живее как да е. Женската страна е друга. Ето, до вчера беше твоя, дето се вика, а днеска ми я изпрати — нито с момиче мома, нито с булките булка…

— Късмет.

— Ти знаеш, ние сме си множко, пък си нямаме дип стокица, та не ще направиш лошо — тебе Господ ти е наспорил, ако й подариш една теличка…

Юрталана, се усмихна кисело.

— Аз, свато, моите телички не ги намирам на къра! — натърти той и се дръпна назад. — Виж, две-три кила памук мога да дам, да си изпреде нещо през зимата…

26

Затвори се Севда, от двора навън не се показваше. Съседките надничаха любопитно през оградите, ослушваха се, подпитваха отдалече. По-смелите отскачаха у тях за бързо, уж че им трябвало я парченце квас, я шепа брашно, я точилка, а всъщност, за да видят дали наистина се е върнала.

— Избягала мари! — разправяха те из махалата. — У тях си е.

— Може на гости да е.

— Какви ти гости! Гостенско цяла седмица прави ли се?

— И сандъка й са донесли.

— Ааа! — клатеха глави жените. — Щом и сандъка й са донесли…

— Изпъдили я! — разнасяше се из по-далечните краища на селото. — Юрталана и Юрталанката я изпъдили.

Най-горещите разправии ставаха през празничните дни в църквата.

— Напердашил я оня вампирин! — говореше със злъч Гюмюшгерданката и следеше злобно Юрталанката, която правеше метани пред олтара. — Хляба им щяла да изяде, дано ги църве изядат макар, цяло лято им работи булчицата, изсушиха я, та я направиха нищо и никакво!

— Уплела си е тя кошницата — смигна многозначително Иваница Кабапиперова, — не я смятайте толкова проста.

— Каква кошница си е уплела мари? — стрелна я презрително Гюмюшгерданката. — Десет години там е робувала и за какво? Една черга си е имала женицата, и нея и взели.

— Що й трябва черга, когато е докопала паричките на Юрталана — подметна Иваница и се дръпна победоносно.

— Пъратики работи! — кривеше устни баба Стана Белювката. — Отишла си е булката, и толкова. Че то човек може ли да живее в оная къща, без да му одерат кожата!

В кръчмите и кафенетата също приказваха за Севда, но там повечето подмятаха, не се доизказваха и само се споглеждаха дяволито. Един Пеню Пандуров говореше без заобикалки:

— Какво си чешете езиците — туй било, онуй било! Държелив е човекът, допадна му новото съветничество, пък булката е красива и ялова, ето, затова е избягала.

Юрталана дочуваше някои от тези приказки, косеше се и се заканваше, но нямаше какво да стори. Ако седне да търси кой какво е

приказвал — хората само това и чакат. Ще го емнат, та ще го раздрънкат чак и по другите села.

— Какво ли не са ни одумвали за тая пуста наша снаха! — оплака се Юрталанката.

— На хорските уста ключ не мога да туря! — отвърна той престорено спокоен.

— Ами как не ги е грях, Боже, как не ги е грях!

— Завиждат ми! Това е то! — отсече той — Ама ще млъкнат те, ще млъкнат!

Юрталана се мяташе из кухнята, пушеше цигара след цигара, мислеше, кроеше планове. Гледаше струйките на тютюневия дим, проточени лениво над главата му, махаше нервно с ръка и ги разсейваше. Всичко му беше противно, досадно, всичко го дразнеше. „Какво да се прави? — питаше се той. — Как да се запушат хорските уста?“

Имаше само един път: да се сдобри със Севда. Цяло село тогава ще види и ще замлъкне.

На деветмесечния помен Юрталана прати Алекси да я повика. Дълго се колеба Севда — да иде ли, или да не ходи. Но майка й я предума.

— Ка’ щяло да не идеш ма, щерко! — викаше тя срещу нея. — Ами нали от хората ще е срамота и от Господа грехота! Ако отиваш, отиваш на мъжа си помен да правиш, а не за черните очи на ония бухали!

Севда влезе в Юрталановия двор със страх и дълбока, необяснима тревога. Сърцето й биеше лудо, кръвта преливаше в слепите й очи. Всичко си стоеше постарому, всичко й беше познато, близко, мило. Двете кучета, ето, и те я познават, въртят се на железните вериги, махат с опашките си и скимтят от радост. Все тя ги хранеше и с какъв шум, с каква признателност я посрещаха те, когато им поднасяше топлото царевично тесто или сухите изостанали комати. В двора имаше, и някаква промяна, но Севда гледаше и не можеше да разбере каква беше тази промяна. Да, дето беше старото бунище, сега са струпани дърва. Откъде бяха тези дърва? От корията!

Севда се ококори — тя си спомни нещо, потиснато много дълбоко, дълго време таено и прикривано и, кажи-речи, забравено вече. Гробът на Стойка, над който тази сутрин изплака толкова сълзи, скритата мъка по този дом, спомените от този двор, всичко сега се завъртя в главата й, замая я и я обърка.

Тя вървеше към къщи като сянка, свита и префуняла от студ и като че безчувствена. Ето познатата кухня, стаите и тези ъгълчета, които беше мела хиляди пъти, и всичко, и всичко… Тя гледаше и сърцето й се наливаше със скръб, умът й се избистряше, спомените нахлуваха, те се

деляха на хубави и лоши и на нея й се струваше, че лошите са повече. Като шиш се забучи в сърцето й споменът за последния ден. Запали я обида, и мъка, и гняв. Как се бяха наговорили тогава да я изпъдят и как я отровиха, а тя си мислеше и се надяваше да получи нещо от стария! А сега я обикаляха, умилкваха й се пред другите и се чудеха къде да я дянат.

— Булка — викаше той, — я виж там, сватята Станка няма хляб!

Севда шеташе пъргаво, обикаляше софрата, подканваше гостите да ядат, навеждаше се, разреждаше нарязания хляб, сипваше ястия.

Жените и мъжете ядяха и приказваха. Говореха за селски работи, за политика, за миналогодишната реколта и за сеитбата. Така, в приказки и разправии, завърши поменът… Най-сетне и тя се стъкми за път. Юрталанката тръгна напред с две близки жени, а Севда и Юрталана изостанаха малко назад.

— Е, булка, аз в залисиите забравих да те попитам по-изтънко — как са сватанакът, сватята, всички вкъщи живо ли са, здраво ли са?

— Харни сме, тетьо, всички вкъщи сме харни.

— Харни да сте, булка. Здраве да е само, всичко друго лесно се нарежда.

— То само със здраве не се нарежда, но… — не се доизрече тя.

— Здравето е на първо място.

— Кога има с какво да се живее!

— Дал Господ, булка! — отвърна той малко смутен.

— Дал, комуто дал! — рече тя и гласът й поукрепна.

— Ба — поспря се той, запали цигара и се помъчи да се усмихне, — като има един, ще имат и другите.

— Така се приказва само! — завъртя глава тя. — На тоя свят никой нищо не ти признава.

— Признава се, булка, признава се — рече той успокоително.

— Така ли се признава? — пламна тя. — Да ви работя десет години и… една черга имах, та и нея не ми дадохте!

— Женски разправии са това, булка. Аз в тия работи не се меся.

— И мама… и тя… какви думи… — задави се Севда.

— Ти не бери грижа — успокои я Юрталана. — С добро всичко ще се нареди…

— Та и аз с добро се мъчех, ама не видях… Пък, ако искам, една думичка само да продумам за Астаровото момче…

Юрталана трепна като опарен. Димът, който беше смукнал от цигарата, заседна и го задави, гърлото му се сви, той притисна с лявата ръка сърцето си и с мъка пое дъх. Искаше му се да й махне, да й каже

нещо, да я спре, да я помоли, но нямаше сили. И докато да се съвземе, жените се сбогуваха на улицата и си тръгнаха. Тръгна си и тя. Той гледаше как се отдалечава в пустата заледена улица, гледаше ням, отпуснат, смазан. Силеше се да измисли нещо, но и в главата му като че ли не беше останала нито една мисъл. Той беше сигурен днеска, че страшната тайна за Астаровото момче няма да влезе в чуждо ухо! „Стойко й е казал“ — изпъшка той и страшно проклятие замръзна на устните му.

Нямаше спасение. Тя ще каже, непременно ще каже! Ще се похвали я на майка си, я на баща си, а те ще го раздрънкат из селото. Тогава?

Юрталана влезе в двора, притвори вратата, замисли се за миг и се хвана за главата. Какво да прави? Къде да се дене? От кого да търси помощ?

„Да може сега, както си върви, да падне и да умре“ — помисли той за Севда. Да умре. Само тогава той ще си отдъхне свободно. Но докато тя е жива, той няма да заспи спокойно. И изведнъж той се стресна, като че се събуди от сън. Устните му се изкривиха горчиво. „Как ще умре — заклати той глава. — Здрава и права жена, как ще умре?“ — Стана му студено. „Ах, да знаех, само да знаех! — закани се той и ръцете му се изпънаха, пръстите му се затегнаха в дланите. — Щях да я наредя, щях да я оправя аз!“

Той се дотътри до кухнята, тръшна се на миндерчето и захлупи лице. „По-добре да бях умрял! — отпусна се той. — Чума да беше ме тръшнала, гръм да беше ме поразил!“

Десет години оттогава. Беше забравил за това проклето момче. Само когато пътят му минаваше, през корията или погледнеше от нивата до Еминаговото кайначе, сърцето му трепваше за миг.

„Защо Стойко й е казал! — сви се яростно Юрталана. — Защо не си е мълчал!“ Той се извърна, хвана се за челото и се разтърси.

— Сине, сине! — изпъшка глухо. — Каква свещ ми запали ти, каква!

Старата влезе с пълна престилка царевични кочани, погледна мъжа си, разгледа се внимателно наоколо и пристъпи към него.

— Какво ти е, Тошо?

Той я погледна изпод вежди и заклати дълбоко и тъжно глава.

— Божичко! Болен ли си? Да ти дам ли вода?

Юрталана мълчеше.

— Тошо! — дръпна го тя. — Какво ти е бре?

— Нищо ми не е.

— Нищо ти не е? Я се погледни какъв си.

— Свърши се с мене! — изпъшка той.

— Какво ти е бре? Боже!

Той дишаше дълбоко, превит и втренчен.

— Да повикам доктора, а? — изплака тя, слисана и изплашена.

— Не съм за доктор вече… За гробищата съм.

— Какво има бре? Защо не кажеш!

Той помълча, изправи се бавно и я погледна с дълбоко и страшно отчаяние в очите.

— Какво ти стана! — изсипа тя царевичните кочани и се долепи до него.

— Булката знае за онова!

— За кое?

— За Астаровото момче!

Тя зина и замръзна. И мигаше, като че ли се мъчеше да проумее, да разбере добре.

— Кой ти каза? — продума тя глухо…

— Кой ще ми каже! — трепна той леко с рамене.

— Булката ли?

— Булката.

— Откъде знае тя? — преглътна мъчително старата.

— От Стойка, откъде другаде ще знае.

— Кога ти каза тя?

— Одеве… като я изпращах.

— Ти… ти… спря ли я?

— Как да я спра? — отвърна той безпомощно.

— Ами да й кажеш… да й се помолиш… да не разправя никому.

— Нищо не и казах.

— Боже! — удари се старата. — И ти я пусна да си иде? Ах, света Богородичке! Отидохме! Отидохме!

— Отидохме! — повтори Юрталана с глух, отпаднал глас.

— Ами търчи де! Ставай! — задърпа го тя за ръкава. — Иди у тях! Помоли я!

— Дали ще мълчи, а? — попита той тъжно и безпомощно.

— Кажи й — и чергата ще й си дадем, и памук…

— И нива ще й дам, само да мълчи.

— И нива й дай. Бърже, докато не се е похвалила.

— Дали не се е похвалила вече, а?

— Не е. Хайде, ставай!

Той се дигна, бледен и сух като вейка.

— Боже, Боже! — дигна глава старата. — Какво сме имали да патим с тази кучка проклета, никаква да се не види макар!

— Ти я надроби тая попара! — рече Юрталана.

— Защо аз бре, Тошо? Защо аз! Нали двамината приказвахме?

— Приказвахме! Ти каквито думи си й издумала.

— Издумала! Та отде да съм знаела!

— И Стойко! И той… — скръцна Юрталана. — Защо му е трябвало да й казва!

— Защо му е трябвало! Мъж бре! Ти на мене как ми казваш!

— Ох! — преви се пак той. — Казват ли се такива работи бре, сине, казват ли се! Каква свещ ми запали ти на главата, каква!

— Бързо бре, Тошо! Боже, докато да се наканим, тя из цялото село ще го раздрънка.

— Донеси ми кюрка.

— И давай! Само да мълчи! — наричаше Юрталанката шепнешком, като го изпращаше.

„Ще й дам юничката — мислеше си Юрталана по пътя. — Ако не склони само с нея, тогава ще й дам и малко пари. Може и някое парче земя да й дам. Ако се запъне за градината, и нея ще й харижа. Щом ме е хванала за бърната, ще играя каквото ми свири!“

През ума му минаваха сума планове да може по-леко да се отърве. Дали не може да я заплаши с нещо? Да й запуши някак устата! „Да има някакъв грях… никакъв грях! — напрягаше се да си спомни той. — Нещо да е думала, нещо да е сторила…“

— Нива ще й дам! — реши Юрталана. — С една нива тя ще склони.

И отново се ядоса:

— Защо ни трябваше да я пъдим, защо?

Там, при тях, тя щеше да си работи и да си мълчи. С хубавото трябваше да карат. Сбъркаха. Взе им Господ ума и ги наказа.

— Лошо направихме с нея, лошо! — укоряваше се Юрталана в страхове, съмнения и надежди.

27

Въведоха Юрталана в гостната стаичка, същата стаичка, дето някога стана годежът. Десет години се бяха минали оттогава, а всичко си стоеше непокътнато. Имаше само една промяна и тази промяна се хвърли в очите на госта още щом пристъпи прага — подът не беше постлан със сива парцалена черга, а с пъстри рогозки, тъкани от царевична шума. Той седна несръчно на миндера и се огледа като затворник, който за пръв път влиза в килията си.

— Ха добре си дошъл сега, тетьо! — здрависа го Севда.

— Добре дошъл — ръкува се и Казълбаша и седна до него. — Как сте, свато, добре ли сте? — подпита той сдържано.

— Благодарим на Бога, свато, всички сме добре.

— Студено е — погледна Севда кюмбето, — чакай да напаля малко.

— Седи, булка, седи, не трябва — мръдна неспокойно Юрталана.

— Е, веднъж си ни дошъл на гости, няма на студено да те държим — завъртя се чевръсто Севда и изхвръкна навън.

Тя се върна след малко с наръч дърва, между които беше затъкната шепа ръжанка нагласи ги и кюмбенцето скоро запука припряно и весело.

Юрталана и Казълбаша си продумваха от време на време, по някоя дума, позапитваха се за туй, за онуй, но разговорът не вървеше. А Севда все се въртеше из стаята и все си търсеше работа, Казълбаша се помръдна, па току се дигна.

— Севде — рече той с престорено нехайство, — ти свари на сватанака едно кафенце, пък аз да ида до овцете, че ги оставих така… Ти прощавай, свато, аз може й да се позабавя.

— Няма нищо, няма нищо — приповдигна се Юрталана и си помисли: „Дали знае и той?“

Още щом се върна от помена, Севда разказа всичко на баща си и майка си.

— Ще дойде! — подскочи Казълбаша. — Още утре ще дойде. По корем ще лази, вярата му кучешка! Ама ти да държиш, чу ли? — викаше той на дъщеря си. — Здравата да държиш! Ще му поискаш Голямата нива!

Севда не вярваше, че той ще дойде да я търси. А ето го, че дойде. Тя го поглеждаше крадешком и не можеше да се начуди. Как беше грохнал, как беше посърнал само за няколко часа! Те мълчаха и двамата, загледани напосоки, и не знаеха как да подхванат. Юрталана искаше да се разберат

колкото се може по-скоро. Казълбаша може да дойде всеки момент и да им попречи на разговора, мислеше си той.

— Е, булка — дигна той глава, — как си, как се поминаваш?

— Как да си поминавам, тетьо — нали знаеш?

— Знам, булка, знам. Тежко е. И за тебе, и за нас — тежко е. У нас ти свикна на друг живот… Тук сте множко… трудно е…

— Кога има блага приказка, и сухият хляб е сладък.

— Право, булка. Да се погаждат хората — това трябва. Ама може ли всякога? Лоши сме ние, проклети сме, ядем се, като че два живота ще живеем. Ама добре, че има и прощаване, а то инак… не знам…

Севда гледаше надолу и мълчеше. Юрталана почака да му отвърне нещо, запали цигара и смукна нервно.

— Може и да сме ти казали някоя тежка дума — дето се живее в една къща, то и без това не може, ама редно е всичко там да си остане! — погледна я Юрталана.

— Че то мене там и младостта ми остана, ама признава ли ми някой — рече развълнувано Севда.

— Признава се, булка, всичко се признава! — подхвана той живо. — Ти мене гледай — докато съм жив, няма да те оставя така!

— Видях колко се признава! Една черга имах, та и нея не рачихте да ми я дадете.

— Каква черга? — наведе се той. — Твоя черга? Забравили сме, бульо! Хич, може ли! Че ти сама да беше дошла, па да си дигнеш всичко, каквото е трябвало… В оная залисия кой да помисли за чергата ти… Още утре ще пратя аргатина да я донесе… Още тази вечер.

— И с черга, и без черга, то моето се е видяло, ами… — въздъхна тежко Севда.

— Не е така! — възпротиви се Юрталана горещо. — Твоето си е твое. Виж, за тези работи не искам да си кривя душата. И не само чергата — ще ти дам и юничката.

— За какво ми е една юничка?

— Как за какво ти е? — посмути се Юрталана. — Догодина ще ти се отели и след някое време ще ти се навъди една стока…

— Ох, докато да я дочакам!

— Защо? — наведе се Юрталана. — Дядо Боню Юрталана, Бог да го прости, ти го помниш, той от едно агънце цяло стадо направи — за чудо и за приказ. Богатството, дето го имаме, оттам му е маята…

— Едно време е можело, ама сега и паша няма — рече студено Севда.

— А за Карагьозовата градина, каквото съм казал, това си е —

Стойковият дял си остава на тебе! — заключи тържествено Юрталана и я погледна изпитателно. Севда седеше все така наведена, без да се помръдне, само от време на време посягаше към кюмбенцето и притваряше по малко капачето.

„Ще ме мъчи!“ — стисна челюсти Юрталана.

— Цяло богатство е тази градина — продължи със засъхнало гърло той, — ти я знаеш, няма какво да ти я хваля. Злато земя и под вода е, такова място сега с пари се не купува.

— Знам — отвърна сухо Севда. — Колко е то!

Юрталана разбра, че тя отбягва да даде дума.

— Кажи, какво искаш? — рече решително той и се вторачи в нея.

Севда се смути, изчерви се, хвана края на черната си шамия, сдъвка го и пак го изплю.

— Ако може… — дигна тя глава. — Ако може… пък ако ли не…

— Какво? — опъна се той към нея.

— Да ми дадеш… Голямата нива…

Лицето му се сбърчи в горчива и безсмислена усмивка, после се отпусна и застина в ужас и изненада. Все му се струваше, че тя не разбира какво говори. Или може би е искала да каже за някоя друга голяма нива — малко линиви има Юрталана!

— Коя… нива? — попита той обезсилен.

— Нивата в Сърненица.

— Нивата в Сърненица? — повтори той, като че това име нямаше никакво значение и като че ли тепърва се мъчеше да си спомни. Но изведнъж Юрталана се изправи бледен и разтреперан, сякаш се канеше да хукне. — Снашице! Севдичке! — разпери той ръце. — Какво приказваш ти! Голямата нива! Сърцето ми! Живота ми!… — И погледна тъжно и умолително. — Не думай така! От Бога е грехота!

— Ако искаш! — рече Севда, като задържаше с мъка вълнението си.

— Ти ме съсипваш! Убиваш ме! Пожали ме — баща съм ти, десет години си живяла в къщата ми, хляба си ми яла, че аз… аз… аз… — Той се задави, но очите му викаха, молеха за милост и пощада. — С такъв мерак те взехме, с такава радост те посрещнахме и сега така да ми се отплащаш… Не! Не! Не!

Юрталана се отпусна на миндера, хвана си главата, клюмна и като че заплака. Севда го погледна уплашена и дори понечи да го хване за ръкава, но се въздържа.

— Ако той ти е казал — дигна се изведнъж Юрталана, — казал ти го е като на жена, казал ти го е, защото ти е вярвал, а ти, а ти… Но ако е

знаел, само ако е знаел… че ти така ще ме направиш!… Ох, Стойко, сине!

— Викай го, след като го уби! — изхлипа Севда.

— Кого? — наведе се страхливо Юрталана.

— Стойка! Него… ти го уби!

— Не думай така, снахо! Не думай — грехота е! — гледаше я уплашено той.

— Ти! Ти! Ти! — стискаше юмруци Севда.

— Че как аз… защо аз?…

— Ти! Ако го беше оставил… ако не беше го пратил да работи… Жив щеше да ми е сега, жив!

— Нали го оставих… като рово яйце го гледахме… и на доктори го пращах, и в болницата толкова пари похарчих… Ти барем знаеш как съм треперал над него, защо сега приказваш така? — говореше тихо и умолително Юрталана, обнадежден малко от сълзите ѝ.

В стаичката стана тихо, само прегорелите дърва в печката се смъкнаха с шум и изпращяха с нова сила. Юрталана беше се подпрял на коляното и пушеше съсредоточено. „Ако не отстъпи от Голямата нива, ще се предам на прокурора! — реши той. И това твърдо решение го успокои малко. — И аз ще се съсипя, ама и тя няма нищичко да спечели!“

Севда също се успокояваше полека-лека. Беше ѝ тежко и противно да води тези пазарлъци, дожаля ѝ за него, за този стар, сух човек, който цял живот беше тичал да трупа пари и богатство. Да зависеше вече само от нея, тя би склонила да мълчи и за половината от Карагьозовата градина, но баща ѝ — той няма да я остави. „Защо им казах, божичко!“ — съжаляваше Севда. Но днес тя беше толкова развълнувана, така ѝ беше драго, като удари свекъра си там, дето той и не очакваше, че никак и не се усети, когато разказа всичко на майка си. Старата веднага замъкна мъжа си в студения килер и всичко му разкри. И ето какво излезе от това. Сега Севда и да мълчи, те ще го раздрънкат из селото…

Юрталана допуши цигарата си, посегна, та я хвърли в печката, осекна се в широка домашна кърпа и се направи.

— Да си ходя — рече той тихо и твърдо. — Много се застоях.

Севда също стана. Преди малко тя се сметна за виновна, разплака се и се размекна, но сега, когато този човек, който толкова беше я мъчил, замлъкна и се намръщи, тя отново го намрази. Устните ѝ пак се свиха строго и твърдо и очите и пак станаха сухи и студени.

— Помисли си малко, булка — рече той кротко. — И за онова нито дума.

Севда стоеше до него със скръстени отпред ръце.

— И на тейка си не казвай, и на майка си — наръчаше той все така кротко и умолително. — Знаеш, такова нещо влезе ли в чуждо ухо, то…

— Няма — рече Севда.

— Хайде. Помисли си, па намини към нас, ще си поприказваме там, ще се разберем… Хора сме, защо ще се смразяваме за нищо и никаква работа, защо да не си живеем като свои, като роднини… Ти мене, гледай, аз няма да те оставя така… Човек до човека ходи, булка.

— Право е — отвърна тя несъзнателно.

— Хайде! — зарадва се Юрталана и тръгна към вратата, но като хвана дръжката, спря се, извърна се към нея и пошепна: — Помисли си, па ако не ти се идва до нас, аз пак ще дойда…

28

Юрталана вървеше като замаян. Смрачаваше се, откъм реката вееше тънък резлив студ. Дочуваше се тихото бълболене на размразените бързеи и едва доловимото тракане на срещната воденица, свита под белия си покрив зад оголените, настръхнали върби.

Той вървеше и се оглеждаше, като че тази улица му беше непозната. Всичко, което се случи днес, стана като насън. Старият страх, мъчителният страх през първите месеци след убийството го порази с нова сила. „Какво ще стане с мене? — питаше се Юрталана и търсеше като как да се отърве по-леко и по-сигурно. — Да повика Севда в общината и да я заплаши? — Не! — отхвърли той това. — Каква власт имам аз, та да я викам и да я заплашвам!… Нещо друго да има, нещо опасно, като моето!…“ Но какво? Той търсеше, ровеше се в паметта си, но нищо не можеше да открие. „Да я набедя за нещо, а? — попита се сам Юрталана. — Да й скроя нещо и да й го подметна! Ако мълчи тя, ще мълча и аз!“

Но в какво да я набеди? Той махна с ръка. Оставаше само да я моли и да я залъгва с имот.

Още щом влезе в двора си и още щом Юрталанката го зърна от прозореца на кухнята, нещо я парна под лъжичката.

— Е, какво стана? Склони ли? — посрещна го тя на прага.

Той сви устни.

— Не ще ли само юничката?

— Каква юничка те е халосала, холан! — сопна й се той. — Тя иска майка си и баща си.

— Какво иска, мръсницата й, малко ли й е това?

— Като те е хванала здраво за гушата — малко й е! — отвърна той накипял и седна на миндера.

— Сигурно и ниви иска? — гледаше го изпитателно тя.

— Ох, тя да иска какви да са ниви, та ще й дам, без да ми мигне окото, ами…

— Коя нива иска?

— Коя нива? Голямата нива.

— Божичко, света Богородичке! — плесна ръце старата. — С всичкия ли си е тази брантия, дано я Господ порази макар, никаква да се не види, дано й се езикът схване, да осакатее, ръцете й да изсъхнат, в гроба да потъне, църве да я смелят, в катраня да се пържи, ламя с ламята й, дето е

зейнала да ни глътне… Голямата нива, а? Няма ли пъпът да й се развие, гивендия с гивендията й, яловица разпасана, кучка крастава!… Хаа! — заклати старата глава. — Знам, знам защо иска нея, знам! Да си найде по-як бик, дано в гробищата да го потърси, корем да я откъса да ослепее и да оглушее, дето е налетяла върху стоката ни като бясна крава!… Ама може ли ми взе кълката, на, може ли? — И старата се вpътна към вратата.

— Хайде! Отвори я пак тази плевня! — разсърди се Юрталана. — С твоите приказки няма да се нареди, с тях може само да се разтури — само ако те чуе…

Старата се огледа плахо и се сви. Но след малко пак завъртя глава:

— Божичко, миличък Господьо! С какво сме ти, Боже, сгрешили толкова, та ни така наказваш? На църква ли, Боже, не ходя, свещи ли ти не паля, метани ли ти не правя? Курбани ли не сме ти колили, дарове ли не сме ти давали?… Стойко, Стойко, Стоенце, мами! Не позна ли я бре, сине, тая ялова брантия, толкова години я води, дано Господ в черната я заведе макар! Как се бре, мами, не сети, та й го всичкото издума! — нареждаше на припев Юрталанката.

— Стига си циврила — кресна Юрталана. — Викай по-високо, та цялата махала да научи… Дай да помислим малко, та да видим какво да правя.

— Да помислим бре, Тошо, защо да не помислим!

— Виж какво! — подхвана той поверително. — Без нива няма да се отървем, ами да решим коя да дадем.

— Няма да може без нива! — повтаряше тя, като клатеше широко глава.

— Голямата нива да оставим настрана.

— Да я оставим настрана, Тошо.

— Нея аз няма да я дам, па ако ще жив да ме изгорят.

— Няма да я дадеш, Тошо.

— Аз викам да й дадем нивата до двата дъба.

— Голяма е бре, Тошо, мила ми е! Какъв хубав овес прави и за друго я бива… А една година, помниш ли, току бяхме се отделили, и една царевица роди — за чудо…

— Помня, помня! — смръщи се той. — Кажи какво да й дам, не ми дрънкай бабини деветини!

— Ами да й дадем парченцето до могилата.

— Много знаеш какво да дадеш! — изгледа я презрително Юрталана. — Женски ум — парченцето до могилата! Ония двайсетина декара до двата дъба ще ги купя за седем-осем хиляди лева, а трите декара до

могилата сега и за двайсет хиляди няма да ти дадат. Оная нива хем нищо не струва, хем като е по-голяма, та може да се полакоми за нея. А с половината от Карагьозовата градина, то си е цял имот.

— Ами и от градината ли?

— И от градината — сви рамене Юрталана. — Няма какво да се прави, тази градина те си я имат като своя. Нали помниш — и сватанакът, и той спомена. Казах едно време, че ще я пиша на Стойка и на Алекси, и навила си го тя на ума… Но дано склони с това.

— Дано склони.

Юрталана се отпусна на миндера и като захапа крайчеца на мустака си, загледа се в отсрещния ъгъл. В устата му беше блудкаво, ушите му бръмчаха, като че ли беше пил хинин, в главата му се боричкаха и се прескачаха най-различни мисли. Как в един ден само целият му живот се промени! До тая сутрин той беше горд, независим, правеше си разни сметки, тъкмеше да купи още нещо в града, да прати там Алекси — най-напред при Тоня, колкото да се поотрака, а сетне самостоятелно, — а той и старата да си останат тук и да наглеждат имота. С този син земеделие не можеше да се кара, а Юрталана падаше полека-лека, трудно щеше да се разправя постоянно с аргати и надничари. Навън се стъмняваше, из двора кънтяха стъпките на воловете и виковете на ратаите. „Поят добитъка — рече Юрталана. — Но защо толкова късно?“ Друг път той би им избол очите, дето са пуснали тези буйни волове по тъмно в заледения двор — могат да се подхлъзнат и да си строшат краката. Но сега не му текна да стане и да ги смъмри.

— Тошо бре! — стрелна го изведнъж старата. — Ами дали и ония дъртите караконджоли не знаят за това, а?

— Ако им е казала! — сви устни Юрталана. — Не знам…

— Ако им е казала, тогава няма защо и едно парченце да ѝ дадеш… Те ще се похвалят.

Юрталана побледня.

— Няма, няма! Тя не е толкова глупава, да им обади. Знам я аз, тя сама си плете кошницата.

— Ти иди, иди утре, иди пак! — гледаше го настоятелно старата. — Обещай ѝ, каквото ще ѝ обещаеш, и ѝ кажи да си мълчи… никому нито думица!

— Казах ѝ аз!

— А тя?

— Тя — нищо. Прави се, че не е казала, ама отде да знам.

— Иди, иди утре! Хем по-ранечко.

— Ще ида — рече тъжно замислен Юрталана и на старата й стана драго, че я послушваше веднъж…

29

Севда седеше свита до огнището и стъкваше от време на време суровите дърва. Чуваха се тънки писукания, жълта плюнка кипеше в края на напечените главни. Тя се навеждаше често и духаше, за да подсили колебливия пламък. Лютив дим я плисваше в лицето, тя мижеше, мръщеше се и се извръщаше бързо настрана. Върху бузите й падаха сълзи и тя ги избърсваше с края на престилката си. Две-три сухи дръвчета дадоха сила на огъня, огнището пламна и суровите главни засвириха още по-високо. Севда се дръпна назад, но страните й още бяха зачервени. Тя седеше унесена, устните й мърдаха нервно, в ъгълчетата на хубавите й очи блестеше набрана бистра влага. Притискаше я мъка, щеше й се да заплаче. Колко тежък и противен беше животът, този живот, който тя посрещна с такава радост! С каква сигурност мислеше едно време, че ще си народи деца, ще си ги гледа в свой дом и ще им се радва, мъжът й ще се грижи за къщата и само понякога ще се допитва до нея! Тя завиждаше сега на дружките си, които се задомиха в много по-бедняшки къщи и които си имаха вече челяд. Живееха сиромашки, работеха до съсипване, но бяха хиляди пъти по-доволни и по-щастливи от нея. А с каква завист я гледаха, когато тя се сгоди за най-богатия момък в селото. „Боже, защо всичко се обърна така? — питаше се Севда, задушена от мъка. — Защо и аз не поживях, защо и аз не се порадвах като хората?“ Колко малко беше хубавото в живота й! Ученичеството, после онова време, когато на момичето вкъщи гледат като на товар, който трябва да се изхвърли след време, краткото момуване и първите закачки с ергените. В празнични дни тези ергени се стичаха при нея до портата им като овце на кърма. Тя още не можеше да разбере защо се трупаха те пред нея и защо нищо не й правеха, когато ги подмяташе дяволито и им се присмиваше в очите. На другите моми и за по-дребни закачки те си отмъщаваха незабавно и жестоко. Сетне дойде и любовта й със Стойко. Защо се влюби в него? Той наистина беше хубав и строен момък, разумен и кротък, но на нея все пак й се струваше, че любовта й дойде някак изведнъж, слепешката. Всички хора говореха за Юрталановото богатство и всички моми въздишаха за Стойка. Първите му погледи, първите му закачки и необикновеното му застояване пред тяхната порта й подсказваха, че тя е победила момите в цялото село. Тя се радваше, защото знаеше, че те й завиждат. Радостно вълнение щеше да пукне сърцето й, когато той за пръв път й поиска кърпичката и тя му я тикна

скришом в ръката. Цяла година тяхната любов беше само любов на погледи, на въздишки и на дребни закачки. Отначало, през празничните дни, Стойко ходеше пред портите им с другарите си, но сетне се промъкваше сам и там прекарваше целия ден. На хорото те играеха един до друг, по сборовете обикаляха сергиите, радваха се и се смееха. Той ходеше само на ония седенки и на ония тлаки, на които и тя беше канена. Срещите зад тръстиката, годежът, сватбата и първите дни след нея — само това беше хубавото в живота й. Сетне всичко тръгна назад. Десет години тя се мъчи в чорбаджийската къща, десет години работи като добиче и се свива пред свекър и свекърва, за да я изгонят най-сетне. Свекърът — от него бяха всички мъки, макар че вчера се преструваше на светец и й ревеше. Тежеше й тази страшна разпра за имота. Да останеше на нея, тя би взела каквото й дава и би се свила. Но баща й не я оставяше. Ето го, пак кашляше навън, радостно разтревожен и ухилен.

— Брее, няма да се свърши този проклет студ! — тупаше той с цървулите си на прага и духаше в шепите си. — Ти, Севде, какво правиш?

— Сложих малко фасул да сваря за пладнина.

— Хубаво, хубаво — клекна той до нея. — Ами дърва има ли? Санким, ако няма, да ида да понасека малко, че то и оттатък ще трябват.

— Защо ще трябват и оттатък?

— Ами нали сватанакът Тошо ще дойде?

— Може да не дойде — отвърна тя сухо.

— Ще дойде като поп, какви ще ги дъвче! — разтри си той ръцете. — Ама ти да държиш, чу ли? Да държиш! Такова златно пиле веднъж каца на рамото ти. Голямата нива — нищо друго не ти трябва! Нея искам да пипна аз, та да види той как се работи земеделие. Знаел! Разбирал! Все неговото ставало, все неговото раждало! Че как няма да знае, как няма да разбира — на такова място и главня да забучиш, и тя корен ще хване.

— Чакай де, рибата е още в реката, не си точи толкова зъбите — рече строго и дори малко сърдито Севда.

— Печена ми е тя и ще ми дойде на софрата ей тъй, както си лежа. Ще видиш!

И Юрталана наистина дойде още същия ден малко преди обед. Посрещнаха го Казълбаша, Казълбашката, Севда, Андоница и Динковица. Около него се въртяха и три-четири деца, които се навираха между големите и бързаха да се ръкуват с госта.

Това шумно и тържествено посрещане смути Юрталана. „Дали и те не знаят вече?“ — усъмни се той. Вчера идва — какво им е казала тя, дали не им е обадила всичко? Ей го днеска пак — и да не им е обадила, те ще

вземат да се съмняват за нещо.

— Виж какво, булка — рече той тихо още щом останаха сами със Севда, — ако те питат защо идвам, кажи им, че искам да ти дам малко стокица, но скришно от нашите… Така им кажи, защото… нали и без това ще вземеш, каквото решиш сега…

— Ще им кажа — отвърна Севда.

Юрталана се окопити.

— Ще те наредя аз тебе, та ще ме благославяш, докато си жива — продължи той. — Ти знаеш нивите ми, сама ще видиш. То е цяло богатство, стига да разбираш от стока. Първо — половината от Карагьозовата градина. Което ти се пада, то си е твое. Половината си е на Алекси, там няма какво да приказваме. Сетне — нивата до двата дъба. Голяма нива — хее, цяло поле. Сей, каквото си искаш, и не се бой. От тази нива, дето пари съм изкарал, дето пари съм изкарал!… Когато се отделихме, тя ни хранеше, без нея ние бяхме загубени. Ама я редях, виж, без оране и преглеждане не може. Ще ти дам и нивата на Помашкия път — и тя е една земя, със злато да я мериш. Юничката, дето обещах, и тя си е твоя! — Юрталана погледна Севда. — Какво ще речеш, а?

Тя мълчеше, навела глава.

— Цял имот, булка! От това по-хубаво — здраве — допълни той озадачен и поизтръпнал от страх.

Севда не се повдигна.

— Тебе аз те имам като свое чедо, десет години дума не ми претече, път не ми мина, искам да ти се отблагодаря… Съгласна ли си?

Той се наведе и ушите му като че ли се насочиха напред.

— Ако дадеш Голямата нива, ако ли не… — рече Севда тихо, без да го погледне.

Юрталана се отметна назад, топла вълна заля гърдите му, той въздъхна тежко и махна с ръка.

— Булка! — наведе се той пак и я загледа умолително. — Не ме сечи, дай ми и аз да си отдъхна малко. Че не ми ли стига мъката, дето загубих сина си, та и ти сега искаш да ме убиеш! Ти! Ти!

Севда искаше да го погледне, но не можеше, защото очите й се наляха със сълзи.

Една думичка да продумаше, и щеше да ревне с глас.

— И двайсе хиляди лева ще ти дам! — натърти той и я погледна с надежда. Но тя стоеше като вдървена.

Изведнъж той се отдръпна назад, облегна се на шарената възглавница и забучи погледа си в една чворова дупка на тавана. Ако тя обади, няма

нищо да получи, но каква полза и за него? Съдилища, затвори, разноски, поразии… Той не искаше да мисли за това, защото му се струваше, че ще полудее. „Какво тегло съм имал да тегля! — помисли си Юрталана, все така унесен и вторачен. — Проклет да е денят, когато ми стъпи в къщята тази мръсна усойница!“

Децата долу се сборичкаха, чу се глъчка, едно дете заплака, Юрталана се стресна, разгледа се, като че се събуждаше, и стана.

— Е, няма какво повече — рече той тихо и унило. — Ще те чакам у дома, виж, поразмисли си.

Казълбаша, Казълбашката и Севда го изпратиха до пътната врата с много здраве. Той се ръкува студено, отпуснато, кимаше леко с глава и си мислеше за непоправимия удар, който можеше да се стовари върху главата му…

30

Тъй като след смъртта на Стойка и изпъждането на Севда Юрталана постоянно тичаше нагоре-надолу, сега той за пръв път усети глухотата и празнотата на своя дом. Аргатите по цял ден не се мяркаха, не можеше да ги види дори кога вечеряха и обядваха. Алекси киснеше из кафенетата до полунощ, старата шляпаше из двора като загубена, тропаше в килера или избата и се показваше за малко в кухнята, свита и префуняла от студ. Когато се унесеше в мисли и се опомнеше за миг, на Юрталана се струваше, че от горните стаи ще отекнат тежките стъпки на сина му и ще се чуят тихите и сладки песни на Севда. Преди смъртта на Стойка, дори когато всички бяха на работа по полето и Юрталана се свиваше сам-самичък в някой прохладен ъгъл на къщата, наоколо му се носеше дъхът на някакво скрито веселие и сърцето му се пълнеше с доволство и радост.

Сега той често се замисляше за тази самота и неволно изтръпваше в непознат страх. Така ли беше мислил той — да лежи в кухнята като затворник и да чака отмалял от тревоги и съмнения идването на снаха си! Но ще дойде ли тя, ще му подаде ли ръка да го спаси, или ще го блъсне да го удави? Тя ще дойде, той е уверен в това. Защо ще се отказва от цял имот? Ако го издаде, ще загуби всичко. А може ли свестен човек да ритне едно цяло богатство? Голямата нива! Няма да й даде Голямата нива, само дето го мъчи и не скланя на по-малкото. Защо стана така? В тези тихи, тежки и мрачни часове той мислеше за това и му се струваше, че всичко е само едно голямо Божие наказание. Така му било написано — да изгуби сина си, а след това да изгуби и толкова имот.

Севда не дойде до обед. Може да е имала работа, да се е залисала в нещо и да е оставила за след пладнина. Юрталана се надяваше, че още днес ще уредят всичко. Тя ще си иде с цяло богатство, пък и той ще си отдъхне след такова страшно напрежение и ще излезе до кръчмите да се види с хората. Набра му се душата, като вързан стои до този прозорец и чака кога ще хлопне вратата. Но вратата не хлопна и следобед. Сигурно не иска да дойде на видело и чака да се смрачи мъничко, мислеше си Юрталана. Но тя не може да закъснява много. Нямаше нито кой да я доведе, нито кой да я заведе — инак работата ще стане съмнителна.

Тя трябва да дойде сама, да се промъкне, когато из улиците има най-малко хора, ей тъй, уж че случайно се е отбила на гости. Та те двамата няма какво много да си приказват — две думички само, и толкова.

Но ако тя излезе, продължаваше да се успокоява той, трябва да обади на майка си. Как да й каже, че е тръгнала на гости у свекърва си, която преди време я изпъди като кучка и й издума такива тежки думи? „Тя ще дойде утре! — реши Юрталана. — Ще ги излъже, че уж отива някъде другаде на гости, а ще се отбие у нас.“

Юрталана си легна рано, но цигарата му угасна чак след полунощ.

— Стига си смъркал тази отрова! — сърди се донякъде старата. — Остави я барем като си легнеш.

Той не й отвърна, не се помръдна, като че ли не говореше на него. Нервите му бяха изпънати, и слухът му беше насочен навън, сякаш още чакаше снаха си. Дочуваше, понякога глухия тропот на тежки мъжки стъпки, сепваше се от мързеливото и късо изджавкване на кучетата, ловеше лекия шум на острия ветрец, който завиваше из двора. Към полунощ тропна пътната врата, а след това и къщната — Алекси се прибираше на пръсти, гузен и предпазлив. Той се изкачваше тихо по стълбите, чувствуваше се как прегъва бавно и внимателно коленете си. „Не тръгна на добър път това момче! — рече си между другото Юрталана, защото и сега, когато дрямката го налягаше малко по малко, той пак разсъждаваше за туй, дали Севда ще намери време и повод да отскочи. — Тя и днес щеше да дойде, но, види се, не е имало как!“ — заключаваше със сигурност той.

Юрталана се събуди много рано с дълбока и смътна тревога в душата. Той мигна няколко пъти и се опомни. Да. Положението си беше същото. Минаха ония спокойни утрини, когато отваряше очи с ясни делови проекти за работа през предстоящия ден. Той стана, наметна се с кюрка си и клекна пред печката.

— Тошо, съмна ли се бре? — размърда се и изломоти сънливо старата.

— Спи, рано е още.

Не запали лампата, за да не хаби нахалост горивото, дръпна се леко от печката и като се сви на малкото столче, засмука цигарата си.

Разсъмваше се бавно, ледените пера по прозореца на кухнята се топяха и откриваха първите проблясъци на новия ден. Тежка и студена зимна мъгла беше паднала над смълчаното заледено село и тази мъгла не беше като гъстите и влажни мъгли през пролетта и есента — тя приличаше на лек, отровен пушек, който се е просмукал във въздуха. Дворът беше пуст, потънал в лед и скреж. Тъжно и унило беше всичко през такива утрини, дори голите смразени дървета изглеждаха свити и отчаяни. От улицата зачести тропотът на бързи и твърди крачки. През прелезите на пътната врата се мяркаха неясните фигури на минувачите. Юрталана

знаеше, че Севда няма да дойде толкова рано, но той ловеше тези фигури с трескав поглед и на секундата ги разпознаваше мъже ли са, или жени и дори как изглеждат външно. Но защо трепваше отчаяно, когато те отминаваха? Колкото острият пушек на зимната мъглица оредяваше и денят се избистряше малко по малко, толкова Юрталана ставаше по-нервен и по-неспокоен. На двора се мяркаха по две-три кокошки, те се клатеха равномерно и се оглеждаха за някое изтървано зрънце, после се затичваха, без да ги гони някой, като че искаха да се стоплят, и се прибираха в насрещните сушини. Под малкото навесче, настрана от пътната врата, лежаха двете кучета. Те дигаха от време на време главите си и се ослушваха, щом дочуеха подозрителен шум. През толкова години Юрталана за пръв път имаше време да се вгледа отблизо и внимателно във всички животни, които шареха из двора му. Той мислеше за живота им, за съдбата им, за дела им на този свят. Досега за него те бяха само стока — две кучета, стотина кокошки, крави, юнички, телета. Той не ги познаваше, за него те нямаха привички и характери като всички живи твари. Не им се радваше така, както човек може да се радва на едно същество, с което споделя мъките на труда. На младини той познаваше своите волове като дланите на ръцете си, говореше им като на свои другари и те го разбираха. Когато някой от тях умреше или го продадяха, той го жалеше като загубена близка душа, дни наред му беше чоглаво и особено му беше мъчно, когато идеше някъде, дето наскоро бяха работили заедно… Юрталана мислеше за миналото, мислеше за настоящето и погледът му падна върху едно гаро петле, което крачеше гордо и самодоволно край дувара. То беше безгрижно и щастливо. Юрталана виждаше и разбираше това. И кой знае защо той се замисли върху своето тежко положение и в съзнанието му мина бързо и ясно представата за оня страшен и непоправим удар, който ще се стовари върху главата му, ако Севда обади за убийството на Астаровото момче. „Ако каже? — клатеше се Юрталана замислен. — Може и да каже, няма нищо чудно!“ Скова го страх, той дишаше мъчително, гледаше навън и си мислеше колко хубаво би било, ако се превърнеше на бездушно, безстрастно и загубено нещо на този свят…

Юрталана се вслуша — старата и Алекси се разправяха в коридорчето. Тя го канеше да закуси, а той не искаше. Юрталана го повика.

Алекси влезе и застана до вратата като ученик, когото ще наказват. Той се беше стегнал в ученическия си шинел, без шапка, сресан грижливо. Поглеждаше под вежди и накриво майка си, поглеждаше и баща си и мълчеше.

— Защо не искаш да закусиш? — измери го сърдито Юрталана.

— Не съм гладен.

— А как ще си гладен, като се връщаш по среднощ и изпушваш на ден по три кутии тютюн!

— Няма го на обед, няма го на вечеря, къде ходи и какво яде, един Господ знае! — оплака се старата. — Ами бива ли така бре, сине, ами мерни се барем веднъж в къщи, та да те видим, да ти се порадваме… Все по кафенетата, все по кафенетата… ще се съсипеш с този скамбил.

— Засрами се! — избухна Юрталана. — От хората се засрами, ако не те е срам от нас! Коскоджамити мъж стана, а няма да се свъртиш вкъщи, няма да се заинтересуваш от работата…

Юрталана сумтеше, разяждан от грижи и от мъка.

— Слушай! — закани се той с пръст. — Където ходиш — ходи, но на обед и на вечеря да си тук.

Когато след час Алекси се измъкна навън, старата поклати глава:

— Не знам какво ще го правим това момче!

— Много се изхайти той, ама ще го впрегна в работа — рече Юрталана. — Ще го оправя, докато е време, че то, както е тръгнал, не знам…

Закуската и разправията с Алекси разсеяха малко стария. Но след това той пак се курдиса до прозореца и пак се загледа в пътната врата. Времето минаваше бавно и мъчително. Да дебне всеки миг и да не знае кога ще дойде и дали ще дойде снаха му, това го притискаше, душеше го и го смазваше. Той пушеше цигара след цигара и само този топъл тютюнев дим го успокояваше донякъде.

— Стига с тоя тютюн бре, Тошо! — мъмреше го внимателно старата. — Я погледни как си задимил, ще се задушим.

Той като че не я чуваше. „Тя може би чака пак аз да ида! — мислеше за Севда. — Да има да взема! Тоя път, ако иска, да дойде, ако ли не…“ Той се заканваше, защото все пак беше уверен, че тя ще дойде и ще склони на това, което й дава.

Отдавна мина обед, студът пак започна да стяга, в насрещните ъгли на кухнята притъмня. „Ето сега, като се посмрачи малко, тя ще дойде“ — надяваше се Юрталана. Но едно парливо съмнение се промъкна и започна да го човърка: „Ами ако се закачи за Голямата нива и не отстъпи, ами ако се дигне и иде да обади в общината?“ Какво ще прави той, ще я остави ли да го предаде така, за права Бога!

Юрталана се хвана за главата. Не му достигаха мисли, виеше му се свят, някаква тежка желязна длан като че беше го притиснала на гърдите и му отпускаше по малко дъх.

„Да й ревна, да й се примоля? — търсеше да се залови за нещо той и тутакси махаше с ръка: — Стока е това, богатство е! За богатство човек и с дявола ортак става!“

Втори ден вече Юрталана не е излизал навън. Страх го беше, като се измести от къщи, тя да не дойде тъкмо когато го няма. И той все си мислеше и все се утешаваше с времето. Като станеше сутрин и се залепеше на прозореца, все му се струваше, че до обед е най-удобно да им дойде на гости. Минеше ли обед, започваше да мисли, че привечер сигурно ще отскочи. Щом се смрачеше леко, той не се отделяше от прозореца и впиваше поглед в пътната врата.

Така, измъчен, разтревожен и излъган, той дочака и третата вечер. Имаше минути при мръкване, когато му се струваше, че нечии крака застават пред вратата и мандалото се дига полекичка. Той се приповдигаше настръхнал, мигаше нетърпеливо и му идеше да извика: „Блъсни по-силно, блъсни!“ После търкаше очите си и все не му се щеше да вярва, че му се е присторило тъй… Като се мръкна добре, той пусна замърсената басмена завеса на прозореца, легна на миндера до печката и се загледа тъжно в сивия таван.

На другия ден Алекси пак се готвеше да излиза, но старата го спря и му се скара:

— Седи си тука бре, хаймана! Не видиш ли, че няма кой да нагледа нищичко в двора.

— Тати нали си е тука! — отвърна троснато, но тихо Алекси.

— Тука е — обърка се малко тя. — Тука е, та за какво е.

— Да не е болен? — стресна се той.

— Болен ами! Не видиш ли, цял ден лежи и никъде не излиза.

— Какво му е, мамо?

— Какво му е? Това му е, на. Стар човек, малко ли болести могат да му се явят…

— Ами да повикаме доктор!

— Доктор!… Не е за доктор болестта му…

Алекси се подвоуми — да остане ли, или да излезе пак — и като се взря в майка си, угрижена и съсипана от работа, свърна в кухнята и погледна гузно и любопитно баща си.

Дните ставаха дълги и мъчителни, Юрталана едва изтрайваше пред прозореца на кухнята. Севда се забави много и това взе да го смущава.

Може би и тя чака с такова нетърпение, с каквото я чака той. Може би тя се ядосва вече и му се заканва. „Какво може да ми направи? — ободри се малко Юрталана. — Ще иде да обади в общината. Нека обади —

никой няма да й повярва!“ Кметът му е приятел, ще го повика и ще го попита вярно ли е това за Астаровото момче. Юрталана ще откаже. Но дали ще свърши с толкова?

Той захапа мустака си и сведе загрижено глава. Лошото е, че вестта ще се разнесе из селото. Астаровите ще писнат, ще се дигне цялото село. Ще обадят в околийското управление. Околийският управител ще си прехапе устните. Но трябва да го повика и да го разследва — не може инак, такъв е редът. Как да отрича Юрталана? И ще му повярват ли, ако вземе да отрича? От околийското управление ще съобщят на по-горната власт. А дойде ли работата дотам, няма да има отърваване. Ще го емнат разни учени полицаи, ще го разследват, душата му с памук ще изчовъркат. Юрталана мигна и изправи глава — нова, чудна и спасителна мисъл го озари; дали не може да хвърли цялата вина върху Стойка. Умрял човек, нека да идат да се разправят с него. В първите минути това хрумване му се видя като истинско спасение. Но като размисли, пак клюмна. Най-напред ще проверят през кой ден е убито момчето, сетне — къде е бил и какво е правил. Стойко през този ден, ще разпитат къде е бил и какво е правил Юрталана. Ще разследват Димитра, тогавашния му аргатин. През тоя ден Димитър и Стойко бяха на угарта. Това се знае. Димитър ще каже истината, защото е сърдит — Юрталана не му доплати петстотин лева и един кат дрехи. Димитър ще каже, че през тоя ден Стойко никъде не е ходил и че привечер Юрталана е минал през угарта и го е взел уж да прекарват фий на другия ден. Да рече да подкупва и да моли аргатина — нямаше смисъл. Ще уплете още повече работата, ще падне от трън на глог. Едничкото спасение е да се разбере със снахата. „Но Голямата нива няма да й дам по никакъв начин!“ — закани се Юрталана в ума си. И той си припомни колко труд, колко пари и колко време му струва тази нива. Събирал е парче по парче, тичал е като луд, за да направи този златен кър. И сега да й го даде? Не, само това няма да го бъде! Днес да рече да продаде тази нива, ще вземе най-малко седем-осемстотин хиляди лева. Осемстотин хиляди лева! Знае ли тя какво значи това! Виждала ли е толкова пари? Юрталана примижава — това са цял товар банкноти, навързани на топчета. И тя се надява, че той ще й харижe такова имане. Лъже се, ако се надява, че ще й изсипе толкова злато в скута. Луда ли е тази жена! Не! Не! Хиляди пъти да го предаде, на бесилката да го закачи, жив в огъня да го хвърли, пак няма да й даде Голямата нива! Дори това, което и дава, дори и то й е много… Какво повече иска тя, защо бяга от късмета си?

Имаше моменти, когато Юрталана се увличаше в мислите си, представяше си, че Севда е тук, че разговарят с нея и че от време на време

се сдърпват. Веднъж той дори толкова се увлече в този мислен спор, че се дръпна сърдито назад и рече гласно: „Ако щеш!“

— Какво викаш, Тошо? — обърна се старата, която току-що бе влязла в кухнята и тършуваше нещо в долапчето зад печката.

— Нищо — сконфузи се той, но като помисли малко, извърна се назад. — Ще й дадем каквото решихме, и повече нищо! — допълни той.

— Ами ще ти даде ли документ? — попита старата.

Юрталана изтръпна и я загледа учуден.

— Какъв документ? За какво?

— За това, което ще й дадеш — отговори троснато и убедително старата. — Че тя сетне може още да иска.

— Как да иска още? — чудеше се Юрталана, макар и да разбираше вече за какво намекваше жена му.

— Тъй на! — сопна се тя. — Човешкото око е ненаситно. Да речем, че й дадеш каквото сме решили и тя приеме. Ами дали няма да зейне за още, като й се услади, а?

Юрталана гледаше като попарен, смазан от този нов и важен обрат в цялата работа. Ето, от толкова дни обмисляше всичко, а тази ясна работа не му хрумна, ха де! И ето, жена му загатна с простия си ум. „Я гледай, я гледай! — свиваше устни той. — Как да се не досетя за това! Тюю да му се не види макар!…“

На другия ден Юрталана пак седеше до прозореца и пак гледаше към пътната врата, но сега той не следеше минувачите по пътя и не трепкаше болезнено, когато те отминаваха, защото в главата му се въртеше новата мисъл: как да обвърже снаха си, ако тя дойде и приеме това, което й предлага.

През нощта Юрталана не мигна нито за една минутка. Той гледаше тъмните греди на опушения таван и непрекъснато пушеше. По едно време, когато в кухнята застудя и откритата му ръка започна да поизтръпва, той стана, загърна се с кюрка си, седна на леглото и се отпусна. Бледото пламъче на цигарата му святкаше често. Старата спеше, обръщаше се неспокойно, пъшкаше и мляскаше. Юрталана се извърташе, поглеждаше я свъсено и дори със злоба. Защото през тези страшни нощи, когато той се топеше, тя си отдъхваше в затопленото легло. А той чакаше мътното зимно утро, чакаше новия ден, който щеше да бъде по-тревожен и по-тежък от изминатите дни.

Юрталана съхнеше бързо, очите му ставаха по-трескави и по-закръглени, бръчките на челото и около очите му се задълбочаваха. Той ставаше все по-неспокоен, по-сърдит и по-нетърпелив. Не можеше вече да

се задържа нито до прозореца, нито до миндера, клякаше от време на време пред печката и хвърляше въглища.

— Ей сегичка турих, защо слагаш още? — чудеше се жена му.

— Студено е — отвръщаше той.

Малко подиробед Юрталана беше седнал пак пред прозореца и гледаше към пътната врата. Изведнъж, и той сам не разбра как стана това, вратата се открехна леко и една стражарска глава се показа. Сърцето на Юрталана се преметна като риба, която са извадили ненадейно на сухо. Краката му се пресякоха, той се помъчи да стане, но се отпусна пак. Кучетата излаяха и дръпнаха здравите вериги… Стражарят трасна бързо вратата, но отдолу се мяркаха само стъпалата на лъскавите му ботуши.

— Гино! — извика отмалял Юрталана. — Виж, мари, виж кой ме търси!

Старата защапа полекичка по двора, показа се извън вратата, но след една секунда излезе на улицата и започна да се разправя. Какво ли търсеше този стражар? Юрталана броеше миговете и сърцето му барабанеше лудо. Тя стоя малко там, но на него се струваше, че, изминаха дълги и убийствени часове. Жена му се върна и донесе измачкано бяло пликче, в което като че ли беше заключена присъдата му. Писмото беше от Тоня, изпратил го по свой земляк-стражар, съобщаваше, че е купил много хубави орехи, и питаше колко килограма да им запази. Юрталана пламна, бишна писмото в краката си, но като размисли малко, наведе се и го прибра.

Ето, някой ден можеше да дойде стражар, но не за да му донесе такова глупаво писмо, а за да го подкара пред себе си като арестант. Ще го сгащят така, както си лежи, защо не се разтъпче, защо чака мечката да дойде да го изяде? Оная кучка няма да намине, то се видя. Тя чака да иде и да й поднесе Голямата нива на тепсия, но няма да го дочака този ден, ако ще би светът да пропадне. Но тя може да се озлоби и да обади за Астаровото момче. Юрталана си представи как ще го подберат от къщата му, как селото ще бръмне, как ще го влачат по участъци и следователи, как ще правят огледи… Огледи ли? Той изтръпна цял, като си представи корията, отдавна затрупаното място, дето погребаха момчето, полянката, храсталаците наоколо. Сетне ще го изпратят в затвора и ще го забравят. Тази неясна представа за затвора го поуспокои малко. Какво пък, затвор — затвор. Та не живеят ли и там хора?

Но, кой знае защо, нещо му подсказваше, че Севда още чака и че никому нищо не е обаждала досега. Той се запита пак дали да иде да я помоли още веднъж и тутакси отхвърли тази мисъл. Тя ще му вземе имотеца, а няма да му даде никаква гаранция, че ще мълчи. После може да

се омъжи повторно и да разкаже всичко на мъжа си. Ще го дръпнат пак да дава още, ще го заплашват, докато е жив. Няма да изтърпи той такова мъчение — по-добре е да се свърши всичко и каквото — такова. „Защо стоя още? — попита се смело Юрталана. — На какво се надявам?“ Всеки ден могат да дойдат и да го измъкнат от тази кухня като някакъв пор. Не, той не може да трае повече, нервите му ще се поизкъсат, ако стои още някое време в такава неизвестност.

„Какво ли ще е, ако ида и се предам самичък?“ — попита се изведнъж Юрталана.

Той си припомни много дела и много присъди — онези, които се предаваха сами или сами си разкриваха престъпленията, към тях съдиите винаги са гледали с по-добро око и са ги осъждали по-леко. Ако той им разкрие всичко, те сигурно ще се учудят: убийството извършено, без да иска, и при това преди десет години. Ще му измислят някаква давност, може би ще го поразтакат малко и ще го освободят.

До вечерта, през цялата нощ и на следния ден Юрталана мисли само за това — да се предаде ли и ако се предаде, като как ще погледнат на него и колко ли ще го осъдят. Понякога той почваше да се занася — представяше си, че съдиите го хвалят за самопризнанието му, сочат го за пример, четат му оправдателна присъда и го пускат да си върви.

Юрталана не беше излизал от къщи, та му се струваше вече, че от деня, в който за втори път ходи у Казълбашеви да моли снаха си, се беше изминала цяла вечност. Като далечен и смътен спомен отпреди войната се мяркаше в съзнанието му разправията със Севда и нейното сурово и заплашително мълчание.

В неделя следобед им дойде на гости Иван. Отдавна, много отдавна не беше стъпял той в братовата си къща, освен на помени и погребения. Той влезе в кухнята, смутен и забъркан, и седна несигурно на стола, като че ли щяха да го нахокат. Юрталана не можеше да се побере в кожата си от яд. Защо идеше този неканен гостенин, с когото на улицата едва се поздравяваха? Кой беше го повикал, и то тъкмо сега? Това нежелано и неочаквано посещение разбърка всички мисли на Юрталана.

— Болен си бил — погледна Иван брата си със състрадание и любопитство.

— Не съм болен! — отвърна сопнато Юрталана. — Кой ти каза, че съм болен?

— Срещнах оня ден Алекси, та го попитах: какво прави, викам, тейко ти, не се вижда по кафенетата… Лежи, вика, болен е нещо…

— Болен! — изкриви устни Юрталана. — Много знае Алекси!

— Па аз рекох, чакай, рекох, да видя, може наистина да е болен…

— Харно, че си се наканил — намеси се старата, като погледна плахо мъжа си. — Инак нямаше да се сбъркаш да дойдеш на гости…

— Ба, защо да не дойда… — смотолеви Иван.

— Ух — плесна се по бедрата Юрталанката, — аз пък забравих да те питам — какво прави кака, булките, харни ли са, ами децата, живо-здраво ли са и те?

— Харни са, всички са харни — отвърна Иван и се обърна към брата си: — Е, какво правиш ти, Тошо, никак не се виждаш!

Юрталана помълча, за да измисли нещо, ала нищо не му хрумваше. Най-сетне смотолеви неопределено:

— Нали знаеш! Човек, като захване нещо, не може да го остави по средата… — Той се надяваше, че брат му няма да се интересува от работата, която трябваше да се доизкара, но Иван не се стърпя.

— Че какво си захванал, та не можеш от къщи да излезеш? — попита той весело.

— Излизам, как да не излизам! — отвърна Юрталана.

— Може — рече Иван и се вгледа в хлътналите страни на брата си, в тъмните кръгове около очите му, в дълбоките бръчки по челото, които сякаш издърпваха кожата отстрани и го правеха сухо и стеснено като на мъртвец. Никога той не беше го виждал толкова отпаднал и измършавял. Ставаше нещо с този човек, нещото ядеше и го сушеше отвътре.

Иван подхвана разговор за сеитбата, за зимата, за ниви и имоти, но Юрталана само хъкаше неохотно и дето трябваше да каже нещо, казваше го е половин уста. Иван разбра, че трябва да си ходи, въртеше се като на тръни и макар че беше стоял много малко, позакашля се насила и се накани да става. Но старата свали кафеничето от поличката.

— Стой, бате, защо бързаш толкова? Стой да сваря барем по едно кафенце! — рече тя настоятелно.

— Стой да изпием по едно кафе — обади се сухо Юрталана.

Те пиха кафе, пушиха, разговаряха се и се увлякоха в препирни за политиката. Юрталана се оживи, силите му се възвърнаха, очите му, светнаха като някога, когато обикаляше избирателите и сипеше огън и жупел против Пеня Пандуров. Но още щом Иван си излезе, Юрталана се дръпна пред прозореца и тежките мисли пак го връхлетяха като оси.

Вечеряха късно, защото чакаха Алекси. Но Алекси пак не се прибра.

— Знаеш ли — каза Юрталана на жена си и тя трепна радостно, защото той никога не беше й заговарял така тихо и доверчиво, — реших да ида и да обадя сам, па каквото ще да става.

— Къде да обадиш, Тошо?
— На властта. Ще разправя всичко на прокурора.
— Ами ако те затворят!
— Ако чакам да ме обади оная мръсница, те и без това ще ме затворят — рече той твърдо. — А ако се предам самичък, може и… може и да ми простят.
— Дали? — наведе се тя обнадеждена.
— Най-малкото ще ме осъдят по-леко. Който си признае сам, по-малко го осъждат!
— Ами предай се сам, като е така!
Но той оброни глава, замисли се пак и не й отвърна. Тя го погледна тъжно и очите и бавно се наливаха.
— Боже, Боже! — въздъхна дълбоко тя и стана да разтреби софрата.
Юрталана не мислеше вече за това, как ще го арестуват и как ще го разкарват, не се тревожеше и за хорските хоратни и злорадства, не се грижеше за работата, за разтаканията и за глобите. Той мислеше само как да се предаде на прокурора и как ще му разправи всичко… Когато стигаше до убийството, Юрталана се спираше за миг. Искаше му се да не е хвърлял камък, само тъй, да е подгонил момчето, то да е паднало, да се е ударило лошо и да е починало в ръцете му тъкмо когато е тичал с него да го спасява. Сетне се уплашил да не го обвинят в убийство, размислил се и го погребал през нощта. Но как може човек от едно падане да се убие? В слабините ли се е ударило, или в сърцето! И как може да се удари в една преорана царевица?
Тази нива някога беше кория. Там още има дъбови корени, от който подкастрят по някоя и друга фиданка. Ето, върху един такъв окършен и заострен чеп е паднало момчето.
Трети ден Юрталана за стотни път обмисляше и преживяваше това падане. Да, той помни, имаше към пътя един такъв корен, може би този корен още си стои, ето там падна момчето, та се уби. Никой не е видял, не е имало никакви свидетели. Като набожен човек, Юрталана разкрива греха си — погребал е скришом и без опело една християнска душа, а съдиите нека решат колко е виновен за това…

31

Тази нощ Юрталана не усети, когато Алекси се прибра. Но слабо скърцане на дървения креват в горната стая пречупи лекия му сън. Той отвори широко очи, извърна се към прозореца и се ослуша. Не се чуваше нищо, само познатият измамен шум на тези студени и тихи зимни нощи пълнеше ушите му. Не, това не беше шум, това беше еднообразен и продължителен звън, който като че ли се раждаше в тишината. Юрталана се вслушваше в този звън само когато беше загрижен за нещо. Тази нощ той поспа малко. Късият ободрителен сън е избистрил главата му. Приятно му е така, лежи му се, поуспокоен и затоплен. Мъчи го само вечният пушачешки гъдел — иска му се да запуши, жадува за топлия тютюнев дим. Но не му се ставаше, не му се щеше дори да пуши в леглото, защото едната му ръка трябваше да стои открита. Кое време беше вече? Кухнята отдавна е изстинала — през такива студени нощи тя изстиваше късно след полунощ.

От два-три дена Юрталана се поотпускаше по малко — обмислил бе всичко за смъртта на Астаровото момче. Сега и да го повикат, ще им разкаже от край до край, като на книга. Онова, което десет години беше истина, сега вече е заличено от паметта му. Няма камък, не е хвърлял никога нищо след непознатото момче, което с всичка сила мъчеше да се добере до корията, то е паднало само, ударило се е зле и починало в ръцете му. Това е истината, няма нищо друго, никой друг не е видял. Ако го повикат ли? Кой да го повика? Ще го повикат само ако снаха му го предаде на властта. Щом Стойко й е обадил за убийството, той е разказал и как е станало. Ако тя съобщи сега, ще я накарат да разкаже всичко, каквото знае. Юрталана се задъха. А след това на него няма да му повярват. „Добре си го скроил, ама ако си бил невинен, трябвало е сам да обадиш“ — ще му кажат.

Юрталана си представи как Севда ще се яви в общината и как ще поиска да приказва насаме с кмета. И щом излезе после, ще плещи вече наляво и надясно, та кметът и да иска да потули някак работата, няма да може. Страшната вест ще се развее из селото, хората ще цъкат злорадо и ще се надигат… Не, няма да има оправдание след това! „Десет години си мълчал, господинчо — ще кажат съдиите, а и като падна в клопката, тогава си седнал да дрънкаш, че детето само се е убило!“ Да, те наистина ще кажат така! И той нищо не ще може да им отговори, защото и да им приказва след това, няма да му повярват. Ще има свидетели, разпити, огледи. А ако се предаде сам — каквото си признае, това ще бъде. Тогава и

Севда няма да бъде свидетелка. А само тя може да каже как е станало убийството. „Може и да ме оправдаят, ако се предам самичък — рече си Юрталана. — И сигурно ще ме оправдаят, само да изпреваря!“

Той се измъкна бързо от леглото, запали лампата, погледна жена си, помисли малко, подвоуми се и я сръга през дебелите черги:

— Гино! А, Гино!

Старата се размърда сънливо, дигна мързеливо разчорлената си глава и се вторачи.

— Ставай! — заповяда той трескаво-нетърпелив.

— Какво има бре, Тошо? Съмна ли се?

— Ставай да запалиш печката!

Тя се свлече покорно от леглото, облече се набързо, метна стар изтънял шал на плещите си и клекна до дървата. Юрталана почака, погледна я, взе кибрита, когато тя запали печката, и излезе. Старата следеше стъпките му — той се качи по стълбите и влезе в оттатъшната стая. Печката се разпали, две лопатки въглища изгоряха, водата в менчето възвря, а Юрталана още не се връщаше. „Какво прави горе на студеното?“ — чудеше се старата. Тя почака още малко, почака, па не се стърпя и отиде да го види.

Той беше се изправил над нейния стар сандък и тършуваше нещо. На стола до него бяха разпръснати сума книжа и документи.

— Какво правиш, Тошо? — скръсти тя ръце на прага.

— Нищо.

Той беше неспокоен, увлечен и намръщен. Старата познаваше тези книжа — там бяха всички разписки, полиците, нотариалните и крепостни актове.

— Защо ти са бре, Тошо? — посочи тя с поглед книжата. — Чакай да се съмне, па тогава…

Той мълчеше, увлечен в тършуването.

— Ами свали ги барем долу, та на топло да ги видиш…

Той прехвърляше отделните листчета, разгъваше ги бързо, четеше ги, понякога се замисляше за миг и ги слагаше на различни места. Старата стоеше озадачена и изплашена — разбираше, че става нещо важно. „Какво ли е намислил пак този човек!“ — тръпнеше тя в лоши предчувствия.

Една част от книжата Юрталана заключи пак в сандъка, а едната част загъна внимателно в стар вестник и слезе в кухнята. Там ги прегледа още веднъж, отдели полиците и някои други документи, сгъна ги в портфейла си и се изправи, тънък, слаб и намръщен. После отиде при прозореца, отхвърли единия крайчец на завесата, погледна навън, върна се, погледна

часовника си и трепна.

— Време е — рече той.

— Какво, Тошо?

— Ще ида да се предам! — рече той твърдо.

— Божичко, Тошо!

— Ще се предам, за да не ме изпревари оная — обясни той. — Ако обадя сам, сигурно ще ме оправдаят, но ако чакам нея…

— Господ дано я порази! — изпъшка старата. — От нея ни дойде всичко.

— Отдето дойде — дойде — продума мрачно Юрталана. — Знам аз отде ни дойде, ама хайде… имало да се тегли, и това си е.

— Тошо бре, ами ако те затворят? — изплака тя.

— Каквото рече Господ — сви той рамене. Те замълчаха и като че ли в тази минута беше решено всичко. След това той излезе, обиколи оборите, прегледа добитъка, намина към плевните, към хармана, надникна в навесите, спря се на двора и се разгледа. Беше тъмно, мрачно, студено, тук-таме над хоризонта мигаха бледи, измръзнали звезди. Разсъмваше се вече, из съседните дворове и по харманите се чуваха стъпки, хлопаха врати. „Време е!“ — рече Юрталана полугласно, но решително и влезе в кухнята.

— Ето — подаде той на жена си връзка банкноти. — Това за харчене. Полиците ще оставя на Тоня, ще му оставя и малко пари, каквото ти трябва, ще искаш от него.

— Тошо бре! — изхлипа тя и се подпря на гърдите му.

— Слушай какво ти казвам! — смъмра я той, но не се отмести. — На Алекси няма нищичко да даваш. Нищичко, разбра ли? Каквото има за продаване, ще го продава Тоню.

— На Алекси ще поръчаш ли нещо?

— Нищо.

— Да му кажа ли… като стане?

— Нищо няма да му казваш. Никому няма да казваш къде съм отишъл, чу ли?

— Чух.

Юрталана се загърна с кюрка си, зави си ушите с голяма домашна кърпа, пъхна в пояса си комат хляб и излезе. Той чу задавения плач на жена си, но не се обърна нито веднъж, само трепна неспокойно с раменете си и се изгуби в здрача на заледената улица.

Разсъмваше се, когато излезе от селото. Небето избледняваше бързо, леката мъглица се дигаше заедно с последните жички на здрачевината и разкриваше заспалото поле, задрямалите оголени дървета и ниските

полегати и черни хълмове в далечината. Всичко, додето поглед стигаше, му беше познато. По-напред той се мъчеше да зърне само свои ниви, свои дървета — сега всичко му беше мило и свидно. Мъка, неизпитвана друг път, стягаше сърцето му. Забравил всичко друго на света, той крачеше бързо, гледаше жадно и ненаситно хубавото заспало поле, мигаше и очите му се пълнеха със сълзи.

При последната редакция е използвано следното издание: Георги Караславов. Татул. Снаха. Изд. „Народна култура“, 1964 г.